М. Ю. Кострица, Н. С. Кострица

ПРИРОДА І МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА ЖИТОМИРЩИНИ

Житомирське науково-краєзнавче Товариство дослідників Волині
Житомирський інститут післядипломної педагогічної освіти
Державне управління екологічної безпеки в Житомирській області
Житомирська обласна організація Спілки журналістів України
Житомирська обласна організація Всеукраїнської екологічної ліги

М.Ю.Кострица, Н.С.Кострица

Природа і матеріальна культура Житомирщини

Посібник
з етнографічного
краєзнавства

Житомир
Видавництво «М.А.К.»
1999

К72
ББК 63,5 (4 Укр — 2 Жит)

Схвалено і рекомендовано до друку науково-методичною радою Житомирського інституту післядипломної педагогічної освіти

Рецензенти:
кандидат історичних наук, старший викладач Житомирського державного педагогічного університету ім.І.Франка ***С.І.Жилюк***;
вчитель географії Листвинської середньої школи Овруцького району, заслужений вчитель України ***О.В.Никончук***;
начальник Державного управління екологічної безпеки в Житомирській області ***С.П.Сіренький***.

У книжці висвітлюються різноманітні аспекти природи і матеріальної культури Житомирщини — одного з найдавніших центрів етногенезу слов'янства. Порушуються проблеми збереження унікальних пам'яток природи і культури на території, що зазнала впливу радіаційного забруднення після аварії на Чорнобильській АЕС.

Вперше для широкого загалу друкуються унікальні етнографічні матеріали, зібрані в різний час на території краю М.Ф.Біляшівським, В.Г.Кравченком, В.Г.Скороходом. Видання ілюстроване рідкісними дореволюційними поштовими лістівками з особистого зібрання авторів, в оформленні використано оригінальні витинанки художника С. В. Танадайчука

Для учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, ПТУ, вчителів, студентів, викладачів вузів, краєзнавців, всіх, кого цікавлять і хвилюють проблеми природи, історії та духовного життя рідного краю.

© **Костриця М.Ю., Костриця Н.С.,** текст, упорядкування, наукова редакція, 1999.

© **Глабчук С.А., Костриця Ю.Ю., Михайловський Л.В.,** фотоілюстрації, 1999.

© **Танадайчук С.В.,** художнє оформлення, 1999.

Костриця М.Ю., Костриця Н.С.
К 72 **Природа і матеріальна культура Житомирщини** — Житомир: МАК, 1999. — 240 с.; іл.

ISBN 966-7626-04-0

Нашим матерям — Катерині Опанасівні і Софії Павлівні — берегиням родинного вогнища — присвячуємо.

Автори

ВІДВЕРНУТИ ДУХОВНИЙ ЧОРНОБИЛЬ,

або Чому виник задум написання цієї книжки

«Убили тіло землі, треба рятувати її душу»
Ліна Костенко

Незважаючи на багатовікове поневолення і шматування території Волині і Полісся різними загарбниками майже до кінця XX ст. тут збереглися основні риси самобутньої природи, матеріальної і духовної культури. Але те, що не змогли зробити для руйнування звичаїв і традицій народу на цій одвічній слов'янській землі завойовники, зробила чорнобильська катастрофа. Минуло понад десять років з того трагічного квітня 1986 р., а усвідомлення її фатальних наслідків для наступних поколінь обертається все новими й новими гранями.

Серед них чи не найважливіша, — загроза безповоротного зникнення віками надбаних матеріальних і духовних цінностей, що визначають неповторне природне та історико-етнографічне обличчя значної частини Полісся — одного з найунікальніших реґіонів української та загальнослов'янської культури.

Саме в цій смузі формувалася прабатьківщина слов'ян, звідки вони розселилися пізніше на обширі від Чорного до Балтійського морів. В епоху «літописних племен» на території Полісся мешкали племена древлян, межуючи в верхів'ях Тетерева та нижньої течії Ужа з полянами, а на півночі — понад Прип'яттю — з племенами дреговичів. Ці давні племенні межі проглядаються ще й нині в контурах сучасних діалектів

Мала Батьківщина: одвічне і прекрасне.

української та білоруської мов. Свідками бурхливої історії Київської Русі були поліські міста Овруч, Малин, Коростень, Радомишль, Олевськ, Народичі. На цій території в десятках населених пунктів виявлено археологічні об'єкти, що належать до епохи неоліту, раннього заліза, а також пізніших слов'янських культур.

Завдяки специфічним природним, географічним умовам (малодоступні ліси, болота, озера) на Правобережньому Поліссі збереглися характерні для минулих століть давні традиції та архаїчні пережитки в усьому комплексі матеріальної і духовної культури: в пісенному фольклорі, народному одязі, в народній архітектурі. Особливий інтерес становлять поліські говірки, що зафіксували у своїй фонетичній системі унікальні явища віддалених племенних часів. Зрештою, не менш цінною є й сучасна народна культура поліщуків. Адже відбиває вона природний розвиток та неповторність етнографічного реґіону.

Через недостатньо розвинену в минулому систему комунікацій Полісся, особливо його північна частина, тривалий час було незайманим у плані збирання та вивчення фольклорно-етнографічних матеріалів. Та й на сьогодні цей край залишається менш дослідженим порівняно з іншими районами України, за винятком народних говірок, ґрунтовно описаних професором М. В. Никончуком.

Чорнобильська трагедія привела до деструкції етнічно цілісної групи населення, що компактно заселяла значну територію. За період, що минув від часу катастрофи, з північних районів Житомирщини виїхала значна кількість людей. Міґруючи в нові райони, люди залишають не лише насиджені родинні гнізда та прадідівські могили, а й цілий мікрокосмос, у якому протікало духовне життя багатьох поколінь. І як би гостинно не приймали переселенців в інших місцевостях, їхня неповторна поліська говірка, самобутня народна пісенність рано чи пізно розчиняється, асимілюється в новому для них етнографічному середовищі та назавжди втрачається для нащадків.

З іншого боку, в колишніх населених пунктах, вражених радіацією, здійснюється захоронення будинків разом із предметами домашнього побуту, господарського реманенту, мистецькими цінностями. Таким чином, мине небагато часу — і потерпілі від аварії території назавжди можуть залишитися білими плямами на етнографічній карті слов'янського світу. І якщо сьогодні не вжити кардинальних заходів, то завтра буде пізно.

Зараз, коли розірвано зв'язки поколінь, коли руйнуються моральні принципи, особливо постає необхідність переосмислення інтеліґенцією позицій щодо традиційної культури. Ця необхідність диктується духовною потребою українського народу. Тому збереження й розвиток реґіональних традицій — це основоположне завдання нинішнього покоління жителів України.

Реальне життя традиційної культури сьогодні має сумний вигляд. Щодня з лиця землі безповоротно зникають духовні явища реґіональної культури. Процеси урбанізації та індустріалізації, науково-технічного проґресу безжалісно руйнують природне середовище, апоґеєм якого став Чорнобиль. Сьогодні ми на межі духовного Чорнобиля: помирають носії традицій, молодь невпинно міґрує до міст, де її захльостує масова культура, порушується природний механізм передачі духовного досвіду від покоління до покоління.

Відтак зникає оригінальний пласт духовності, що ритуально з'єднував покоління, розривається живий зв'язок минулого з майбутнім. Адже в основу архаїчної обрядовості поліщуків закладено ідею шанування батьків, культу предків, глибинного зв'язку між минулими й нинішніми поколіннями, між днем учорашнім і завтрашнім. Якщо таким тенденціям не протидіяти, то протягом найближчого десятиріччя унікальні прояви поліщуків у новому середовищі будуть втрачені назавжди.

Ситуація вимагає невідкладних комплексних етнографічних досліджень усіх сіл, які підлягають переселенню, а також і тих, які відселені раніше. Потрібно зняти планування поселень, садиб, сфотографувати типові зразки народного житла та предметів домашнього побуту.

Така фундаментальна проблема має розв'язуватися на загальнодержавному рівні й здійснюватися як складова частина цільової комплексної програми з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Про це недвозначно зазначалося у затвердженій Верховною Радою України «Концепції Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994—1995 роки і на період до 2000 року». У цьому документі, зокрема, наголошувалося на «збереженні комплексу традиційної культури Полісся». Складовою частиною цієї важливої справи повинна стати просвітницька діяльність щодо повернення сучасникові духовних надбань наших предків.

Виходячи з актуальності порушених проблем, слід, на нашу думку, підготувати спільними зусиллями вчених монографію «Етнографія і фольклор Полісся», в якій чільне місце повинні посісти матеріали про територію, що підпала під радіоктивне забруднення.

Важливо також укласти історико-географічний словник-довідник населених пунктів, що через різні об'єктивні та суб'єктивні обставини зникли з лиця Землі протягом XX століття, створити своєрідну Червону книгу топонімів Полісся. Така робота на Житомирщині вже проводиться за ініціативи вчених Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині.

Слід наголосити, що із здобуттям Україною незалежності етнографія (народознавство) пережило справжній бум. І, як чергова мода, цей інтерес швидко з'явився і швидко згас. Це явище не можна оцінити однозначно. На нашу думку, на зміну ейфорії прийшов виважений, обміркований підхід до осмислення наших традицій, звичаїв, обрядів. Адже сучасна культура нації не може розвиватися без глибокого знання її витоків, без надбання здобутків предків, які віками створювали дорогоцінні перлини матеріальної й духовної культури. На тлі великої кількості літератури з етнографії, що останнім часом побачила світ, практично відсутні праці, присвячені окремим реґіонам, областям.

Виходячи з актуальності викладеного вище й виник наш задум цього посібника, який складається з двох частин. У першій — автори на підставі архівних, музейних та літературних джерел висвітлюють різноманітні аспекти природи та матеріальної культури населення Житомирщини. При цьому нами максимально використано праці багатьох сучасних дослідників, що стосуються безпосередньо теренів Житомирщини, Волині й Полісся. Це, перш за все, праці Л. Ф. Артюх, М. С. Глушка, Т. О. Гонтар, В. Ф. Горленка, А. Г. Данилюка, Г. В. Косьміної, О. М. Кравець, О. В. Курочкіна, Т. О. Ніколаєвої, А. П. Пономарьова, В. Т. Скуратівського та ін. Вперше зроблено спробу висвітлити питання міської етнографії.

У другій частині подаються унікальні етнографічні праці, які протягом тривалого часу зберігалися у фондах архівів, музеїв і не відомі широкому загалові сучасників. Це, зокрема, етнографічні наукові розвідки видатних вчених і дослідників М. Ф. Біляшівського, В. І. Вернадського, В. Г. Кравченка, В. Г. Скорохода, які в різний час плідно працювали у нашому краї.

Сподіваємося, що книжка стане добрим порадником для всіх, хто не не байдужий до свого минулого, хто бажає глибше збагнути свій родовід, дізнатися чиїх батьків ми діти і звідки наші витоки.

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЕТНОГРАФІЇ

Проголошення Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акту про державний суверенітет України сприяє активізації відродження духовності народу.

Урядом України прийнято Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»). Одним з найголовніших принципів цієї програми є національна спрямованість освіти, що полягає в її органічному поєднанні з національною історією і традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу.

Вирішити проблеми збереження національної культури, становлення національної свідомості громадян — це значить вирішити найважливіші проблеми збереження нації, забезпечити її розвиток на шляху будівництва суверенної держави. У цій державного значення справі важливе місце належить національній етнографії, яка сьогодні широко представлена в оновлених програмах з основ наук як у загальноосвітній, так і вищій школах.

Вивчення життя народу — надзвичайно складний та багатоплановий процес. Такою складною та багатогранною є й система знань про нього.

Та було б помилкою вважати, що знання про життя народу несуть на собі виключно джерела наукової, літературно-художньої чи мистецької інформації, якими є книги, журнали, газети, кінофільми тощо.

Крім того, що вже пізнано й зафіксовано людьми у відповідних творах, існує невичерпне народознавче джерело, яким є реальне життя народу в усіх багатогранних формах його прояву.

Так звана «школа життя» має свою власну науку, техніку, літературу та мистецтво, що носить величне ім'я народних. Народні астрономія, метеорологія, медицина, педагогіка, психологія, філософія, городництво, садівництво, бджільництво, архітектура, промисли — такий далеко не повний перелік «науково-технічних» галузей знань. Народна мораль чудово висвітлена у створених людьми легендах, оповідях, байках, піснях, прислів'ях, анекдотах тощо. Народне мистецтво втілено у предметах матеріальної і духовної культури: у знаряддях виробничо-господарського та побутового призначення, в оздобленні світлиць, одежі, а також в іграх, танцях, піснях, обрядах і багатьох інших творіннях. Геніальним творцем усіх цих цінностей є великий трудівник, талановитий мислитель, ім'я якому народ.

Його творчі здобутки є золотим фондом етнографії (народознав-

Знаряддя праці й побуту поліщуків (з експозиції Житомирського краєзнавчого музею).

ства). Отже, етнографія, з одного боку, включає в себе продукти пізнання і творчості професійних науковців, техніків, літераторів і митців, а з другого — знавців-самоучок, народних умільців, фольклористів і самобутніх митців, тобто традиційної культури.

Остання тісно пов'язана з природними умовами, історичним буттям народу, способом його життя, діяльністю, характером, психологією. Вона виражена в різних формах: матеріальній (будівлях, знаряддях праці, ремеслах, саморобних засобах транспорту, одязі, їжі) і духовній (звичаях, обрядах, традиційних знаннях, мистецьких виробах, творах усної народної творчості тощо).

Вивченням цієї колективної народної культури займається спеціальна наука — етнографія. Назва ця походить від грецьких слів *ethnos* — народ і *grapho* — пишу, що означає народоопис.

Але етнографія не тільки описує народи, а й вивчає їхнє походження, закономірності їх розвитку, спільні й особливі риси, тобто поєднує основний і теоретичний підходи до матеріалу дослідження, застосовує різні методи його аналізу і осмислення. То для цієї науки є дещо точніша назва — етнологія, друга частина якої походить від грецького слова *logos* (поняття, вчення) і наголошує на її теоретичній сутності. Властиво ж обидві назви можна замінити українським словом народознавство.

Разом з тим, слід застерегти: останнім часом, на перебудовчій хвилі державотворення окремі науковці термін «народознавство» вживають в ширшому значенні, який охоплює все те, що взагалі стосується знання про народ (його історію, мову, географію, розселення, антропологію, статистику тощо) і виходить за межі власне етнографії. Такий підхід, на нашу думку, є невиправданним. Наукова невизначенність предмету і самого поняття «народознавство» негативно впливає на розвиток теорії і практики останнього. У даній праці ми будемо тлумачити народознавство, виходячи з його загальноприйнятого визначення.

Отже, етнографія (народознавство) — це одна з галузей історичної науки, що займається вивченням походження народів (етносів), процесу їх розвитку, особливостей традиційного побуту, матеріальної і духовної культури. Об'єктом вивчення етнографічної науки є народи світу. Але для кожної національної етнографії основним і першочерговим повинно бути вивчення власного народу. Бо тільки на основі пізнання свого народу можна зрозуміти й належним чином збагнути сутність інших народів, побачити у порівнянні, що їх ріднить і споріднює.

Етнографічне краєзнавство (вивчення рідного села, міста, району, області) як один з компонентів багатоструктурної системи національного краєзнавства певною мірою належить до всіх основних компонентів: географічного, історичного, соціального. Зв'язки між елементами цієї системи проявляються стилізованою ланкою: «Територія — час — людина».

Етнографія включає систему наукових і самобутньо-побутових (емпіричних) знань про життя народу, його матеріальну й духовну культуру. Ці два компоненти органічно взаємопов'язані між собою і доповнюють одне одного.

У структурі етнографії можна виділити три головні взаємопов'язані пізнавальні сфери — *людинознавство* (знання про людину та народ, який вона представляє), матеріальна культура (знання про матеріальне виробництво) і *духовна культура* (знання про духовне життя людини).

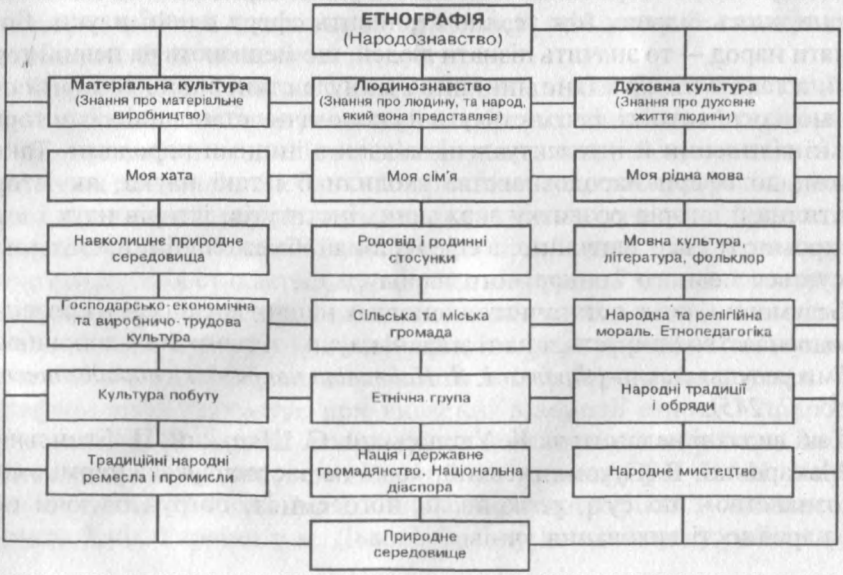

Користуючись таблицею, можна кожний блок наведених структур (сфер) наповнити конкретним змістом. При цьому доцільно керуватися так званим принципом «горизонтальних зв'язків». Його суть полягає в тому, що при вивченні певного блоку про людину розглядаються відповідні блоки двох інших структур (сфер), тобто матеріальної та духовної культур.

Припустімо, що вивчається блок «Моя сім'я». В контексті цієї теми вивчають відповідний блок «Матеріальної культури» — «Моя хата» та у блоці «Духовної культури» — «Моя рідна мова». Аналогічно вивчають й інші блоки.

Оволодіння системними знаннями про людину, народ, який вона представляє, розвиток матеріальної й духовної культури в народознавчому аспекті відбувається за принципом поступового їх розширення від конкретного до загального. З другого боку — вивчення основ наук (історії, географії, біології та інш.) забезпечує оволодіння узагальненими знаннями та принципом переходу від загального до конкретного. Це дає змогу реалізувати принцип системності у навчанні.

Вчені, педагоги, громадські діячі різних поколінь неодноразово наголошували на важливості виховання підростаючого покоління на місцевому народознавчому матеріалі.

У 1895 році І. Я. Франко, виступаючи на першому щомісячному зібранні народознавчого товариства, зазначив: «Термін «народознавство» означає, власне, щось більше, ніж те, що становить сферу нашої науки. Бо ж пізнати народ — то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні і розумові особливості, їхні інститути й економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами. Таким чином, до сфери народознавства входили б і такі науки, як історія політична й історія розвитку державних інститутів, історія наук і історія промислу і все, звичайно, в сфері щонайобмеженішій, наскільки це стосується певного конкретного народу.

Безумовно, що в остаточних висновках наших досліджень і розвідок народознавство опирається на ті згадані науки і зі свого боку доповнює їх своїми результатами» *(Франко І. Я. Найновіші напрямки в народознавстві. т. 45. С. 245).*

Такі видатні педагоги як К. Ушинський, С. Шацький, П. Блонський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, хоч і не застосовували термін «народознавство», по суті, розкривали його смисл, обґрунтовуючи свої ідеї народності виховання учнів.

К. Д. Ушинський дійшов висновку, що в кожного народу своя особлива національна система виховання. Він наголошував, що «не педагогіка і не педагоги, а сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє: виховання йде цим шляхом і, діючи заодно з іншими громадськими силами, допомагає йти ним окремим особам і новим поколінням». *(Ушинський К. Д. Вибр. пед. тв. т. I — К., 1983, С. 103).* На думку К. Д. Ушинського, «виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених з іншого народу». *(Там же, с. 99).*

«Немає мудріших, ніж народ, учителів, — писав наш земляк М. Т. Рильський. Народна педагогіка наймудріша, бо вона створювалася протягом віків, перевірялася, шліфувалася досвідом мільйонів людей багатьох поколінь». Розвиваючи цю думку, В. О. Сухомлинський писав, що «школа» завжди буде найважливішим вогнищем мудрості народу».

Завершуючи цей розділ, ми хочемо застерігти всіх, і в першу чергу педагогів, **що вивчення курсу етнографії (народознавства) — це не самоціль, не агітація повернення до сохи, личаків і шароварів. Вивчення традицій матеріальної і духовної культури власного народу — це засіб осмислити себе як народ, що має стародавню самобутню культуру, зрозуміти, що ми, сучасне покоління, є зв'язуючою ланкою між тими поколіннями, що жили на цій землі до нас, і між тими, хто житиме після нас. І треба зробити все можливе, щоб цей ланцюжок не розірвався, щоб знову не виникло сакраментальне: бути чи не бути.**

Отже, етнографічні дослідження необхідні для збереження культурної спадщини і подальшого розвитку перевірених часом народних традицій.

В етнографічних дослідженнях широко використовуються дані інших наукових дисциплін. Як одна з історичних наук, етнографія тісно пов'язана із загальною історією, при дослідженні етногенезу — з археологією і антропологією. З історією культури, мистецтвознавством, фольклористикою етнографія стикається при вивченні народної художньої творчості, з лінгвістикою — при вивченні питань, пов'язаних з мовою. З економічними науками і соціологією етнографію пов'язує проблематика господарської діяльності й взаємодії соціальних і етнокультурних явищ. З географією вона контактує при вивченні взаємодії етносу і природного середовища. В Україні етнографічні дослідження очолюють Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України ім. М. Т. Рильського і Державний музей етнографії та художнього промислу НАН України у м. Львові. Значну дослідницьку роботу прово-

дять кафедри етнографії університетів України. Багаті колекції предметів народного побуту українців, зразки декоративно-ужиткового мистецтва зберігаються й експонуються в музеях України. Етнографічний відділ відтворено у Житомирському обласному краєзнавчому музеї, ряд цікавих експозицій є в районних та шкільних музеях області.

У ході етнографічних досліджень використовують такі джерела: *писемні*, до яких належать рукописні й друковані матеріали (листи, щоденники, наукові й літературні праці, офіційні й приватні документи); *зображувальні* (фотографії, креслення, плани, карти, схеми, малюнки, картини, скульптури, копії й репродукції); *предметні* (музейні колекції). Головним же джерелом є *польові матеріали*, що їх збирають етнографи під час експедиційних досліджень і які є основою музейних колекцій.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Що вивчає наука етнографія?
2. Для чого треба вивчати природу, культуру й побут свого краю?
3. Чому видатні педагоги, громадські діячі, письменники закликали будувати навчально-виховний процес на народознавчому матеріалі?
4. Як ви розумієте вислів М. Т. Рильського: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього»?
5. З якими науками пов'язана етнографія?
6. Назвіть головні джерела етнографічних досліджень.

З ІСТОРІЇ ЕТНОГРАФІЧНО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КРАЮ

На терені Східної Європи територія, яку займає сучасна Житомирщина, належить до найдавніших країв. Давність людських поселень, а також хліборобських та скотарських занять людей, які тут жили, підтверджується археологічними знахідками. Зручне географічне розташування, родючі землі та повноводні ріки з давніх-давен сприяли активному заселенню території краю, більшість якої відноситься до історико-етнографічних областей Волині й Полісся.

Етнографічні відомості про населення Волині й Полісся накопичувалися протягом ряду століть (літописні відомості, нотатки мандрівників, історико-юридичні акти тощо).

Найдавніші згадки про Полісся і його жителів — будинів (вудинів) є у працях грецького історика Геродота (бл. 485–430 рр. до Р. Х.): «Земля їх поросла густими лісами, і в найбільшому з них є величезне озеро, оточене трясовинами і очеретами, а в цьому озері ловлять видр, бобрів та інших звірів... Там водяться дикі білі коні». «Білі коні» — то лосі, яких тут здавна водилося багато.

Вперше назва «Полісся» згадується в Галицько-Волинському літописі 1274 року. Тоді литовський князь Тройден захопив місто Дорогичин. Руські князі задумали помститись і вирушили на ворога. Вчасно не підійшло лише військо князя Мстислава, який «Ішов був от города Копиля, пустошачи по Поліссі».

Цінні етнографічні матеріали зібрані французьким етнографом, інженером-фортифікатором Г. де Бопланом в «Описі України». У 1630–1649 рр. він перебував на службі у польських королів і будував фортеці. Боплан докладно описував архітектуру міст і сіл України, одяг та їжу, звичаї та обряди, вірування тощо.

Окремі відомості про землеробство, тваринництво та інші допоміжні заняття українців сільськогосподарським виробництвом, водні й суходольні види комунікацій знаходимо в записках волинського губернського прокурора Степана Руссова, у дорожніх нотатках службовця польського банку Контрима.

Більш систематичне вивчення нашого краю починається в першій половині XIX ст. Етнографічні матеріали (опис занять, знарядь праці, жит-

Кобзар на березі Дніпра (з картини К. Трутовського).

ла, одягу та їжі) зустрічаємо в працях польських й українських вчених Л. Голембйовського, Ю. І. Крашевського, З. Доленги-Ходаковського.

В середині XIX — на початку XX ст. помітний слід у вивченні краю залишили польські історики і краєзнавці, які публікували свої праці польською мовою. Зокрема, важливі і змістовні описи краю здійснили О. Пшездзецький у книгах «Поділля, Волинь, Україна. Карти місць» (Вільнюс, 1840–1841), М. Балінський і Т. Ліпінський у тритомнику «Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним» (Варшава, 1843–1846), О. Кольберг у 38-томній етнографічній праці «Народ, його звичаї, спосіб життя, мова...» (Варшава, 1882–1891), О. Яблоновський в 19-му томі «Землі Руські: Волинь і Полісся» (Варшава, 1889), серіалу «Історичні джерела», Т. Стецький у виданнях «Волинь під поглядом статистичним, історичним і археологічним» (Львів, 1863, 1871).

В ідеологічному й політичному протиборстві офіційної російської і польської історіографії чітко визначилися вчені і краєзнавці — діячі українського національно-визвольного руху.

У 20–30-ті роки XIX ст. сформувалися три основні осередки — у Харкові, Києві, Львові, з якими великою мірою пов'язаний розвиток української етнографії.

З 40-х років провідним центром української етнографії став Київ з його університетом (відкритий 1834 р.). Значний внесок у розвиток різних галузей науки, в тому числі української етнографії, зробив М. О. Максимович — перший ректор Київського університету, який написав цікаву працю «Дни и месяцы украинского селянина», планував етнографічні експедиції, видав ряд збірок народних пісень.

Важливу роль відіграли такі організації, як «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей у Києві» (1835), «Музей старожитностей» при університеті (1837), «Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів»

(1843). Українознавче спрямування досліджень київського осередку посилюється під впливом програми Кирило-Мефодіївського товариства і участі в ньому М. Костомарова, П. Куліша та, передовсім, Т. Г. Шевченка, який прагнув показати світові героїчне минуле українського народу і його культуру.

Великий Кобзар одним із перших виявив пильну увагу до питань збереження пам'яток історії та культури для майбутніх поколінь. Восени 1846 року поет, подорожуючи Волинню і Поділлям у складі Київської Тимчасової археологічної комісії для розбору древніх актів, відвідав Бердичів, Житомир, Кодню, Новоград-Волинський та інші населені пункти краю. У повістях Кобзаря «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Варнак», в його «Щоденнику» та інших творах є згадки автора про Волинь і висвітлюються події з життя краю. Т. Г. Шевченко першим в Україні висунув ідею про необхідність вивчення етнографії в школі і мав намір написати для учнів спеціальний підручник.

Значну роботу з вивчення культури й побуту українського народу виконало Російське географічне товариство, що виникло 1845 року у Петербурзі та мало у своєму складі відділ етнографії. Діяльність товариства відіграла важливу роль у вивченні культури і побуту народів України, в тому числі і нашого краю. Членами цього товариства були відомі українські вчені, етнографи, збирачі-аматори. Вже у першому випускові «Этнографического сборника РГТ» було вміщено статтю І. Морачевича «Село Кобылье Волынской губернии Новоград-Волынского уезда».

У 50–60-і роки важлива роль в організації науково-етнографічної роботи в Україні належить заснованій у Києві 1852 року «Комісії для опису губерній Київського учбового округу», який об'єднував Волинську, Подільську, Київську, Полтавську та Чернігівську губернії. За ініціативою дійсних членів комісії В. Д. Дабіжи і А. Л. Метлинського було розроблено спеціальну програму дослідження краю. Комісія підготувала ґрунт

Пам'ятник Т. Г. Шевченку (с. Кодня Житомирського району)

для створення в Києві 1873 року Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Його очолив П. П. Чубинський — найвизначніший український етнограф XIX ст., автор слів національного гімну «Ще не вмерла Україна». У 1869–1870 рр. під його керівництвом було проведено експедиційні обстеження в Україні та суміжних з нею районах Білорусії й Молдови, на матеріалах яких постала фундаментальна семитомна праця «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1872–1879 рр.). У цій праці містяться цінні матеріали з етнографії Волині і Полісся.

Дійсним членом цієї комісії був француз за походженням етнограф-збирач Д. П. Деляфліз. Роз'їжджаючи з 1843 року селами в якості лікаря при Палаті державного майна Київської губернії, Деляфліз склав їх опис і малюнки з натури житла, одягу, сцен проведення обрядів та ін. Весь цей матеріал він вмістив у восьми «альбомах». Два з них містили лише етнографічні малюнки; чотири — малюнки з текстами-коментарями, ще два представляли собою етнографічні описи Київщини в цілому, в тому числі населених пунктів Радомишльського й Овруцького повітів.

За три роки існування Південно-Західний відділ Російського географічного товариства відіграв велику роль у залученні місцевих сил до справи краєзнавства. За розісланими відділом програмами й анкетами були отримані багаточисельні матеріали, які містили цінні відомості про народний побут і культуру України і Волині зокрема.

Розвиткові української етнографії чинилися всілякі перепони. Займатися українським краєзнавством було небезпечним заняттям. Адже знання про походження народу, його традиційно-побутову культуру, як і вивчення мови, громадянської історії, вело до пізнання глибин історичного буття народу, його культурної самобутності, тобто до усвідомлення ним своєї національної своєрідності, свого «я». А з цим ніяк не бажали змиритися поневолювачі українського народу. Саме через здобутки на теренах українознавства 1876 року було заборонено діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Великими перешкодами на шляху розвитку української етнографії були відомі ганебні акти царизму — Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський імператорський указ 1876 року, які забороняли друкування книг українською мовою, українську пресу, театральні вистави, санкціонували жорстоке переслідування «українського руху».

Однак українська народознавча робота не припинялася і, незважаючи на несприятливі умови та перешкоди, рухалася вперед завдяки патріотичній цілеспрямованості й подвижництву відданій цій справі діячів. Важ-

лива роль у розгортанні етнографічно-краєзнавчої роботи належала місцевим осередкам, які очолювали справжні ентузіасти, патріоти рідного краю.

В результаті з'явилася складна палітра багаточисленних праць з історії, географії, народознавства Волині, завдяки яким започатковано Волинське краєзнавство, народознавство і загалом волинознавство в науці.

У 60–70-і роки XIX ст. гурток аматорів вивчення краю згуртувався при губернському статистичному комітеті в Житомирі. Душею цього гуртка були Іван Рудченко (брат Панаса Мирного, якого ми знаємо більше під псевдонімом Іван Білик і який мешкав у Житомирі з 1867 року, працюючи в губернській контрольній палаті), Петро Косач (батько Лесі Українки), геолог Г. Оссовський, історик Л. Крушинський, краєзнавці В. Пероговський, О. Братичков та ін.

З середини XIX ст. розпочалося активне вивчення Волині місцевими краєзнавцями, які гуртувалися навколо «Волынских губернских ведомостей», «Волынских епархиальных ведомостей» та «Волыни».

Найбільша кількість місцевого етнографічного та історичного матеріалів у «Волынских губернских ведомостях» була видрукована протягом 50–70 років XIX ст., коли в газеті співпрацювали викладач Острозької гімназії Яким Перлштейн, судовий чиновник В. Г. Пероговський, викладач Волинської духовної семінарії М. І. Теодорович, краєзнавці Л. М. Рафальський і О. Б. Братчиков.

Значний внесок у пропаганду історії та етнографії краю належить «Волынским епархиальным ведомостям», які стали виходити з вересня 1866 року. З великої кількості матеріалів, що вміщувались у неофіційній частині «Ведомостей», найбільший інтерес являють історико-статистичні описи міст і сіл, описи церков і монастирів. «Волынским епархиальным ведомостям» належить важлива заслуга у залученні до краєзнавчої діяльності досить широкого кола духовенства, якому за ініціативою єпархіального начальства ставилось в обов'язок створення літописів своїх парафій. Особливо слід відзначити внесок у краєзнавче дослідження Волині викладача духовної семінарії М. І. Теодоровича, його п'ятитомну працю «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» *(Почаев, 1888, т. 1; 1890, — Т. 2; 1893, — Т. 3; 1899, — Т. 4; 1903. — Т. 5).*

Історико-статистичні описи, як і літописи приходів, складалися за певними схемами і подавали відомості про розташування населених пунктів, рельєф, клімат, рослинний і тваринний світ, історію заснування і походження назви населеного пункту, найважливіші історичні події, про

економічний і соціальний побут мешканців, стан народної освіти і охорони здоров'я, про місцеві обряди, прикмети, народні пісні тощо.

Періодична преса відіграла важливу роль у пропаганді програм, наукової методики збирання етнографічних матеріалів. Так, у «Волынских губернских ведомостях» було опубліковано програми з народних знань і звичаєвого права. В газеті регулярно друкувалися статті про скотарство, городництво, мисливство, рибальство, бджільництво, водні транспортні засоби, народну медицину тощо. Цінні етнографічні матеріали містяться у «Военно-статистическом обозрении Волынской губернии» А. Забеліна *(К., 1887)*.

Важливу роль у вивченні Волині відіграла плеяда вітчизняних науковців, зокрема, Київська історична школа відомого дослідника краю В. Б. Антоновича. Він опублікував серію документів і матеріалів в «Архиве Юго-Западной России» *(К., 1870, ч. 3, т. 2; 1876, ч. 3, т. 3; 1886, ч. 4, т. 1; 1890, ч. 7, т. 2; 1893, ч. 8, т. 1)*, присвятив спеціальні сюжети з епохи середньовіччя Волині в «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» *(К., 1885)*, в книзі «Исторические деятели Юго-Западной России» *(К., 1885)*, видав «Археологическую карту Волынской губернии» (М., 1901). Під науковим керівництвом Антоновича визначилися з 90-х років XIX ст. як відомі археологи Волині М. Ф. Біляшівський і С. С. Гамченко; О. М. Андріяшев видав цінну книгу «Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.» *(К., 1887)*, П. І. Іванов доповнив її монографією «Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XI в.» *(Одесса, 1895)*, М. В. Довнар-Запольський підсумував середньовічну епоху життя краю в дослідженні «Из истории польско-литовской борьбы за Волынь» *(К., 1896)*. У цих працях широко представлені різноманітні етнографічні матеріали.

Особливий інтерес до минулого спостерігається в Україні в останній чверті XIX — на початку XX ст. В цей період у багатьох центрах України створюється мережа різноманітних наукових краєзнавчих товариств, що ставили за мету дослідження рідного краю в різноманітних напрямах (археологічному, історичному, природничому, етнографічному тощо).

5 травня 1893 року, під час святкування ювілею приєднання Волині до Росії в Житомирі, з ініціативи та за активної участі архієпископа Модеста було відкрито губернське давньосховище, до якого надходили найцінніші речі з усієї Волині.

2 січня 1894 р. при давньосховищі було засновано Волинське церковно-археологічне товариство. Біля витоків цих обох закладів стояв історик-

краєзнавець, викладач жіночого єпархіального училища О. О. Фотинський. Товариством було видано два збірники наукових праць *(«Волынский историко-археологический сборник», Житомир, 1896, т. 1; 1900, т. 2).*

Одним із важливих завдань, що стояло перед Волинським церковно-археологічним товариством, було вивчення історичного минулого краю. З метою дослідження губернії було розроблено і складено спеціальну програму, до якої включалися питання про історію сіл та парафій, опис храмів та історія їх спорудження, дані про населення парафії, відомості про побут, економічне та соціальне становище мешканців, опис звичаїв, обрядів, вірувань тощо.

В.Г. Кравченко з дружиною Олімпіадою Орловською на порозі власного будинку по вул. В. Бердичівській в Житомирі (з фондів Житомирського краєзнавчого музею).

У церковно-парафіяльних літописах зібранні цінні матеріали історичного та етнографічного характеру. До нашого часу дійшло майже 430 літописів.

Більш широкі завдання ставило перед собою Товариство дослідників Волині, засноване в Житомирі у грудні 1900 року. Як зазначалося у Статуті, Товариство обрало за мету «всебічне вивчення Волині, її минулого і сучасного». Основні напрями діяльності товариства розгорталися у чотирьох секціях: природничих наук, етнографічній, економічній та історичній. За час свого існування Товариство видало 14 томів наукових праць. Одним із фундаторів Товариства і керівником його етнографічної секції був видатний український етнограф Василь Григорович Кравченко.

У 1912 році відділ російської мови і словесності Російської Академії наук на чолі з академіком О. О. Шахматовим надіслав 400 рублів спеціально для опублікування етнографічних матеріалів, зібраних В. Г. Кравченком, оскільки вони становили «винятковий науковий інтерес». Цього ж року В. Г. Кравченку було присвоєно звання професора.

Активно йшов процес вивчення нашого краю у 20–30-і роки XX ст. Цей період відзначався розширенням роботи із збирання етнографічних

матеріалів, спробами вивчення змін у культурі й побуті всіх верств українського народу, виданням етнографічних журналів. Велику роботу з вивчення культури й побуту населення проводили різні комісії, кабінети і музеї, зокрема Етнографічна комісія на чолі з академіком А. М. Лободою, Комісія краєзнавства з численними етнографічними секціями та Музей антропології та етнології імені Ф. К. Вовка у Києві, що функціонували у системі Академії наук 1921 року.

З 1925 року розпочало активну діяльність Етнографічне товариство, яке пізніше об'єднало місцеві гуртки й перетворилося на Всеукраїнське етнографічне товариство. При сприянні місцевих краєзнавців науковці зуміли зібрати величезну кількість фактичного матеріалу, виявити рідкісні форми побуту, звичаїв, обрядів, ремесел і промислів.

На Житомирщині координаційним центром етнографічної роботи був Волинський Центральний науково-дослідний музей. Ще в 1922 році В. Г. Кравченко, який працював також викладачем педкурсів, почав залучати студентів до вивчення народної культури, побуту та мистецтва Житомирщини. Матеріали цих досліджень публікувалися в рукописному журналі «Етнограф», згодом перейменованому на «Краєзнавство». Наукові працівники музею розгорнули діяльність із вивчення культури й побуту польського і німецького населення. З метою активізації досліджень і залучення широких кіл громадськості при відділі етнографії 1923 р. створено етнографічну секцію, яка займалась вивченням фольклору й діалектології (керівник П. Абрамович), фольклору і матеріальної культури (В. Кравченко), народного мистецтва (М. Белонін), народної музики (М. Гайдай та В. Вікторовський), звичаєвого права (І. Обаріус).

У 1927–1932 рр. при Волинському Центральному науково-дослідному музеї діяла аспірантура із спеціальності «Етнографія», якою керував професор В. Г. Кравченко. Аспіранти досліджували такі теми: Ю. Герасимчук — «Народне ткацтво», Н. Дмитрук — «Гончарство», Я. Зелениця — «Бджільництво», В. Забродський — «Рибальство», М. Сивайов — «Народне мистецтво», О. Ліпман — «Побут єврейського населення», І. Піонтковський — «Сектантство».

Потужними краєзнавчо-етнографічними осередками були Коростень, Бердичів, Малин. У 1924 р. було відкрито краєзнавчий музей в Коростені, який очолив Ф. Козубовський. Наукові працівники музею проводили значну дослідницьку роботу, серед яких особливо слід відзначити К. Г. Червяка, автора відомих праць, присвячених шляхті та килимарському промислу. У 1925 р. було створено Товариство дослідників

Коростенщини, а 1930 р. вийшло перше число наукового збірника «Краєзнавство на Коростенщині». Серед інших матеріалів тут було видрукувано статтю К. Червяка (тоді директора музея) «Етнографія та її завдання в добу соціалістичної реконструкції народного господарства». Бердичівський музей був відкритий 1925 року. З 1928 року його було перейменовано в Державний історико-культурний заповідник.

Але період піднесення незабаром був затьмарений сталінським тоталітаризмом. Катаклізми в духовному житті суспільства, штучно провоковані командно-адміністративною системою, зробили краєзнавчий рух соціально неможливим.

Етнограф Н. К. Дмитрук. (Фото з архіву онука вченого С. Ю. Дмитрука. Друкується вперше.)

Професор В. Г. Кравченко, який керував аспірантурою у Волинському науково-дослідному музеї, був звинувачений у «буржуазному націоналізмі» і змушений шукати роботу далеко від рідної Житомирщини, а талановиті молоді вчені Никанор Дмитрук і Корній Червяк були розстріляні. Трагічна доля спіткала й директора Бердичівського державного історико-культурного заповідника Т. М. Мовчанівського.

Новий етап у вивченні культури та побуту українців розпочинається в повоєнні часи. Велика заслуга в цьому належить нашому земляку, академіку М. Т. Рильському, який очолював інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України і своєю практичною діяльністю сприяв розгортанню етнографічних досліджень в Україні.

Активно досліджується Житомирщина. Організовуються експедиції, здійснюється комплексне вивчення певних питань і окремих місцевостей. Етнографи намагаються охопити широкий комплекс явищ народної культури. Значно роширюється тематичний діапазон досліджень.

Особливо велика робота проводилася у вивченні типів поселень, садиб, житла Полісся кінця XIX — першої половини XX ст. Мистецтвозна-

вець і етнограф С. А. Таранушенко ще у 30-і роки здійснив експедицію в Олевський район, де збереглися на той час реліктові форми народного житла, що йшли ще від архітектурних традицій часів Київської Русі. Крім житла, дослідника цікавили господарські будівлі.

Особливостям розвитку сільського житла і, зокрема, Житомирщини присвятили свої праці Г. Ю. Стельмах (1964), М. П. Приходько (1970), А. Г. Данилюк (1991). Дослідженню сільськогосподарських знарядь краю, їх змін залежно від соціально-економічних і фізико-географічних умов значне місце відведено в колективній монографії «Народна землеробська техніка українців» (1971).

Об'єктом дослідження стали художні промисли і народне мистецтво Полісся. Цьому присвячені праці Ю. П. Лащука (1968, 1992), О. Т. Дудар-Нестер (1977, 1980), Ф. С. Петрякової (1975, 1985), Л. В. Долинського (1963).

З традиційної духовної культури населення краю у дослідженнях післявоєнного часу отримали дальшу розробку календарні й сімейні обряди. Цьому присвячені праці О. М. Кравець (1966), В. К. Борисенко (1988), Ю. Д. Климець (1990) та ін. Дослідженню української народної кулінарії присвячені праці Л. Ф. Артюх (1977, 1982), народної медицини — З. Є. Болтарович (1986, 1990), традиційного одягу — К. І. Матейко (1977), Г. Г. Стельмащук (1980, 1982).

В останнє десятиріччя українські вчені підготували ряд монографій з різних галузей культури та побуту населення України, в яких значне місце посідають матеріали, присвячені Житомирщині. Серед цих праць — «Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (1990), «Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья» (1987), «Полесье. Материальная культура» (1988), «Культура і побут населення України» (1991), «Українська минувшина» (1993),

Житомирський краєзнавчий музей — скарбниця матеріальної та духовної культури краю.

«Українське народознавство» (1994), «Українська етнографія» (1994) А. П. Пономарьова, «Українське народознавство» (1995).

Непересічне виховне значення, в першу чергу, для учнівської і студентської молоді, відіграють народознавчі книжки уродженця Житомирщини письменника В. Т. Скуратівського «Берегиня», «Посвіт», «Посаг», «Покуть», «Місяцелік: Український народний календар» та ін. Значною подією у культурному житті Житомирщини став вихід у світ окремим виданням «Овруцького народного календаря», зібраного та записаного у 50-і рр. XIX ст. етнографом Михайлом Пйотровським.

Координацію науково-методичної і пошуково-дослідницької роботи з етнографії на Житомирщині здійснює відділ етнографії обласного краєзнавчого музею, відновлений 1990 року. Наукові працівники відділу проводять значну роботу із збереження матеріальної і духовної культури краю. Особливо відповідальні завдання стоять перед музейними працівниками щодо збереження унікальних пам'яток культури поліської зони, яка опинилася в зоні радіаційного забруднення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Чому територію Полісся і Волині вчені відносять до одного з центрів етногенезу слов'янства?
2. Назвіть основні етапи в історії української етнографії.
3. Чому поневолювачі чинили перешкоди у вивченні української етнографії?
4. Назвіть визначних українських народознавців, які досліджували Волинь, Полісся, Житомирщину.
5. Які основні осередки етнографічного краєзнавства сформувалися в XIX ст. на Волині?
6. Яких ви знаєте іноземних вчених, що досліджували культуру і побут українців?
7. Який відомий сучасний український етнограф і письменник, наш земляк, активно працює на ниві етнографічного краєзнавства? Які його книжки ви читали?
8. Складіть картотеку сучасних праць з етнографії Житомирщини.

ПРИРОДНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КРАЮ

Природні умови і ресурси Житомирщини завжди помітно впливали на розселення і життєдіяльність місцевого населення, зумовлювали характер екологічної взаємодії і основні напрями у розвитку народного господарства та специфіку традиційно-побутової культури.

Геологічна будова області визначається геоструктурним положенням в межах північно-західної частини Українського щита переважно Волино-Подільського блоку. В геологічній будові беруть участь метаморфічні, місцями магматичні і вулканогенно-теригенні породи докембрійського фундаменту, перекриті корою вивітрювання і осадовим чохлом. Корінні породи чохла, що виповнюють зниження у рельєфі фундаменту, залягають на сході і півдні області, решта території вкрита антропогенними відкладами. За площею переважають водно-льодовикові відклади, на окремих ділянках перекриті льодовиковими. Річкові долини виповнені алювієм терас. На півдні області і в межах Словечансько-Овруцького кряжа верхню частину розрізу складають лесовидні породи.

Житомирська область виключно багата на корисні копалини. За різноманітністю і кількістю виявлених запасів декоративно-облицювального і будівельного каменю вона займає провідне положення серед інших областей України. Найбагатша Житомирщина на облицювальні граніти і ґаброїди. Великим попитом користуються червоні граніти

Унікальний кристал топазу «Академік О. Є. Ферсман».

Омелянівського і Лезниківського родовищ, рожево-сірі граніти Корнинського, сірі граніти Коростишівського і Соколовського родовищ. Унікальні родовища ґабро і лабрадоритів, розробки яких ведуться в Черняхівському районі. Виключно високою декоративністю відрізняються лабрадорити родовищ Головинського, Слобідського, Синього Каменю, палітра кольорів яких досить широка: від світло-сірого до чорного. В області розвідано нові родовища: Негребівське — білого, сірого і кольорового мармуру; родовища світло-рожевих, рожево-червоних Овруцьких кварцитів, які в північних районах області утворюють обширні кряжі. В Коростишівському і Радомишльському районах залягає мармур.

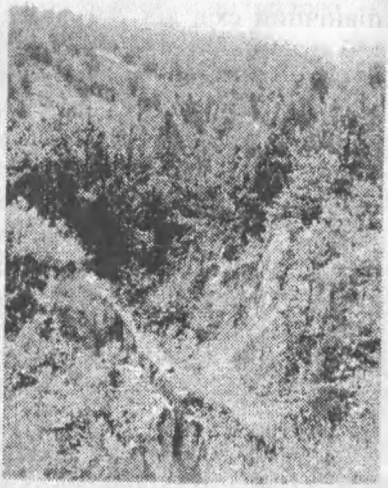

Диво Полісся — Словечансько-Овруцький кряж

Область багата на дорогоцінні й напівдорогоцінні камені, серед яких найбільш поширені: гірський кришталь, опал, аметист, халцедон, яшма, моріон. В Житомирській області видобувають топази. У 1965 р. тут видобуто кристал топаза вагою 117 кілограмів. Це третій за розмірами у світі одиночний кристал.

Поширені на території області — особливо в Коростенському, Новоград-Волинському, Малинському, Овруцькому районах — різні осадові утворення: суглинки, глини, каоліни. З енергетичних корисних копалин головне місце посідає торф: Замисловицьке, Озерянське, Броницьке родовища. Крім того, в Коростишівському та Андрушівському районах є поклади бурого вугілля. Сьогодні в області нараховується 511 родовищ різноманітних корисних копалин, з яких розробляється 205.

Рельєф території області тісно пов'язаний з геологічною будовою. Приуроченість Житомирської області до північно-західної частини Українського щита зумовило її більш високе гіпсометричне положення порівняно з іншими областями Українського Полісся, поширення вузьких і глибоко врізаних річкових долин, наявність великих лесових «островів» і меншу заболоченість. Більша частина Житомирської області лежить у межах Придніпровської височини, північну і північно-східну частини займає Поліська низовина.

Поверхня території хвиляста, із загальним зниженням на північ і

північний схід від 280-300 м на південний захід і південь області до 130 м на півночі. Відокремлене положення займають на півночі Словечансько-Овруцька височина, Білокоровицько-Топільнянська і Озерянська гряди, що досягають позначок 250—300 м і більше. Південна частина області і Словечансько-Овруцька височина (316 м над рівнем моря) характеризується значною почленованістю рельєфу. В області значні площі моренних і моренно-зандрових рівнин з пасмово-горбистим рельєфом. Займаючи крайову зону дніпровського зледеніння, область характеризується розвитком в західній частині водно-льодовикових утворень: піски, суглинки, глини. Східна частина відзначається поширенням моренних відкладів і льодовикових форм рельєфу. На переважній частині території поширені денудаційні форми рельєфу, що зумовлено близьким заляганням кристалічних порід до поверхні. Ці форми рельєфу спостерігаються в вигляді округлих і овальних горбів, а також у формі гряд, валів, гранітних плит, витягнутих в північно-західному і північно-східному напрямках згідно з орієнтацією основних структур Українського щита.

Клімат області помірно-континентальний з вологим літом і м'якою зимою. Середня річна температура повітря +6...+7° С. Середня темпе-

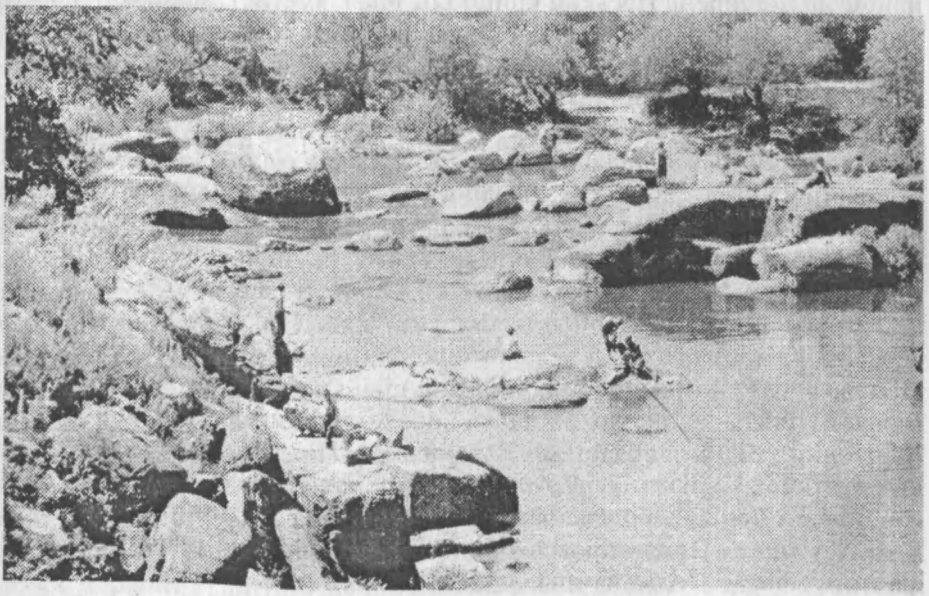

Річка Уж під Коростенем.

ратура найхолоднішого місяця — січня -6° С, а найбільш теплого — липня +18,5...+19° С. Абсолютний річний мінімум -34...-35° С, максимум — +38...+39° С. Середньорічна сума опадів коливається в межах 470-610 мм, висота снігового покриву 13-17 см. Період з температурою понад +10° С становить 158 днів. Сума активних температур 2400-2500°. З несприятливих кліматичних явищ спостерігаються бездощові періоди до 60 днів, можливі посухи і суховії, сильні дощі, 1-2 дні (рідше 4-6 днів) з градом. Значної шкоди завдають пізні весняні та ранні осінні заморозки. Взимку можливі низькі температури протягом 25 днів і більше. Житомирська область належить до вологої, помірно теплої агрокліматичної зони. На території області діють 5 метеостанцій: в Житомирі, Овручі, Олевську, Коростені, Новоград-Волинському.

Гідрографічна сітка області густа і відноситься до басейнів рік Прип'яті і Дніпра. Загальний план її визначається рельєфом, геологічною будовою та історією розвитку території. Водовідна лінія має субмеридіанальне простягнення і проходить у напрямку Любар—Дзержинськ—Червоноармійськ—Ємільчине—Лугини.

На території області протікає 221 річка завдовжки понад 10 км кожна. Найбільші: притоки Дніпра — Тетерів з Гнилоп'яттю, Гуйвою та Іршею; Ірпінь і Здвиж (верхні течії), притоки Прип'яті — Уборть, Словечна та Уж з Жеревом і Норином, притока Горині — Случ. Пересічна густота річкової сітки 0,36 км/км^2, у лісостеповій частині 0,20-0,26 км/км^2. Для річок області характерне мішане живлення з переважанням снігового. Понад 50% річкового стоку припадає на талі снігові води.

У рівнинній частині ріки мандрують, мають широкі долини, течія плавна, тиха. В зоні кристалічного щита долини вужчі, часто каньйоноподібні, з крутими скелястими берегами; русла річок порогові, течія швидка. Більшість річкових долин приурочені до тектонічних структур. В періоди весняних повеней ріки виходять з берегів, затоплюючи широкі заплавні тераси. В сухий період року вони міліють, утворюючи броди і перекати. Всі ріки області несудноплавні.

У північній частині області велика кількість озер і боліт. Озера невеликі, до 0,3-0,5 км в поперечнику, найбільше — озеро Кам'яне. Збудовано 16 водосховищ загальною площею понад 2,9 тис. га. Найбільші водосховища: Іршанське, Малинське, Житомирське, Лісне.

Серед зональних типів ґрунтів за площею поширення переважають дерново-підзолисті ґрунти піщаного, глинисто-піщаного і супіщаного механічного складу, оглеєні (52,4 % площі області). В балках, долинах річок переважають дернові грунти, в заплавах і зниженнях рельєфу

сформувалися болотні і торфово-болотні ґрунти. В лісостеповій частині області — сірі лісові, темно-сірі опідзолені ґрунти, а також чорноземи опідзолені, на лесових «островах» формуються ясно-сірі лісові ґрунти. Є невеликі масиви чорноземів малогумусних глибоких і неглибоких, вилугуваних (35% області).

На початок 1999 року земельний фонд області складав 2982,7 тис.га. Але має місце реальна загроза втрати родючості ґрунтів, що прогресує. Ерозійні процеси проґресують, площі еродованих й ерозійно небезпечних земель постійно зростають і складають 396,8 тис. га, з них підданих водній ерозії 86,4 тис. га, вітровій — 7,2 тис. га. Ми не можемо забувати про те, що в середньому щороку з одного гектара змивається 15 тонн родючого ґрунту, а при розміщенні просапних культур 300—500 тонн. А на Поліссі цілі поля сівозмін перетворились в піски, які придатні тільки під посадку лісових культур.

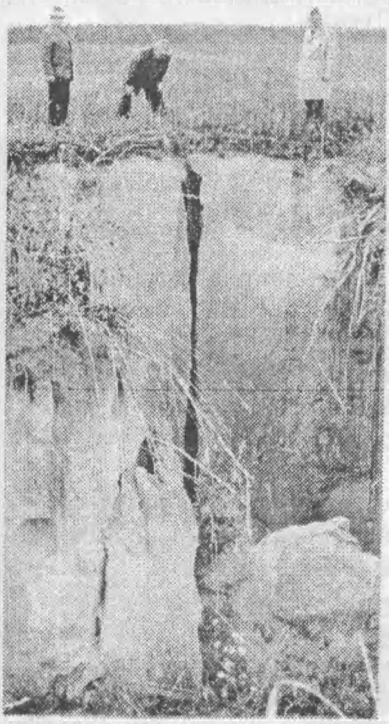

Ерозія грунтів.

Забруднення ґрунтів — одне з явищ деґрадації земель, викликаних забрудненням важкими металами, засміченням їх кам'янисто-щебеневими уламками при добуванні корисних копалин. Крім того, на території області в результаті Чорнобильської катастрофи значні площі угідь забруднені радіоактивними елементами, що значно ускладнило екологічну ситуацію, створило небезпеку для здоров'я людей і навколишнього природного середовища.

Недостатньо приділяється уваги питанню рекультивації земель, порушених гірничими та іншими розробками корисних копалин, і повернення їх попереднім землекористувачам для подальшого використання. В області в цілому нараховується 3,5 тис. га уже відпрацьованих земель, котрі підлягають рекультивації.

Житомирська область лежить у межах Західно-Української геоботанічної підпровінції. Рослинний світ досить різноманітний. Близько 30% площі області вкрито лісами. Головні лісотвірні

породи: сосна, дуб, береза, вільха та ін. В північній і північно-західній частинах поширені соснові ліси (бори), в усій поліській частині — сосново-дубово-березові (субори). Значні площі займають дубово-грабові і грабові ліси. В лісостеповій частині Житомирської області дубово-грабові ліси, де переважає дуб з домішкою граба, ясена, клена та явора. Лісистість південних районів області становить 3-4 %. Під луками перебуває близько 5,3 % території області.

Житомирька область багата на фауну. Тут налічується близько 400 видів, у тому числі ссавців — 67 із 101, птахів — 270 із 358, що зустрічаються на Україні. В ріках, озерах ставках мешкають більш як 30 видів риб.

Красень лісів — олень.

У лісах Житомирщини водяться лось, кабан, лисиця, вовк, тхір чорний, куниця лісова, ласка, їжак, кріт, білка, заєць-русак, полівка, землерийка, зозуля, горлиця, дятел; на луках та болотах — полівка водяна, бобер, ондатра, чапля сіра, кулик, вуж, гадюка звичайна; на полях найчастіше зустрічаються миша польова, полівка звичайна, ворона, сорока, жайворонок, канюки. Тваринний світ водойм представлений окунем, щукою, пліткою, карасем, пічкуром, в'юном, коропом та ін.

З метою збільшення продуктивності зооценозів впродовж багатьох років проводиться акліматизація деяких тварин. Важливе значення мають розселення ондатри, білки-телеутки, фазана, ящірки скелястої, товстолобика, білого амуру; створення мережі заказників: Часниківського, Казяви, Плотниці, Поліського державного заповідника; державних звірівницьких господарств; визначення місць нересту риб, часу полювання.

Північна частина області лежить у межах Житомирського Полісся, південна — Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції. Поліську частину території Житомирської області займають недреновані перезволожені та заболочені, а також поліські алювіально-зандрові й терасні природно-територіальні комплекси. В лісостеповій

частині Житомирської області переважає тип місцевості вододільних слабко- і добре дренованих лесових рівнин, по долинах річок — долинно-зандрові типи місцевостей, подекуди розвинуті типи моренно-зандрових і моренних рівнин.

У даний час господарська діяльність людини привела до порушення природного режиму майже всіх природних формацій Житомирської області. Серед сучасних природних процесів, несприятливих для сільськогосподарського виробництва, в поліській частині області спостерігається оглеєння, окислення, заболочування, на осушених масивах — переосушення і вторинне заболочування ґрунтів. Розвинуті дефляція, площинна і глибинна ерозія, замулення водоймищ. В Житомирському Поліссі проводять комплексні (осушувально-зволожувальні, ґрунтозахисні, хімічні) меліорації. В лісостеповій частині поширені прискорені лінійний розмив і площинний змив, розвинуті суфозійно-просадочні явища, на піщаних терасах — дефляція, подекуди карстоутворення (на межиріччі Ужу і Грезлі). У цій частині здійснюють комплексні ґрунтозахисні меліорації (хімічні, водорегуляційні), проводять роботи з відновлення лісів і поліпшення луків. В області діють 139 комплексів очисних споруд, розчищено понад 1500 км русел річок від замулення.

Одним із найважливіших напрямків природоохоронної діяльності є збереження різноманітності ландшафтів, унікальних та типових природних комплексів, генофонду тваринного і рослинного світу та підтримання загального екологічного балансу.

Реалізацію в області постанови Верховної Ради України «Про програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні» забезпечує відділ природно-заповідної справи державного управління екологічної безпеки в Житомирській області. У цій роботі держуправління співпрацює з Мінекобезпеки України, об'єднаною групою вчених інститутів Академії наук, Київським Національним університетом ім. Тараса Шевченка, Київським еколого-культурним центром, вченими Житомирщини, місцевими Радами та держадміністраціями. В даний час вирішується питання про співробітництво з Гомельським обласним комітетом природних ресурсів та охорони навколишнього середовища Республіки Білорусь.

Протягом 1998 року в області утворено два нових заказники, дев'ять пам'яток природи і два парки — пам'ятники садово-паркового мистецтва на 18269,48 га. Станом на 1.01.1999 року в області функціонують 161 природно-заповідний об'єкт на площі 60654,39 га.

Відсоток заповідності зріс із 1,4% до 2,3%.

Взаємодію людини й природи вивчає наука екологія. Найактуальнішою серед екологічних проблем є ліквідація наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, яка торкнулася долі сотень тисяч людей.

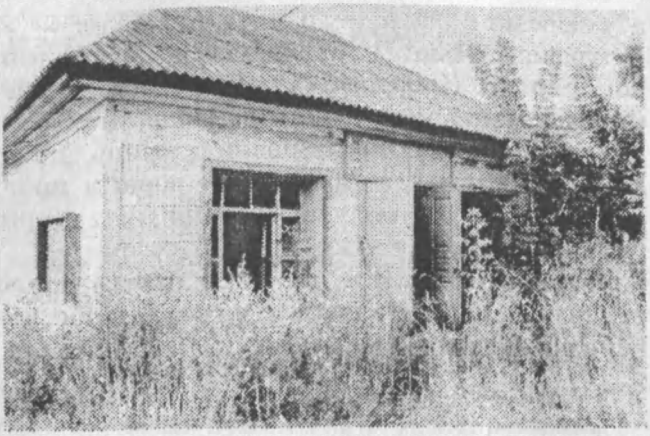

Народицький район.
Тут колись вирувало життя...

Радіаційне лихо поширилось на території майже половини земель Житомирщини. Дев'ять північних районів і м.Коростень з населенням у 414 тис. чоловік, у тому числі майже 120 тис. дітей віком до 18 років, опинилися в зоні впливу чорнобильської аварії.

За ступенями радіоактивного забруднення територія області поділяється на такі зони:

— зона відчуження — це 7 сіл Народицького й Овруцького районів, жителі яких (935 чол.) були евакуйовані в травні 1986 року;

— зона безумовного (обов'язкового) відселення — 63 населені пункти шести районів, в яких на сьогодні проживає понад 13 тис. чоловік, в тому числі 1730 дітей віком до 14 років (5536 сімей);

— зона ґарантованого добровільного відселення — 301 населений пункт, де проживає 213,4 тис. чоловік, з яких близько 42,3 тис. дітей до 14-річного віку;

— найбільша територія опинилась в зоні посиленого радіоекологічного контролю, де розташовано 363 населені пункти з населенням більш як 193 тис. чоловік; тут проживають більш як 39,9 тис. дітей до 14 років.

Сьогодні відомі дані результатів радіаційного обстеження всієї території області — як потерпілих, так і південних її районів.

Екологія міцно пов'язана з охороною здоров'я нинішнього й майбутнього поколінь, зі збереженням генофонду, зебезпеченням населення чистими й якісними продуктами харчування.

Активну участь у виявленні й збереженні цінних природних об'єктів повинні взяти школярі нашої області, насамперед, юні натуралісти. У 1998 р. створено обласну організацію Всеукраїнської екологічної ліги,

а у березні 1999 р. — її дитячий відділ — «Екологічну варту». Юні натуралісти «Варти» виявляють і описують цінні об'єкти живої і неживої природи. Проводиться робота, щоб кожна школа, клас взяли шефство над охороною певної ландшафтної ділянки, джерела, окремого дерева. Неприпустиме знищення синиць, шпаків, сойок, божих корівок, лісових мурашок — природних ворогів шкідливих комах. Всілякого схвалення заслуговує влаштування гнізд й організація підгодівлі диких тварин ти птахів у важкі для них сезони.

Людина на землі — господар і слуга природи. Берімо від природи все необхідне, але водночас дбаймо, щоби вона не виснажувалась, не бідніла, не знебарвлювалась.

ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Що таке екологія?
2. Що ви розумієте під охороною навколишнього середовища?
3. Який зміст «Червоної книги»?
4. Що таке заповідники й заказники?
5. Назвіть природоохоронні об'єкти загальнодержавного значення
6. Яку природоохоронну роботу проводить ваш клас?
7. З допомогою вчителя випишіть назви рослин і тварин свого краю, котрих занесено до «Червоної книги».
8. Перелічіть 10 рослин, які знаходяться під загрозою зникнення.
9. Які види рослин, котрі підлягають охороні, є у вашій місцевості?
10. Який природний заповідник розташований найближче від місця, де ви живете?
11. Про що головне повинна пам'ятати людина, втручаючись у світ природи?
12. Наведіть приклади позитивного й негативного впливу на природу вашого реґіону, села, міста. Побувайте особисто у цих місцях й оцініть характер впливу.

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ГОСПОДАРСТВА Й ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Землеробство. Виявлені археологами сліди зернових культур на території нашого краю (зерно, пилок культурних злаків, відбитки на глині зерен і колосків), свідчать, що найдавніші відомості про розвиток землеробства відноситься до епохи пізнього неоліту (IV ст. до Р. Х.). Найдавнішими є оліїсто-волокнисті культури — льон, конопля, які культивувалися по всій території Полісся. У ранньому залізному віці населення краю вже було знайоме майже з усіма зерновими, бобовими і технічними культурами, що вирощуються і тепер (пшениця, ячмінь, просо, жито, гречка, овес, боби, горох, льон, конопля тощо.).

Співвідношення у структурі посівних площ мало певні відмінності протягом різних періодів історії. Наприкінці I — на початку II тисячоліття. після Р. Х., скажімо, порівняно велика питома вага припадала на посіви ярої пшениці, тоді як у XIX ст. на Поліссі її суттєво витіснило жито. Значні площі зайняла гречка. Цей перерозподіл відбивав соціально-економічні зміни, що відбулися у суспільстві і, в першу чергу, у розвитку продуктивних сил.

Упродовж тисячоліть селяни вирощували здебільшого зернові культури, почасти городні. Це тривало до появи у XVII–XVIII ст. на території України корнеплодів, зокрема картоплі. Саме просапні культури порушили віками плекані традиції хліборобства.

На території сучасної Житомирщини з давніх-давен набули поширення всі галузі землеробства: рільництво, городництво й садівництво.

Провідною галуззю землеробства було рільництво, яке за часів Київської Русі набуло високорозвинутого, орного характеру. Цьому великою мірою сприяли порівняно придатні агро-кліматичні умови, стародавні землеробські традиції населення.

За змістом і засобами діяльності у землеробстві виділяються такі складники: землеробська техніка (знаряддя праці), агротехнічні знання, народний виробничий досвід, традиції й навички вирощування тих чи інших культур. За циклічністтю робіт на землі протягом року розрізняють обробіток ґрунту та посівів, догляд за рослинами, збирання врожаю та його зберігання й переробку. Найважливішою складовою хліборобської культури є системи землеробства.

Системи землеробства. На різних етапах розвитку сільського господарства у наших предків існувало кілька таких систем, кожна з яких мала на певних етапах свої вигоди й недоліки. На ранньому етапі розвитку продуктивних сил значне місце посідала вогнево-вирубна система (на Поліссі вона зберігалася до початку XX століття). Ця система була надзвичайно трудомісткою. На обраній під посів у лісі ділянці (підсіці) восени або взимку рубали ліс і кущі, залишаючи їх на місці. Навесні їх палили і після цього без оранки сіяли льон. У наступні роки на цій ділянці сіяли жито. Через три-чотири роки врожайність такого лану різко знижувалась і його залишали незасіяним — «відпочивати», «лежати». Отже, продуктивність праці при цій системі була дуже низькою.

Поряд з вирубно-вогневою системою землеробства у нашому краї ще з часів Київської Русі, особливо в лісостеповій частині, великого поширення набула трипільна система. За цією системою орні землі ділилися на три частини: одна відводилася під озимі культури, друга — під ярі, третя — під пар, тобто залишалася незасіяною, відпочивала і використовувалась як толока — пасовисько для худоби. Наступного року ділянка, що була під паром, засівалась озимими культурами (житом), після озимих сіяли ярі, а ділянку, з якої зібрали ярі, залишали під пар. Таке чергування давало можливість одночасно вирощувати різні культури, знищувати бур'яни, поліпшувати структуру, а значить, і родючість ґрунту, використовувати земельну ділянку значно довший час, ніж за вогнево-вирубної системи. На час появи трипільної системи припадає й застосування угноєння ґрунту.

Трипільна система у XVIII–XIX століттях все більш утверджувалася і поширювалась за рахунок перелогів. Спеціаліст із сільського господарства першої половини XIX ст. Бенекс свідчив, що на Волині, де було багато непридатної землі, ця система в 40-і рр. XIX ст. стала панівною. Але на практиці селяни не завжди чітко дотримувалися трипільних сівозмін. Іноді вони сіяли на ниві одну й ту ж культуру кілька років поспіль, допоки вона не переставала родити. Здебільшого це було жито, бо воно становило основний продукт харчування селянської сім'ї. У найбідніших господарствах Полісся у другій половині XIX ст. селяни переходили до двопільної системи, коли щороку на полі сіяли по черзі то озимину, то ярі декілька років поспіль. Під відпочинок на пару залишали не третину землі, а лише п'яту і навіть сьому частину.

Після аграрних реформ 1906–1911 рр., коли утворилося відрубне

землеволодіння в лісостеповій частині Волинської губернії розвинулася прогресивніша система землеробства — багатопілля з раціональною плодозміною, інтенсивним удобренням ланів, травосіянням (конюшина, люпин, люцерна). На Поліссі архаїчні форми землеробства збереглися аж до самої колективізації.

Традиційні знаряддя обробітку ґрунту. Ще в перші століття після Р. Х. на території, яку займає Житомирщина, застосовувалося землеробське знаряддя з залізним наконечником. За часів Київської Русі поширився плуг із залізним лемешем та череслом. Наші предки користувалися трьома видами тяглових знарядь обробітку ґрунту: плугом, ралом і сохою. Перші двоє знарядь застосовувались у лістеповій частині Житомирщини, соха — на Поліссі.

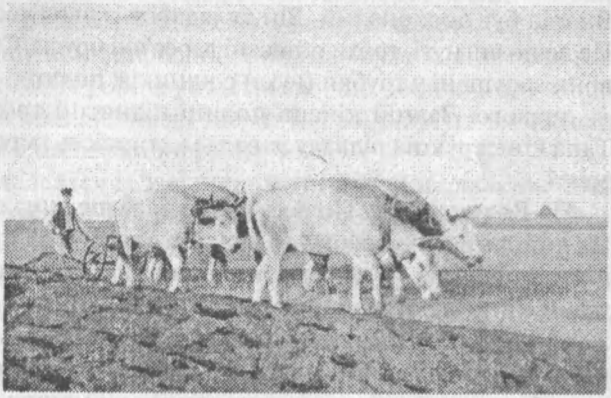

Оранка волами.

Традиційний плуг (в літературі його називають «малоросійський», «степовий») складався із двох головних частин — робочої, власне плуга і тяглової — дво-колісного передка. Усі його деталі, крім залізних лемеша і чересла (вертикально розташований ніж-різак), були дерев'яними. Плуг був надзвичайно громіздким знаряддям. Для користування ним потрібно було запрягати дві-три пари волів.

Рала були двох видів: однозубі й багатозубі. Перші належали до найдавніших знарядь і були двох типів: безполозові і з полозом. Однозубе рало — просте за конструкцією, легке і дешеве знаряддя, яке переважало у бідняцьких господарствах. Для роботи з ним було достатньо пари або навіть одного вола чи коня. Ним же орали м'яку землю з-під картоплі, конопель, гречки.

Заможніші селяни для культивації ріллі застосовували багатозубі рала бороноподібного і грелевидного типів, а в XIX ст. — ще й з трикутною дерев'яною рамою, в яку, залежно від можливостей тягла, забивали п'ятьсім і більше рільників.

Основним тягловим знаряддям обробітку ґрунту на Поліссі була дво-

лемішна соха. Нею обробляли будь-який ґрунт під всі культури. Цю соху називали «литовською», «підляською» (ці назви свідчать, що нею користувались у Литві й Польщі), в сучасних етнографічних дослідженнях її називають «поліською».

Селяни ж в ряді районів називали її сохою-рогачем або просто рогачем (один з варіантів), чи паровицею (паристою сохою). Поліська соха визнавалася спеціалістами сільськогосподарського виробництва на початку XIX ст. найбільш досконалою з усіх видів сох.

Соха-рогач мала стебло з двома ручками , вигогтлене із стовбура з двома гілками. Стовбур правив за стебло, а гілки (рогач) — за ручки. Видвіл був досконалий. Він складався із двох частин: полиці й припілка. Це дещо вигнуті, трохи обтесані дерев'яні бруси. Своїми передніми кінцями вони запущені у трубки (вуха) сошників: полиця — у вухо лівого, припілок — правого. Задній кінець полиці піднятий трохи вище, ніж припілка. Така конструкція відвалу давала можливість перевернути при оранці шар землі.

На Волинському Поліссі побутувала ще одна форма — соха з мелицею. Це той же рогач, зверху до гряділя якого була прикріплена довга, трохи вигнута палиця — мелиця (іноді дві), що проходила між рогачем або над лівим кінцем рогача і правила за ручку.

Сохи з мелицею застосовувались і з передком, і без передка. В останньому випадку вони мали довге (4 м і більше) стебло. Сохи поліського типу були розраховані на запрягання не менше пари худоби. На Поліссі для цього як правило використовували волів. Соха була двозубою. Її сошники (наральники) встановлювалися так, що правий підрізав ґрунт знизу, а лівий — майже вертикально, тобто один виконував функцію лемеша, а другий — чересла. Під час оранки знаряддям з поставленими так робочими деталями утворювалась смугоподібна борозна. Якістю оранки соха поступалася перед плугом. Тому з кінця XIX ст. на Поліссі соху почав витісняти кустарний «поліський» плуг — подібний до традиційного плуга з дерев'яним гряділем, але позбавлений колісного передка. Цей плуг уже мав залізний відвал.

Плугове залізо виготовляли з криці, яку виплавляли в руднях з місцевої болотної руди. На початок XIX ст. на Волині існувало більше сотні рудень.

Ручні знаряддя обробітку ґрунту. Поряд з тягловими селяни застосовували й ручні знаряддя обробітку ґрунту — мотику, сапу, заступ тощо. На Поліссі користувалися знаряддям, яке називалося копаницею, або мотикою. Прототипи їх існували вже в часи даньої Русі. Знаряддя мало

прямокутну робочу частину, що розширювалася трохи біля самого леза (останнє було прямим або овальним). Поліська мотика має деякі спільні риси з сокирою, а саме: гранчастий обух, кріплення робочої частини до держака (останній, до речі, в ряді районів Житомирщини називається, як і в сокири, топорище, топір'я) під прямим кутом, потовщення центральної частини полотна мотики.

Поступово видозмінюючись відповідно до нової функції — обробітку городніх культур, особливо з появою ряду нових для України просапних: кукурудзи, картоплі, буряка, соняшника, — мотика модифікувалася у різні варіанти й форми сапи. Прополка й обгортання не потребували, яу правило, знарядь з великим замахом і великою ударною силою, як мотика. Тому загальною тенденцією модифікації останньої було зменшення ваги, розмірів, кута між держаком і робочою частиною, що робило її зручнішою в роботі. Нове знаряддя продовжувало зберігати свої старі назви: копаниця, мотика — або набули нових: сапа, сапка.

Традиційна сапа складалася із залізної частини — полотна, яке знизу має лезо, а вгорі закінчується вухом — невеликою (завдовжки до 2 см) горизонтальною трубкою. В нього забивається дерев'яний держак (сапило, саписько) завдовжки близько 1 м. Подекуди на Поліссі замість вуха існував простий отвір для держака. Традиційна українська сапа XIX ст. — однотипна, вона характеризується «глухою» конструкцією, тобто полотно з вухом виготовлене із суцільної залізної пластини.

Не менш давнім, ніж мотика, ручним знаряддям в Україні був і заступ (лопата). Він бере свій початок з відомої у первісних народів «палки-копалки». Найдавнішим його варіантом було суцільно дерев'яне знаряддя. За відсутністю заступів із залізною робочою частиною бідні селяни подекуди копали ними землю, викопували картоплю тощо. Інші форми цього варіанта, певною мірою модифікації свого часу, становили в Україні такі дерев'яні знаряддя, як лопата для віяння зерна, однозубі вила — мач — та двозубі — сохарі — для накидання гною. Найбільш поширеним у XVIII–XIX ст. в Україні був досконаліший варіант заступа, у якому робочу частину по лезу оковували залізом, так званим насадом. Екземпляри таких заступів зберігаються в Житомирському краєзнавчому музеї. Заступами селяни скопували городи, копали ями, колодязі, викопували і садили картоплю та іншу городину.

Примітивність заступа як знаряддя обробітку ґрунту зумовила її однотипність не тільки у східних слов'ян, а й у більшості, якщо не в усіх, народів Східної Європи. Що ж до форми, то місцеві ковалі надавали їй часто своєрідності, що дозволяло відрізняти її від подібного знаряддя інших народів.

Народний сільськогосподарський календар. Селяни дотримувались певних прийомів і строків початку різних землеробських робіт, що узагальнювали в собі народну мудрість, практику й досвід багатьох поколінь.

Початок і закінчення цілого циклу сільськогосподарських робіт народ пристосував до певних явищ природи. На основі кліматичних особливостей, розвитку живої природи — початку брунькування та цвітіння дерев, росту трав, осіннього завмирання природи тощо — народ назвав і відповідні місяці: березень, квітень, травень, липень, жовтень, листопад, грудень тощо, — намагався використати ці особливості для успішного ведення господарства. В основі народного сільськогосподарського календаря лежало раціональне стихійно-матеріалістичне розуміння природи та її явищ.

Селяни стежили за змінами погоди та іншими природними явищами і пристосували до них свою господарську діяльність. За явищами природи землероб пильно стежив цілий рік, а особливо починаючи з першого березня, тобто першого весняного місяця, бо прикмети цього місяця, на його погляд, зумовлювали властивості погоди на весь господарський сезон.

Першою прикметою для селянина була температура, сила та напрямок вітру першого березня (дати подаємо за старим стилем): якщо вітер теплий, то вважалося, що й літо буде тепле; якщо вітер крутить млинові крила, то буде хороший урожай. Вважалось, що в якому напрямку віє вітер першого березня, у тому слід сіяти й пшеницю.

Прикметою врожайного чи неврожайного року був перший грім. Побутувала думка, що до першого грому земля повністю не розмерзлась, а значить — доки не прогримить, сіяти рано, бо ґрунт холодний і тому зерно не зійде. Чекали неврожаю, якщо перший грім загримить на голе дерево, тобто до появи листя. Бралося ще до уваги, звідки насуває громова хмара: якщо з заходу, то на врожай.

Підготовка до сівби починалася приблизно з половини березня, а сама сівба уже після 25 березня (після свята Благовіщення).

Взагалі старовинні повір'я, прикмети та афоризми, будучи продуктом народної творчості, трималися міцно, переходячи від покоління до покоління. Існувало, наприклад, повір'я, що горох слід сіяти на ущербі місяця, овес при повному місяці та в останній його чверті, просо теж в останняй його чверті, гречку — лише на підповні, а жито — близько підповня або на ущербі. Не рекомендувалося сіяти під час дощу, навіть дрібного.

Значне місце у весняному народному календарі посідало 9 березня

(свято сорока святих). Вважали, що слід чекати сорока морозів, якщо буде морозно 9 березня. В інших місцевостях це тлумачилось навпаки: сорока морозів слід чекати, якщо сорок святих в цей день не скинуть по лопаті снігу. Це повір'я утримувало селян від ранніх польових та городніх робіт.

Певне місце в народному календарі займає й свято Юрія, або, як частіше його називають, Георгія, Єгорія (23 квітня), якого вважають покровителем землеробства і тваринництва. До цього дня худобу пускають ходити по озимих посівах вільно, щоб вона збивала осіннє стебло і тим створювалися кращі умови для росту молодих стрілок. З Юрійового дня заборонявся вигін худоби на посіви і на луки, які відводились для сіножатей. Її можна було пасти лише на толоці.

Весняна сівба розгорталася, переважно, на початку травня. Але в перші дні місяця багато селян не працювало, бо на перше число припадало свято пророка Ієремії, а на друге — свято князя Бориса. Існувало навіть прислів'я: «На Гліба і Бориса за хліб не берися» (тобто за хліборобську працю). А через сім днів знову свято — весняного Миколи. Так селяни втрачали три дуже важливі весняні дні для сівби, що нерідко й самі усвідомлювали. Адже недарма існувало прислів'я: «Кидай ячмінь в грязь, то будеш князь» або «Топчи мене в болото, то буду як золото!»

Пшеницю сіяли іноді в чистий четвер (за три дні до Великодня), хоч кліматичні умови були й несприятливі. Це зумовлювалось повір'ям, що посіяна в цей день пшениця не матиме в колосі сажі. Висів гречки приурочували до Лукерки-гречкосійки (13 травня), хоч кліматичні умови в цей час нерідко були несприятливими. Льон сіяли в добре прогріту землю. Але залежно від ґрунтових умов, у різних місцевостях сіяли його у різні строки, як правило, у травні місяці, коли рослині вже не страшні були морози.

Вважалося, що озиме жито найкраще посіяти не пізніше вересня. Цей місяць називали «житосієм». «Хто не посіяв до Богослова (24 вересня за старим стилем) — говорилося в народному прислів'ї — той не варт доброго слова». Прийоми підготовки ріллі та строки сівби були досить сталими.

Досвід наших предків вивчив, узагальнив і описав відомий український етнограф і письменник, уродженець Житомирщини В. Т. Скуратівський у книжці «Народний агрокалендар».

Сівба, прийоми обробітку ґрунту та знаряддя розпушування ріллі. Традиційним способом сівби в поліщуків, як і у всіх інших народів, що займалися землеробством, була сівба вручну. На Поліссі сіяли із спеціальної сівалки (сіваньки, сіяника, семника) — коробки, зробле-

ної з дерева чи кори, лози, соломи. Залежно від матеріалу вона називалася по-різному: коробка, кошілка, солом'яник. У районах лісостепу сіяли з сіва-мішка, що висів на мотузці спереду, зав'язаний певним чином через плече. Німці-колоністи на Волині, на відміну від українців, сіяли не з мішка і не з коробки, а з рогожки.

Сівба польових культур була справою виключно чоловічою. Вона вимагала певної майстерності. Далеко не всі господарі вміли розкидати насіння по ріллі рівномірно й із потрібною густотою, тому добрі сіячі користувалися великою пошаною. Відомо два типи прийомів сівби: «в один посів» і «в два посіви». При першому сіяч набирав у сіві зерно і, ступаючи крок за кроком, кидав його перед собою під праву ногу. Такий прийом застосовувався особливо при колективній сівбі, коли сіячі йшли ключем, тобто праворуч, відстаючи дещо один від одного.

При другому типі сівби сіяч кидав насіння дещо праворуч і ліворуч від себе, щоб видно було при цьому крайню межу, де падає зерно. Городні та просапні культури здебільшого саджали, роблячи борозди або невеличкі ямки й кидаючи (садячи) в них зерна чи розсаду. Цю роботу, як правило, виконували жінки; вони носили насіння в фартусі, відрі або решеті.

На Поліссі, де застосовувалася соха, землю орали, залежно від ґрунтів і можливостей, від одного до трьох разів. При цьому відрізняли посів під соху, тобто перед останньою оранкою, і поверх сохи, під борону, тобто після останньої оранки.

В лісостеповій частині Житомирщини, на території поширення плуга й рала, готуючи ріллю, її звичайно орали двічі або тричі. Підготовка ріллі під ярі культури відрізнялася власне строками оранки. Під гречку, скажімо, — досить чутливу до погоди культуру — землю орали, як правило, два рази і сіяли під борону. Добрі господарі прагнули посіяти її у свіжу ріллю вранці, поки земля не висохла й дуже ретельно додержувалися строків.

При обробці землі велику роль відігравала борона. Вона застосовувалася для виконання двох основних робіт: розпушування ріллі та видирання бур'янів перед посівом (скородіння) і закриття насіння після посіву (волочіння).

Найпримітивнішим типом борони була так звана гілляка (волокуша). Це гілка з дерева, найчастіше терну, глоду чи груші, або молоде деревце з трохи обрубаними гілками, якими заволочували посіяну ниву. Порівняно з гіллякою, досконалішою була плетена борона, яку робили з товстих лозин або взагалі гнучких гілок, беручи останні попарно. В місцях перехрещення лозин вставлялися дерев'яні зубки (чопи), що перев'язувалися навхрест «калачиками» з лози. Цю рамову борону слід

розглядати як попередник брускової борони. Спереду вона мала овальну або напівкруглу форму, що досягалося вигинанням крайньої, трохи товщої лозини (дугою, луком). На ділянках при роботі з пнями й залишками кущів така борона легко обкочувалася навколо і менше чіплялася за них. Для з'єднання з тяглом спереду по дузі була каблука — кільце з лози, яке вільно повзало по дузі.

В середині XIX ст. на більшості території України переважала брускова борона, яка була більш досконалою і побутувала на Поліссі поряд з плетеною. Крім того, на Поліссі зустрічалися брускові борони, в яких зубки не забивались, а, як і в плетеній бороні, прив'язувалися лозиною до брусків, що свідчить про генетичний зв'язок обох цих типів.

Підбиваючи підсумки огляду традиційних знарядь обробітку ґрунту в межах території сучасної Житомирщини, можна визначити їх комплекси в різних етнографічних районах. В районі Полісся комплекс знарядь обробітку ґрунту складався в основному з поліської сохи, копаниці та лопати, сапи, дерев'яних сохарів та мача, переважно плетеної борони. У Південному Поліссі і Лісостепі посівний комплекс складався з традиційного українського плуга, різних типів рала, подекуди мотики, лопати, сапи, переважно брускової борони.

Збирання врожаю (жнива). Головним знаряддям збирання колоскових у стародавніх слов'ян і в Київській Русі служив серп. Спочатку він був кремінним, потім бронзовим, а згодом став виготовлятися із заліза. У XIX — на початку XX ст. застосовувався досконаліший різновид залізного назубреного серпа. Раніший його різновид з гладким лезом (косак) зустрічався як залишок минулого і застосовувався для підсібних робіт.

Форми серпів відзначались локальними особливостями, тим більше, що застосовувались вони для різних робіт. На Поліссі і Волині, де земельні наділи були незначні за площею, а робочої сили вдосталь, серпом збирали всі культури, крім гречки і сіна.

Жнива.

Жниця.

На Волині фабричні й кустарні серпи були переважно довгастої форми, з відстанню від п'яти до кінця вітря (носка) 32–36 см.

Однак з часом серп все більше відступав перед косою. Поступово він виходив з ужитку, залишався для другорядних робіт і як реліквія. Хоча на Поліссі, особливо в північних районах, він був у великій шані аж до самої колективізації.

Межа переважання серпа над косою на кінець XIX ст. проходила умовно через Чуднів—Житомир—Київ. Таке розмежування збігається з межами фізико-географічних зон Полісся і Лісостепу. Зрозуміло, серед чагарників і лісів косою не можна рохмахнутися так, як на просторах Лісостепу. Слід зауважити, що селяни довго опиралися проти коси, як і проти будь-якого нововведення в землеробстві. Існували навіть деякі забобони, пов'язані з косою. Наприклад, коли селом проїжджав продавець кіс (косник) і заклично дзвонив у косу, жінки лаяли його, бо побоювались, що «тепер корови молока збавлять». У творах Т. Г. Шевченка частіше згадується серп і жниця.

Косовиця сіна починалась з червня місяця в лісостеповій зоні, а трохи згодом — і в поліській. Косіння вважалось найвідповідальнішою роботою, вимагало сили і спритності, уміння володіти інструментом для наладки, узгодження дій колективу. Вислів «він уже косар» підкреслював переваги працівника. Купляючи косу, якість її випробували досить просто. На Житомирщині це робили таким чином: косу легенько вдаряли об камінь, «і кому вона подає голос — то це добра коса», бо дзвенить чисто. За старим звичаєм спочатку на жнива йшли жінки з серпами, а за ними чоловіки з косами.

Збирання хліба називалося жнивами (від слова «жати»). Цю роботу виконували жінки, яких називали жницями. Дорідне жито збирали серпами, а недорідне — косили на грабки, якими укладали покоси «на стінку».

Нерідко з серпом працювали нарівні жінки й чоловіки. Початок

жнив називався зажинками. Початок жнив, як і їх завершення (обжинки), супроводжували циклом обрядів, відповідними піснями тощо.

Косили виключно чоловіки, оскільки ця робота вимагала значної фізичної сили та вміння настроювати («клепати») косу. Остання робота виконувалась на спеціальній наковаленці — «бабці». Точили косу бруском та мантачкою, що косарі носили у футлярі за поясом — «кушці». Українці використовували велику косу — литовку, що належала до «європейського» типу. Були дещо коротші і довші коси. Трави, а також низькорослі зріджені хліби косили голою косою, тобто без додатку інших пристосувань. При збиранні колоскових, особливо якщо вони були густі і високі, до коси додавалися три-п'ятизубі грабки або однозубий лучок (крюк).

Знаряддя обмолоту. Зжатий або скошений хліб згрібали й в'язали в снопи перевеслами за допомогою невеличкого кілочка — цурки. Згрібали збіжжя дерев'яними граблями. Поставлені вертикально й підсушені протягом кількох днів снопи у хрестях, п'ятках, бабках (місцеві назви) складалися потім горизонтально у полукіпки (30 снопів), а іноді — в копи (60 снопів). На Поліссі частіше снопи групували в купки по 8–10 (для просушування, насторч), потім зносили в хрести. Півкопи тут здобули широкого розповсюдження, їх формували з семи ярусів у чотири боки над одним заломленим снопом знизу і з шапкою вгорі. На Житомирщині переважали півкопи: озимину складали в сім ярусів, а яровину — подвійними ярусами, бувало і по 32 снопи. Верхній сніп називався ще дідом. Висушені снопи звозили на возах та гарбах на тік, у клуні, двори.

Головним і найдавнішим знаряддям молотьби був ціп, що складався з держака й прив'язаного до нього ремінним шнурком билка. Ціп згадується в «Слові о полку Ігоревім», написаному ще в XII ст. Розмір обох частин ціпа залежав у кожному випадку від росту молотника. На току снопи вкладалися на вимощеній соломою

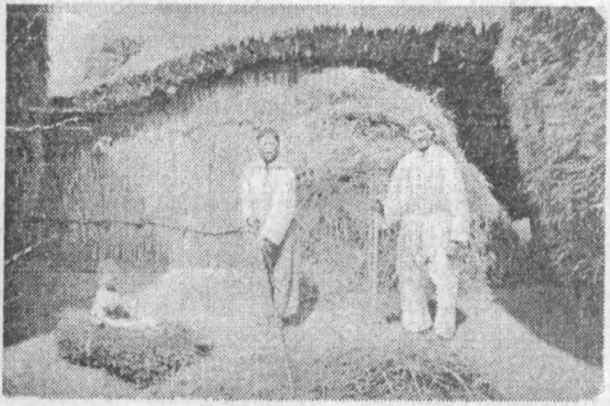

Молотьба.

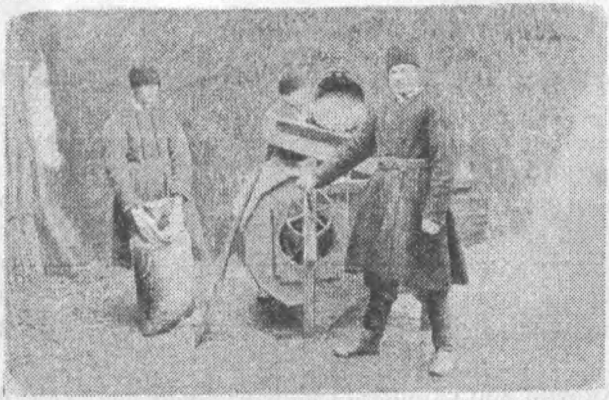

Коло віялки.

подушці, або підстожині (проти вологості), у скирту, що мала форму конуса, загостреного вгорі, або будівлі з 4-схилим верхом. Середнього розміру скирта вміщувала 30 гарб снопів. На добре утрамбованому земляному (з глини) току зразу починалась молотьба. Перший намолот був дуже дорогий і довгожданий.

При транспортуванні збіжжя, роботі на току, складанні снопів широко використовувалися однозубі (однорогі, рожні), тризубі (трійчаки) та п'ятизубі дерев'яні вила. Очистка зерна не відзначалась особливою оригінальністю: зерно звільнялось від сміття й полови на вітрі або на протязі в стодолі (клуні). На Поліссі віяли віялкою — малим дерев'яним совком розміром 30–40х20 см з невеликою ручкою. На Волині використовувалась і лопата з довгим держаком та порівняно глибшою лопастю (шухля). Крім того, нерідко при випадковому віянні користувалися відром, решетом, міркою або іншим посудом. Згодом в Україні почали з'являтися ручні молотарки та віялки, а також кінні та парові молотарки. Проте на Поліссі з його специфічними географічними умовами, примітивні знаряддя очистки зерна побутували ще тривалий час.

Очищене зерно зберігалося в коморах, на горищі хати або в сінях у солом'яниках — вертикально поставлених плетених з соломи діжкоподібних посудинах.

Народне млинарство. На території України ще до нашої ери існував ручний млин — жорна. Камені для нього виготовляли з вапняку.

Відкриті жорна приводилися в дію горизонтальним рухом рук через ручку (погонич), вставлену в край верхнього каменя. Вона бувала низькою і високою й називалась на Житомирщині мельоном, стояком. Хоча наприкінці XIX - на початку XX ст. під впливом млинів жорна обладнувались грибковою трансмісією для вертикального руху, робота на них була тяжкою. «І ступа, і жорна, і доля чорна», — так відбив своє ставлення народ до ручних знарядь. У XIX ст. жорна на Україні побу-

тували вже як пережиток. Селяни зверталися до них тоді, коли терміново було потрібно небагато борошна. «Інколи на них вироблявся ще ритуальний розмол зерна подругами нареченої для приготування весільного короваю».

Близьким до жорен за призначенням, хоч і різко відмінним за конструкцією, знаряддям була ступа. Нею подрібнювали зерно на крупу чи фураж або очищали його від лушпиння (шеретували). За повідомленням О. Афанасьєва — Чужбинського, в першій половині XIX ст. селяни намагалися мати на господарстві власні жорна і ступу. Остання влітку була в сінях, поряд з терницею, бочками та іншим домашнім скарбом, а взимку її заносили до хати.

Відомі два типи ступ: ручна й ножна. На Поліссі поширеною була ручна, в Лісостепі — ножна. У ступах товкли горох, квасолю, сухі груші і яблука для пирогів, просо, овес на куліш, пшеницю на кутю тощо. Із зерен конопель, льону, а з середини XIX ст. — соняшника «били» на спеціальних олійницях рослинну олію.

Просо на пшоно «драли» ще на «топчанах», що приводилися в дію за допомогою коня, якого водили по спеціально влаштованому у вигляді кола майданчику.

Поруч з ручними знаряддями переробки зерна — жорнами і ступами — в Україні в епоху середньовіччя набули значного поширення водяні млини та вітряки. Водяні млини з'явилися на території України раніше вітряків, зустрічалися густо, використовувалися досить довго.

Водяні млини на річках Уж, Случ належали до кращих в Російській імперії. Вітряки в Україні були двох типів: споруди що поверталися всім корпусом за вітром, — стрижневі, й ті, в яких за вітром повертався тільки дашок з крилами, — шатрові. З'явилися вітряки спочатку на Правобережній Україні, а звідси поширились в інші райони.

Водяний млин.

На Волині переважали вітряки першого типу, що стояв «бабою на королі», тобто по-

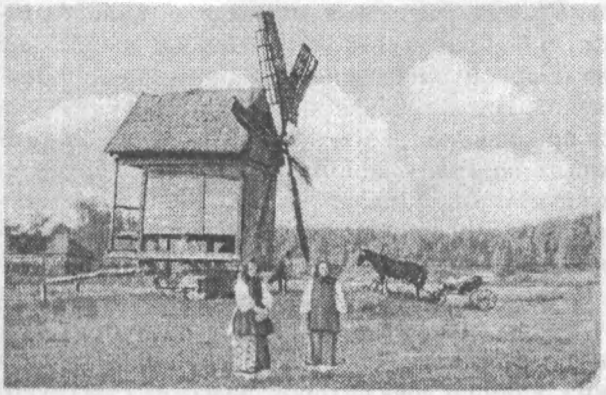

Вітряний млин.

вертався корпусом. Всього ж у Волинській губернії у 1880-і роки налічувалося 3344 млини, з яких 1896 були водяними (переважно у поліській частині), 1339 вітряків, 70 топтаків (кінних) і 40 парових. Останні були лише в містах і містечках.

У XX ст. у зв'язку з впровадженням техніки, у землеробській культурі українського народу відбулися значні зміни. Особливо вони позначилися на знаряддях праці. Разом з тим, поліський плуг, водяні млини і особливо вітряки, могли б ефективно використовуватися і в наш час, коли держава опинилася в економічній кризі. Заслуговує на увагу відродження традиційних способів обробітку землі, досвід шанобливого і бережливого ставлення наших предків до навколишнього середовища, й особливо землі, яку вони називали «годувальницею», «матінкою», «святою».

Городництво та садівництво. Городництво було важливою галуззю у господарствах селян Полісся. Тут вирощувалися різні культури: брюква, цибуля, ріпа, буряк, огірки, морква, капуста, горох, боби, квасоля, а також культури, які використовувались як доповнення і приправи до їжі: пастернак, часник, м'ята, петрушка, тмін, окріп, хрін, гірчиця тощо.

Селянські городи були невеликими. Тільки в місцевостях, що прилягали до міст і містечок, городництво становило найголовнішу статтю доходів. Під городи виділялися найкращі ділянки землі, що прилягали до садиб. Засівали городи навесні. На початку квітня висаджували насіння капусти і брюкви у спеціальні розсадники, для яких використовувались дерев'яні скриньки, що заповнювалися землею, перемішану з гноєм. У кінці квітня, коли сходив сніг, сіяли горох, боби, мак, а в першій половині травня — інші культури.

Селянські городи обробляли вручну заступом. Городництвом, головним чином, займалися жінки. Вони готували насіння, зберігали його взимку, пророщували навесні, потім вирощували розсаду і висаджували її на городі. Прополювання грядок проводилося за допомогою мотики — копаниці.

Збір насіння буряка, капусти, ріпи, моркви, брюкви та інших городніх культур проводився ранньої осені. В останню чергу збирали капусту, яка витримувала значні приморозки.

Картоплю копали за допомогою лопат (на Волині ще дво-тризубними «копачками»), кидали в корзину або відра та засипали в погреби. На Житомирщині набули поширення два різновиди погребів: ямний, до якого спускалися драбиною і який мав покрівлю (погрібник), і похідний (варіант: « склепований»), що мав «шию», з якої вели до погреба східці, широко також практикувалося збереження картоплі на полі у копцях — спеціальних обладнаних майданчиках.

Селяни-поліщуки, а особливо мешканці Лісостепу, на присадибних ділянках розводили садки, в яких вирощували плодові та ягідні дерева. Зокрема, культивували яблука, груші, вишні, сливи, а також малину, порічку, смородину, аґрус тощо. Майже всі перераховані дерева й чагарники зустрічались у навколишніх селах у дикому стані. При монастирях, у поміщиків сад був необхідною складовою присадибного володіння. Згідно з традиційним розподілом праці в родині догляд за садами був цілком компетенцією чоловіків. Волинські селяни здавна вміли прищеплювати дерева й вивели багато сортів яблук, що мали добрий смак, високу врожайність, морозостійкість. Іноземці, що мандрували нашими краями у XVI–XVIII ст., відзначали наявність великої кількості яблуневих та вишневих садків біля кожної хати.

Тваринництво. У XIX–XX ст. галузь відігравала важливу роль у загальному комплексі традиційних занять населення нашого краю. Археологічні знахідки кісток домашньої худоби свідчать про те, що тваринництво складало одну з найдавніших галузей господарства на цій території, забезпечуючи населення м'ясними й молочними продуктами. Розвиткові тваринництва у нашому краї, в першу чергу на Поліссі, сприяли багаті пасовища і сіножаті.

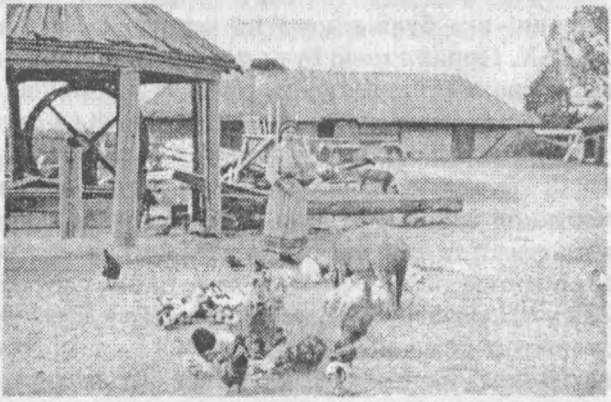

На селянському подвір'ї.

Суттєвим стимулом для розвитку поліско-

го скотарства в середині XIX ст. слугував попит на тваринницьку продукцію у європейських країнах. У цей період навіть селянські господарства включилися в товарне виробництво. У поміщицьких маєтках значно збільшується поголів'я, завозилася з Європи породиста племінна худоба симентальської, англійської й німецької порід, створюються чистопородні племінні стада великої рогатої худоби. В Українському Поліссі у другій половині XIX ст. нараховувалося 20 таких стад, у тому числі 5 племінних стад високотоварної голандської худоби.

Українське народне прислів'я твердить: «Як будуть корови, то будуть і бички — не голодні діточки». У кожному дворі тримали, якщо дозволяли майнові умови, обов'язково волів чи коней, корів, овець, свиней, птицю.

Воли в селянському господарстві були не тільки тягловою силою, а й худобою, що забезпечувала господарство гноєм, який тоді вже використовувався, хоч і обмежено, для удобрювання землі, а відтак й підвищення врожайності. Ланове господарство потребувало щонайменше дві пари волів. Беручи до уваги, що воли як робоча сила мали цінність лише від 3 до 8 років, селянин дбав про вирощування їм заміни у власному господарстві. Утримання худоби забезпечувало селянина м'ясними та молочними продуктами, вовною, шкірою, а також давало можливість одержувати гній для удобрювання ланів. Особлива увага приділялася розведенню великої рогатої худоби. У поліській частині Житомирщини, у великих поміщицьких маєтках, налічувалося по декілька сот голів холмогорської, швейцарської, тирольської порід великої рогатої худоби. У бідних селян переважала худоба низькорослої місцевої породи. У лісостеповій частині краю переважала худоба української сірої степової породи, яка була відома на території України ще з II тисячоліття до Р .Х. Поряд з цією були поширені поліпшена карлівська ярославська, червона степова, холмогорська, білоголова українська. Серед м'ясних порід — симентальська й лебединська породи.

Великого значення надавалося розведенню коней різних порід, яких використовували як тяглову силу. Вівчарство в поміщицьких маєтках мало тонкорунний напрямок і було прибутковою товарною галуззю. У селянських господарствах продукція вівчарства йшла переважно на споживання у власному господарстві: м'ясо — на харчування, шкури і вовна — на виготовлення одягу. Щодо свиней, то переважали місцеві українські чорно-білі породи, а дещо пізніше поширилися також білі англійські свині. Більша частина продукції йшла на портеби сім'ї. Галузь була добре розвинена. Згідно із статистикою, заможні селяни нерідко відгодовували на рік понад 15 голів свиней.

У селянських господарствах тримали курей, водноплавних птахів (гусей, качок), яких продавали на ярмарках у містах і містечках.

Традиційними залишались і способи утримання худоби. У зоні Лісостепу і частково Полісся переважала вигінна форма випасу худоби, при якій влітку тварин зранку випускали на пасовисько, а на ніч заганяли у приміщення. Для випасу череди великої рогатої худоби громада наймала чабана, обговорюючи платню за роботу (часто натурою), порядок харчування (звичайно — по черзі у власників худоби), режим і строки роботи тощо.

Перший вигін худоби на пасовисько, що супроводжувався урочистостями та обрядами, припадав звичайно на Благовіщення (7 квітня), Юріїв (6 травня) та Миколин (22 травня) дні і тривав приблизно до Михайла (22 листопада). Взимку худобу утримували у хлівах та стайнях (дати подані за новим стилем).

На Поліссі, поряд з вигінною, побутувала й відгінна форма випасу худоби, при якій велику рогату худобу, особливо волів, що відкормлювали на м'ясо, та молодняк, виганяли на віддалені пасовища лугів або лісів, де їх утримували до осені. При цьому вдень тварини паслися, а на ніч їх заганяли у кошару — огороджену жердками чи тином стайню. При кошарах влаштовувалися невеликі курені, де мешкали чабани. Вночі для охорони худоби від вовків біля кошар палили вогнища.

Волів та коней, яких протягом дня використовували на роботах, випасали вночі їх власники, кожний свого. Коней при цьому звичайно путали, щоб вони не могли відійти на далеку відстань від місця випасу.

Свиней утримували у приміщеннях — свинарниках, або сажах, випускаючи на вулицю без особливого догляду. В місцевостях, де були дубові гаї, свиней пасли на галявинах, залишаючи іноді надовго з метою відгодівлі жолудями.

Основним фуражом було сіно, яке заготовлялося влітку. Поліські сіножаті розташовувалися у лісах, дібровах, на луках. Зимовий запас сіна на Поліссі зберігали у кошарах, господарських будівлях, стіни яких робились з лози. На горищах цих кошар і зберігалось сіно. В негоду там іноді ночували пастухи. Всередині кошари були розділені на кліті. Заможні господері споруджували на відгонних пасовищах хліви, а іноді і житлові поміщення.

Худобу у холодну пору року утримували в хлівах, де влаштовували плетені ясла. У зимові холоди молодняк (телят, свиней) забирали до ха- ти і тримали в ній, годуючи молоком, поки вони не зміцніють. Пізніше їх підгодовували хлібом, висівками, гречаною юшкою та сіном. Так само доглядали ягнят та лошат.

Крім сіна, корів і рабочих волів годували також буряками, макухою, половою, готували для них різноманітні пійла. Корів годували також подрібненою і розпареною соломою — «січкою». Ідеальним кормом для рабочих коней вважався, крім сіна і конюшини, овес. При довготривалій зимі і поганому врожаї фуражного сіна для годівлі використовували листя берези, верби, осоку, кору дерев, яку розмелювали і запарювали. Свиней годували жолудями. Догляд за худобою був переважно обов'язком жінок.

Традиції народного тваринництва заслуговують на пильне вивчення з метою запозичення і викоркористання усього раціонального.

Допоможні промисли. Мисливство. Археолгічний матеріал свідчить про давні традиції мисливства на території нашого краю. Якщо розглядати традиційні види господарської діяльності наших предків в історічній послідовності їх виконання, то мисливство є взагалі одним з найдавніших видів діяльності людини. В період Київської Русі цей район був основним постачальником хутра, яке виконувала функції грошей. В той же час хутро було головним предметом податі населення Полісся князям. У «Повісті временних літ» літописець під 883 р. зробив запис: «Поча Олег воевати древляни і примучи вон имаша на них дань по черне куне». У XIX–XVII ст. на Поліссі існували поселення, основним заняттям яких було мсливство. Багатство й різноманітність фауни краю (до XVII ст. тут водилися тури — предки свійського бика, до XIX ст. — лосі, ведмеді, олені, дикі кози) створвали для мисливства широкі можливості. На Поліссі воно мало промислове значення і це був єдиний в Україні регіон, де се- ляни користувалися правом полювання. У XIX ст. об'єктом мисливського промислу були вовк, лисиця, заєць, видра, куниця, а також дикі птахи — качки, гуси, глухарі, тетереви, куріпки, рябчики. На оленів, козуль, і диких кабанів полювали здебільшого поміщики. Крім того, мисливство було зумовленно і необхідністю захисту селянського господарства від хижих звірів, які в умовах Полісся приносили багато збитків. Наприклад, у Волинській губернії у 80-х роках XIX ст. вовки знищували у середньому за рік 1506 коня, 1881 жеребця, 1127 голів великої рогатої худоби, 937 телят, 2131 вівцю, 1699 свиней.

Щодо форм мисливства, то переважали так звані пасивні: добування дичини за допомогою різноманітних хитрих пристроїв — капканів, пасток, зазубів, рожен, тенет, багатопетельних силець на дрібних звірів та птахів, зокрема перевисищ, що виготовлялися з тонких ніток чи волосні. серед самоловних засобів відносилися вовчі ями, плашки, па-

стки, перекопи, вовківні. Це були прості за конструкцією пристрої для ловлі ведмедів, вовків, оленів, лисиць, куниць, тхорів тощо. Цікавими своєю архаїстичністю є слупи, що застосовуються для ловлі ведмедів або вовків. Це — пристрій з двох стовпів і кількох колод, які утворювали пастку. Почувши принаду, звір намагався дістати її, зрушував підпорку піднятого краю колоди, яка падала і своєю вагою притискувала його до нижньої колоди. Близько за конструкцією була підколода, яку використовували для ловлі тхорів, куниць, норок та інших дрібних звірів.

Як вже було відзначено вище, значної шкоди селянському господарству завдавали вовки. Тому способи боротьби з ними відзначалися різноманітністю та винахідливістю. Зокрема, використовували так звану трійню, або тризуб, двометрову дошку з трьома вирізаними зубцями. чї вертикально кріпили до дерева на відстані 3—5 см. від стовбура, а зверху підвішували принаду. Підстрибуючи і намагаючись зірвати її, вовк защемлював лапу в одному з пазів. Для ловлі вовків і лисиць використовували уди — металевий стрижень 15—20 см. з пружиною і трьома гачками на кінці, за які кріпилась приманка. Уда підвішувалась на певній висоті і, коли вовк у стрибку хватав приманку, гачки встромлювались йому у пащу і він зависав на них.

Своєрідним видом мисливства з рушницями, до якого вдавалися здебільшого заможні верстви населення, був виїзд уночі на запряжених у сані конях за вовками з використанням як приманки поросяти, що верещало. Серед числених допоміжних засобів полювання була розроблена ціла серія сопілок, манків, що імітували голоси оленя, тетерука, перепела, качки тощо.

Рибальство. Наявність великої кількості водойом, що були багаті на рибу, зумовило поширення з давніх часів серед населення краю рибальства. Про це свідчать археологічні дослідження стоянок первісної людини. Серед продуктів харчування риба завжди займала значне місце. Про це неодноразово згадуєть-

Рибалки.

ся у письмових джерелах. «Устав на волоки» 1557 року вже регламентує строки рибальства, перераховує снасті, якими дозволяється ловля.

Дослідник Полісся А. К. Сержпутовський писав: «Рибальство відіграє велику роль у житті поліщуків. Воно служить великою допомогою у господарстві. Поліщуки самі харчуються рибою і від продажу її, особливо в'юнів, отримують гроші, необхідні для дрібних витрат у господарстві. Нерідко рибу і в'юнів обмінюють на хліб, льон і сировину, матеріали, яких недостатньо у власному господарстві. Рибальством займаються всі, але не має спеціальних рибалок. Рибу ловлять у вільний від господарських робіт час протягом усього року. Ловлять різними способами, починаючи від вудок до великих сіток, остроги і глушіння по кризі».

У рибній ловлі крім чоловіків брали участь і жінки, підлітки, вони ж допомагали виготовляти сіті, ремонтувати їх, обробляти й продавати рибу.

Риболовна техніка поліщуків відзначалась значною різноманітністю, в залежності від сезону, характеру водойомища, від традицій та врешті від риб, яких мали ловити. Так, скрізь ловили вудками (вудицями) із саморобними гачками примітивної форми, що поширились вже наприкінці XIX ст. Ловили також хватками (підсаками) — конічними сітками невеликих розмірів, прикріпеними до лозяної дуги, яка з'єднувалась з довгою жердиною.

Широко побутували різні стаціонарні і рухомі риболовні снасті, що було зумовлено насамперед наявністю великої кількості водойм на Поліссі, густо порослих водоростями і травою. Найбільш були поширені виплетені з лози такі знаряддя як кіш, верша, лозовий кіш. Користувалися також ятерами різних розмірів. Це циліндрична сітка з конусоподібними кінцями, один з яких витягався назовні і наглухо закріплявся, а другий, з вузьким отвором посередині, втягався всередину циліндра; саме через нього і входила риба в ятір. Сплетину з тонкої пряжі сітку ятера насажували на три лозяні обручі. Попереду, перпендикулярно до отвору, прикріпляли одне або два крила з такої ж сітки довжиною 3–5 м, натянуті на довгі паличкі. Крила перегороджували хід рибі й направляли її в ятір. На малих річках і протоках ставили різноманітні перепони (ізи, гатки), забиваючи у дно кілля у вигляді плоту з отвором або без нього. За отвором ставили великі мішки з сітками, а в разі їх відсутності рибу виловлювали з-під гатки саками, топтухами, кригами, ковбенями, хватками. Крім того у річках і озерних водоймах застосовували також сіті, бродаки, павуки, неводи і волокуші. З найдавніших часів для ловлі риби використовувались і такі за сучасними мірками бракон'єрські зна-

ряддя, як остріг, яким били рибу під час нересту та сокири, якими глушили рибу під кригою.

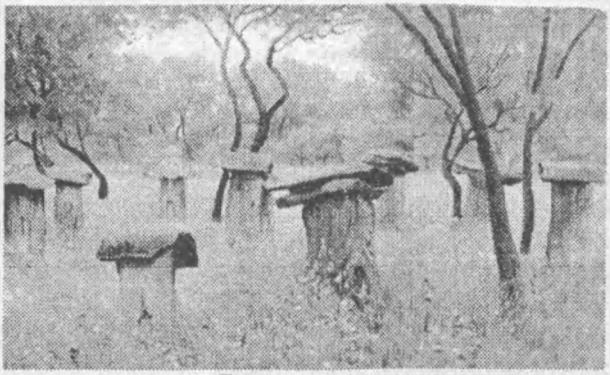

Бортна пасіка.

Бджільництво. У господарстві поліщуків бджільництво з давніх часів відігравало важливу економічну роль. Про поширеність його свідчать збережені донині топоніми і гідроніми: Мединівка і Уборть. Мед вживали не тільки як продукт харчування, але з нього готували обрядовий продукт при поминках померлих. З нього робили також широко відомий за межами краю високоякісний хмільний напій — медовуху, медом пригощали на весіллях, проводах, святах. Мед супроводжував наших предків на протязі всього життя — від народження до смерті. Його клали навіть в могилу.

Протягом багатьох століть мед і воск виступали поряд з хутром на внутрішньому і зовнішньому ринках в ролі розрахункового еквівалента мінової і податкової одиниці. Мед був складовою частниою податі, що збиралася з населення краю.

В епоху Київської Русі бджільництво мало характер лісового промислу. Натуральний мед відігравав важливу роль у харчуванні та лікуванні людей. Віск використовувався в основному для виготовлення свічок та йшов на продаж. Первісною формою бджільництва у нашому краї, як і у всіх східних слов'ян, було бортництво, тобто утримання та розведення бджіл у дуплах дерев — борті. А дерева, в яких були видовблені борті, називались стайлиною. У своєму розвиткові бортництво пройшло три етапи: 1) охорона і догляд за дикими бджолами, які самостійно поселился у природному дуплі дерева; 2) утримання свідомо роя лісових бджіл у пристосованих під борті природних дуплах; 3) розведення і утримання бджіл у спеціально видовбаних бортях.

З другої половини XIV ст. почали виготовлти «колоди», або «дуплянки» (випалені чи видовбані всередині колоди), які підвішували на деревах. Такі колоди й досі побутують на півночі Житомирщини, зокрема в Олевському районі. Невдовзі дуплянки стали розміщувати на вирубаних у лісі галявинах — пасіках. Слід зазначити, що під час зби-

рання меду і воску в бортях, колодах, дуплянках здебільшого знищувались і бджолині рої.

Справжню революцію у пасічництві зробив відомий український вчений П. І. Прокопович, який у 1814р. сконструював рамковий вулик. Та на жаль, як часто-густо траплялося у нашій історії, це відкриття дістало практичне застосування у Німеччині. І лише через багато десятиріч було визнано цей винахід на батьківщині. З появою рамочного вулика — «дадану» можна було добувати чистий мед (качаний), не руйнуючи вощини (сотів), а отже й самого бджолиного гнізда.

Мед брали, обкурюючи вулики з «курушки», як правило, двічі на рік: у липні-серпні і вересні. Розрізняли липовий мед, який вважався особливо корисним при простудах, із гречки та квітів інших рослин. Вийняті з вуликів щільники у теплих приміщеннях клали у спеціальні сита, що стояла над коритами, в які стікав мед. Спорожніли соти перетоплювали потім на віск і пресували на воскобійницях. З появою рамочних вуликів мед почали викачувати на спеціальній центрифузі — медокачці. Таким чином, комплекс нововведень щодо вдосконалення рамочного вулика під кінець XIX ст. сприяв появі раціонального пасічництва.

Пасічництво має відповідні традиції та звичаї, вироблилося своєрідне звичаєве право, яке досить суворо регламентувалося (наприклад, у всіх трьох редакціях «Статуту Великого князівства Литовського» (1529, 1566, 1588) містилася стаття 14, згідно якої узаконювалася смертна кара за крадіжку бджіл чи меду). Усе це підтверджує, що бджільництво не тільки зумовлювало стосунки певного прошарку людей (бортників, пасічників, воскобійників, медоварників, свічкарів, тощо), а й відігравало особливу роль у житті суспільства.

Збиральництво — одна з найдавніших форм господарської діяльності людини, яка включає збирання природних продуктів харчування (ягід, грибів, горіхів, жолудів), а також лікарських рослин. Однак з розвитком землеробства і тваринництва збиральництво стало додатковим заняттям і набуло форми промислу. Особливого поширення промисли набули з розвитком товарного виробництва, коли встановлюється більш жорстокий контроль над лісовими багатствами. Лісові промисли стали однією з доходних галузей поміщиків. Наприклад, для того, щоб піти у поміщицький ліс за грибами чи ягодами, селяни платили від 30 до 50 копійок сріблом, або ж зобов'язані були відпрацювати два дні у поміщицькому господирстві у літній час. За самовільне збирання грибів і ягід у поміщицькому лісі селяни платили штраф.

Основний вид збиральництва на Поліссі — це заготівля лісових плодів (ягід, грибів, диких яблук і груш, горіхів, калини, шипшини, клюкви, березового соку). Найбільше всього збирали чорниці. В південному Поліссі і лісостеповій зоні збирали малину, суниці, смородину. Ягоди збирали у плетені кошики руками, або використовуючи дерев'яну гребінку. Остання складалась з дерев'яного корпуса з ручкою, який мав шість або вісім сталевих зубців. Ягоди їли свіжими, варили, використовували у лікувальних цілях, сушили у пічі, заготовляли на зиму. Іноді по селах їздили купці і скуповували сушені ягоди. Для харчування широко використовували шипшину і журавлину. Ягоди шипшини збирали пізньо восени, коли вони трохи промерзали і ставали смачнішими.

Особливо багато збирали на Поліссі грибів: їх споживали сирими, печеними, з них варили юшку, сушили. Вибір грибів був різноманітний: білі, боровики, опеньки, печериці, сироїжки, грузді та ін. Білі гриби переважно заготовляли на зиму. Їх сушили у пічах, розкладаючи на черені або ж на металевому листі, покритому соломою. Сушені гриби продавали на базарах купцям, які збували їх на ринках великих міст.

Поліські селяни вживали і дикоростучі плоди: пелюстки троянд, насіння коноплі, дикі яблука і груші. Пелюстки дикої троянди вживали як у натуральному вигляді, так і у вигляді варення (без цукру). Дику коноплю, що збирали на луках і полях, широко використовували як матеріал для ткатцтва, а насіння коноплі — у харчуванні. З розтовченого конопляного насіння варили кашу. Дикоростучі яблука і груші збирали у лісах в кінці літа, сушили у пічі, на сонці, взимку відварювали, товкли і використовували для приготування пирогів.

В неурожайні роки поліське населення вживало в їжу також дикі рослини, зокрема лободу, щавель — при приготуванні юшки. Коріння щавелю використовувалось також у лікувальних цілях. Широко використовувалась і кропива: у харчуванні, лікувальних цілях і як ткацька сировина.

Бідні селяни при випічці хліба домішували лободу, листя вереса, липи, деревну кору, коріння, жолуді тощо. Збирали і вживали в їжу дикий часник, дику моркву і буряк.

Важливим продуктом збиральництва були різноманітні лікувальні трави: звіробій, синя волошка, зозульник, калюжник, дереза, подорожник та ін. Для лікувальних цілей заготовляли також кору дуба, крушини, калини. Кору дерева — лико — використовували також для плетіння лаптей, дублiння овчини; з липової кори виготовляли також рогожі.

Широко відоме збирання рослин, які, за віруваннями селян, були наділені магічною силою. Це, в першу чергу, так звані «вовчики», що росли на лопухах, цвіт верби, свіже сіно, у відвареному настої якого купали дітей. Деякі трави використовували для миття голови (кропиву, ромашку, чебрець).

І сьогодні збиральництво на Житомирщині має певне значення як фактор поповнення харчового раціону сільських і міських жителів. На жаль, після аварії на Чорнобильській АЕС, збирання лісових плодів обмежене,а в деяких місцях і зовсім заборонене.

Одним з найдавніших і найвагоміших допоміжних занять українців було чумацтво. Початки цього заняття сягають доби Київської Русі. Так, у «Літописі Руському» згадуються прасолі, що займалися транспортуванням солі з Прикарпаття. В XIV–XV ст. чумацтво перетворилося на промисел, тобто стало важливим джерелом заробітку значної частини населення. Чумацтвом займалися переважно селяни і козаки, подекуди — міщани, духовенство, поміщики. В добу середньовіччя основною продукцією їхньої торгівлі були сіль і риба. Один з важливих чумацьких шляхів проходив територією краю через Київ—Радомишль—Житомир—Острог.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Які причини спонукали до розвитку землеробства на території нашого краю з давніх-давен?
2. Якими хліборобськими знаряддями користувалися наші предки?
3. Чому для обробітку грунту на Поліссі використовувались інші знаряддя праці, ніж у лісостеповій зоні?
4. Чому тваринництво належить до провідних галузей господарства? Яка його структура була на Поліссі у XIX ст.?
5. Яка різниця між бортним і вуликовим бджільництвом?
6. Запишіть цікаві перекази та народні оповідання від бувалих мисливців і рибалок.
7. Розкажіть про народні традиції, спрямовані на відтворення місцевої флори і фауни.
8. Які лікарські рослини культивують на городах і квітниках у вашій місцевості? Чи беретe ви участь у їх вирощуванні та збиранні?
9. Визначте, які види допоміжних занять і промислів були найбільш характерні для вашого краю в минулому? З чим це пов'язано?
10. З'ясуйте у своїх батьків, бабусь чи дідусів про рід діяльності ваших предків. Які риси характеру ви успадкували від своїх близьких?

НАРОДНІ РЕМЕСЛА І ПРОМИСЛИ

Зародження ремесел і промислів на території нашого краю своїм корінням сягають часів Київської Русі. Розвиток ремесел і промислів насамперед повинен був забезпечити власне господарство кожного селянського двору необхідними виробами. До XVI–XVII ст. ремісниче виробництво досягло високого рівня розвитку і набуло значної специалізації. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. ремісники почали об'єднуватися в цехи (цехове ремесло).

Прядіння і ткацтво. Це одне з найдавніших занять людини. Воно належить до найбільш поширених видів господарської діяльності і народного мистецтва, яке має багатовікову історію і глибокі традиції. Практична потреба людини у тканинах для вбрання, оздоблення житла і господарських потреб зумовила масове їх виготовлення в додомашніх умовах.- Передумови розвитку ткацтва створювалися загальним процесом матеріальної і духовної культури народу його соціально-еокномічною еволюцією. Вже в часи Київської Русі це ремесло набуло значного розвитку. Визнаним спеціалізованим центром виготовлення шиферних прясел був Овруч.

Про наявність ткацького виробництва на східнослов'янських землях у нацдавніші часи свідчать археологічні знахідки. Особливо багатий матеріал знайдено під час розкопок городища в с. Райки Бердичівського району. Поряд із ножицями для стриження овець, залізних та кістяних гребенів для розчісування прядива, тут виявлені археологами клубки вовняної пряжі, лляні нитки, зітлілі рештки сім'я конопель, залишки грубих конопляних мішків, фрагменти тканин одягу.

Найважливіше значення мають збережені в Райковецькому городищі деталі горизонтального ткацького верстата значно досконалішої конструкції за вертикальний. У ньому були пристрої для розподілу ниток основи. Починаючи з XIII ст. йшов активний розвиток мануфактур по виготовленню подотна, вовни, килимів. Полотно йшло на потреби армії та на експорт. У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком промисловості, торгівлі, будівництвом шосейних та залізничних доріг прискорився розвиток кустарної промисловості. Практично у кожному господарстві краю обов'язково знаходився ткацький верстат, на якому виготовлялися полотна і сукні. І хоча на початку XX ст. в селах починають носити одяг з фабричних матеріалів, все ж для основної маси на-

Коноплі труть.

селення головним джерелом забезпечення тканинами залишалося домашнє виробництво. Статистичне бюро Волинської губернії за 1910–1912 роки зафіксувало, що ткацький промисел в губернії переважав серед інших.

За традиційним розподілом робіт прядінням і ткацтвом займалися жінки, яких до цих занять прилучали з раннього дитинства. Уміння добре прясти і ткати, шити й вишивати було необхідним для дівчини на виданні.

Основними видами сировини, які застосовувалися у ткацтві, були льон, конопля, овеча вовна. Підготовчий етап включав вирощування, обробітку, збирання льону і конопель та стрижку овець. На Житомирщині вирощували декілька сортів льону: пригунець, «лущик», кудряш, довгунець. Збирання льону в основному припадало на серпень. Зірваний пучок льону, який вміщувався в одній руці, мав назву «жменя». Декілька пучків, об'єднаних разом, називали снопок, або горстка. Після збирання льону наставав процес обмолочування насіння, яке здійснювалося при допомозі дерев'яного валка. Після цього льон розтеляли тоненьким шаром смужками на траві — так зване росяне мочіння. Коноплі, вибираючи спершу чоловічі стебла (плоскінь), згодом жіночі (матірку), після обмолочування в'язали в невелики снопки (горстки) і, з'єднавши плотоподібно, затоплювали у водйомах на два-три тижні (мочили). Ретельно висушені після цього коноплі і льон тіпали на дерев'яних м'ялицях (бительнях), що являли собою на двох чи чотирьох ніжках коротку колоду, по довжині якої був вибраний паз. Закладаючи у паз між колодою і билом горстки конопель чи льону, і, багато разів вдаряючи билом, відділяли волокна від залишків стеблини, так званої кострицї. В окремих господарствах на завершальному етапі цієї операції, прядиво коноплі чи льону обробляли ще на терниці, що дозволяло ретельніше відділити кострицю від волокна. Після цьго волокно микали на гребні, надаючі кожній волокнині одного напрямку. Готове

прядиво складали у повісма (куклу, каблучку, козел). З нього микали мички, котрі для прядіння вичісували дерев'яною гребінкою або металевими та щетинними щітками.

Вовну одержували від стрижки овець. Робили це двічі на рік — весною і восени. Цю роботу виконували жінки. перед стрижкою тварин попередньо мили у водоймах. Після стрижки вовну також ретельно вимивали в річці чи озері, іноді з додаванням лугу, сушили, після цього розчісували і сортували. Для цього використовували спеціальні пристосування — лучок (струна) і гремплі (драчка). Першим вовну «били», а другим вичісували. Лучок являв собою просте знаряддя у вигляді лука чи, скоріше, смичка. Вовну клали на дерев'яну решітку і, тримаючи, лучок в горі лівою рукою, правою, натягнувши і відпустивши «струну», вдаряли. Гремплі складали зі спеціальної дошки із вибитими вертикально гострими кінцями догори загнутих цвяхів, а також із своєрідних проволочних щіток. За допомогою гремплів вовну ділили залежно від її довжини на тонку (довга волосінь) і грубу (шпінь). Перша йшла на виготовлення тонких вовняних полотнищ, іноді килимів. З другої — ткали грубововняне сукно. Пряли вовну і волокно, користуючись давніми прялкою і веретеном.

Найбільш поширені були лопатоподібна і трубкоподібна прялки, які на початку XX ст. витіснили самопрядка. Попередньо волокно розтирали ногами і розчісували (микали) на гребені (дерев'яному з довгим держаком гребінці, встромленому вертикально в отвір на лавці) спеціальними дерев'яними гребінцями і щітками. Вирівняне таким чином пасмо у давніші часи намотували на кужіль (дерев'яний гостроконечний кілок з кількома ріжками посередині), а пізніше — на гребінь, унаслідок чого виходила так звана куделя (кужіль). Що ж до самопрядки, то відоми два її різновиди: з вертикальним і нахиленим положеннями колеса, а також ряд варіантів, пов'язаних з розміщенням бокових станин, відстанню між ними, наявністю чи відсутністю вертикалбного гвинта та ін. Напрядені нитки змотувались у так звані півмитки або клубки. При цьому використовували триноге пристосування: витушку або спеціальну невеличку паличку з отвором — крок. Ткання починалося зі снування ниток, яке здійснювали двома способами. При першому, більш ранньому, по кутках хати забивали в стіну кілочки на відстані 15—20 см один від одного, між ними натягували потрібну кількість ниток, утворюючи так звані губки. При другому користувалися простим верстатом — снівницею або веретельницею, що являв собою прямокутні рами із забитими в них кілочками, скріплені посередині навхрест штирем — віссю. За

цого допомогою снівниця прикріплювалася на колоді чи підлозі у вертикальному положені і крутилася навколо своєї осі.

Існували два різновиди ткацьких верстатів — вертикальний та горизонтальний. Перший, більш ранній і примітивний, являв собою встановлену вертикально прямокутну раму з однією чи двома поперечними. Вертикальни верстати були двох типів: на одних ткали килими, на других — рогожу. Горизонтальні верстати теж були двох типів: так звані сохи або стави і власне «верстат». Обидва типи називали ще «кросна».

Ткання здійснювалося шляхом утворення за допомогою «ниток» і «берда» зіву, через який пропускали човник з нитками. Прості полотна ткали на верстаті з двома підніжками. На них із додаванням так званого прутика ткали і візерунчаті полотна технікою перебирання. Проте, як правило, візерунчате ткацтво (скатерки, рушники, покривала тощо) в «сосонку» — заволікання — здійснювали за допомогою чотирьох підніжок. Відомі також були ажурна техніка ткацтва під закладку («у вічко»), виготовлення жіночого поясного одягу і килимів. Так звані кружки, що являють собою квадратні чи ромбовидні рисунки, виконували на шістьох підніжках. З відходів волокна — клоччя пряли грубі нитки — «вал», з яких ткали мішковину.

Наприкінці XIX ст. у зв'язку із розвитком капіталізму, обезземелюванням багатьох селянських господарств ткацтво, набувало спеціалізації, з'являлися ткачі-професіонали, які працювали на замовлення.

Фарбували тканини рослинними барвниками, одержаними з вільхи і берези (жовто-коричневий колір), лушпиння цибулі (оранжево-коричневий), деяких трав і навіть гудиння картоплі (зелений) тощо. З личинок червеця виготовляли барвник яскраво-червоного кольору. У XIX — на початку XX ст. в Україні, як і в Росії, поширилося візерунчате фарбування тканин за допомогою спеціальних дощок — манер, так звана вибійка. Широко практикувались також вибілювання полотна на сонці і морозі, лужіння з додаванням лугу.

Одним із важливих способів оздоблення одягу і тканин була вишивка, що досягла у наших предків високої досконалості. Важливу роль у побуті поліщуків відігравав валяльний промисел, який включав валяння сукна і виготовлення войлоку, валянок, шапок. З сукна шили верхній одяг, головні убори, штани. Войлок йшов на виготовлення кінськомі збруї, зокрема сідла, хомутів. У кінці XIX — на початку XX ст. у вжитку заможних селян з'явилося зимове валяне взуття — валянки. Були відомі і валяні шапки.

Сировиною для валяного промислу служила овеча вовна. Валяння

сукна — трудомістка робота. Вона виконувалась селянами традиційно колективно «толокою» в осінній і зимовий час. Технологія виготовлення войлочних виробів полягала в неодноразовому розкатуванні і вимиманні руками пласта овечої вовни, обшпареного кип'ятком. Застосовувались різноманітні дерев'яні і залізні качалки (круглі, гранчаті, ребристі). Отриману заготівку валянка чи шапки насаджували на дерев'яні колодки — капили для надання виробові потрібної форми, потім знову терли, сушили у пічі і обпалювали ворс.

Килимарство. Це одна з традиційних, нацбільш важливих і поширених галузей народного ткацтва. Перша документальна згадка про килими на Поліссі відноситься до 997 року (Лаврентіївський літопис). Оповідаючи про вбивство князя Олега в Овручі, літописець відзначає, що коли знайшли його тіло, то «вынесоша и положища на ковре».

Масове виробництво килимів в Україні почалося, очевидно, в XVII ст. При цьому кожний з етнічних регіонів мав свої стильові ознаки і призначення.

Килими у поліщуків мали в основному побутово-обрядове призначення. В першу чергу вони служили для прикрашання житла, зокрема завішування стіни, покривання скрині, стола, ліжка, підлоги, саней тощо. Був звичай у святкові дні вивішувати килим на жердку, або на нього викладати ткані чи вишиті подушки. Йому відводилася важлива роль у весільних та похоронних обрядах. Молоде подружжя, як правило, при вінчанні стояло на килимі. При похоронних обрядах (в басейн річки Уж) килимами покривали коня, що віз небіжчика. При цьому ще обв'язували спеціально витканого вузькою крайкою, чорною і білою смугами по центру. Якщо ховали молодого хлопця, то на покритого килимом коня сідав хлопець — «маршалок», супроводжуючи померлого на кладовище. Труну з небіжчиком клали на килим, який опускали в могилу. Килими були обов'язково частиною віна (приданого жінки); ними сплачували данину.

Килимарством здавна займалися жінки і дівчата. Сировиною для поліських килимів служили конопляна, льняна та вовняна пряжа. Килими з вовни ткали для власного вжитку, так і на продаж. Ткати, як правило, починали з початку холодів. На виготовлення одного килима йшло від одного до чотирьох місяців. Для роботи використовувалися горизонтальні верстати (місцеві назви «кросна», «сошки»). Ткали на чотирьох підніжках. Готові килими складалися з двох, рідше з трьох полотнищ, загальною шириною від півтора до двох метрів, довільної довжини. Для основи використовувалась льняна нитка, іноді додава-

лася конопляна. Уток на кінцях килима підрізували і підв'язували.

Найбільш вживаними кольорами в килимарстві були зелений, червоний, чорний, білий з вкрапленнями жовтого або синього. В старовинних килимах тло (по-місцевому «дно») звичайно світло-зелене, бежеве, а в більш пізніх переважає чорний колір.

Нитки майстри фарбували самі, або возили для фарбування в міста (Коростень, Житомир, Київ). Природні кольори вовни — чорний і білий. Іноді для підсилення чорного кольору нитки варили в чорній глині (землі). Червону фарбу виготовляли з червеця, який купували в сухому стані, розтирали і розчиняли хлібним квасом. В розчин клали на цілу добу. Для виготовлення синьої фарби брали хлібний квас, солили його і додавали калій. З рослинних барвників використовували дубову кору, цибулиння, вільхові бруньки, молоді погони шишок, «зеленицю» і «жовтушку» (ростуть у сосновому бору).

Про розмаїття візерунків поліських килимів свідчать їхні назви: «в козаки», «в круги», «у воляче око», «в козаки і круги», «в кулаки», «в смутки», «у вазони», «в кукурудзу» та ін. Більш старовинні — геометричні візерунки, пізніші — квіткові. Слава поліських килимів Коростенського, (с.с. Бехи, Дідковичі, Васьковичі, Ходаки), Овруцького (с.с. Левковичі, Піщаниця), Олевського, Лугинського, Малинського районів була відома далеко за межами краю.

Лісові промисли. Великі лісові масиви на Поліссі сприяли розвиткові різноманітних занять і промислів, пов'язаних із заготівлею і переробкою деревини. Всі вони мали сезонний характер і доповнювали основні види господарської діяльності — хліборобство і тваринництво. Одним з найдавніших лісових промислів було лісорубство. Вже в XV–XVI ст. заготівля лісу становила важливу повинність залежних селян. Деревину постачали для будівництва замків і дворів феодалів, дровами забезпечували численні залізоплавні й гути та інші промисли. У другій половині XIX ст. до 60% лісових угідь на Поліссі належало приватним господарям, близько 20% - селянам, міщанам, колоністам. Наприкінці XIX ст. найбільшим лісопромисловим підприємством стало акціонерне «Товариство експлуатації лісових витворів Полісся», яке мало у володінні 40 тис. десятин лісу і закупляло ліс на зруб. Найбільші лісопильні заводи були розташовані в Овруцькому, Радомишльському, Житомирському, Новоград-Волинському повітах.

Полісся з його системою річок, вигідним географічним положенням, великими запасами цінної деревини стало у XIX ст. районом масового лісового підприємництва. У багатьох випадках ліси здавались в оренду

лісопромисловцям. Купці вели лісозаготівлю силами найманих робітників. Промисел по заготівлі лісу мав дві форми: місцеву і відхожу.

Організація лісосічних робіт і транспортування лісу базувалось на використанні ручної праці. Процес заготівлі лісоматеріалів складався з декількох стадій: рубка (валка) лісу, його обробка, доставка до річкових пристаней чи залізничних станцій, сплав. Для останнього використовувались Случ, Уборть, Уж, Тетерів, а також деякі з їх приток. Цими річками ліс доставлявся до Прип'яті. На окремих ділянках річок були споруджені гідротехнічні споруди (берегові укріплення, греблі), проводилися роботи по розчищенню і регулюванню русел, що забезпечувало надійний сплав. Сплавний сезон розпочинався з початку вскриття річок і тривав до пізньої осені. В залежності від ширини русла існували два способи лісосплаву: молевий і плотовий. На невеликих річках ліс сплавлявся іноді молем (розсипом), тобто окремими деревинами. Інший спосіб — скріплення окремих дерев у плоти. Невеликими плотами, які складались з двох-п'яти ланок, управляли два-три сплавщика. В обов'язки плотогонів входило регулювання проходження плотів, зняття їх з мілини. З розвитком пароплавства плоти на Прип'яті стали буксувати пароплави.

Деревообробні промисли і ремесла. Вироби з деревини супроводжували поліщука протягом всього життя, задовольняючи потреби землеробів, скотарів, рибалок, мисливців і ремісників. Творча винахідливість і майстерність народу виявилась у чудових творіннях архітектури, у майстерності теслярів, що зводили храми, житлові, господарські і промислові будівлі, у багатьох інших видах деревообробних ремесел.

Будинок з ганком.

Наші предки здавна виготовляли з дерева кухонний посуд (ковші, миски, ковганки, ополоники, солонки тощо), домашнє начиння (лавки, цеберки, ряжки, діжі, бодні та ін.), сани і вози, знаряддя праці, пристрої для прядіння і ткацтва і т.п. Особливо розвивалися деревообробні промисли на Поліссі і в лісостепових районах, де був достатній вибір матеріа-

лу — деревини. На початку XX ст. в структурі кустарних деревообробних промислів краю найбільш широко був представленний дерев'яний посуд, вироби теслярів і столярів. Так, у Волинський губернії бондарним промислом займалися у 1431 господарстві, виготовленням колес — у 1193, столярним виробництвом — у 1571 господарстві. У графі «тесляри і майстри» були вказані 4540 дворів.

Як бачимо із статичних данних, теслярство було найпоширенішим заняттям, яке задовольняло потреби побуту і господарського виробництва. Теслярі зводили не тільки житлові і господарськи будівлі, мости і греблі, але й такі складні і трудомісткі споруди як церкви, вітряки, водяні млини.

Теслярі, як правило, мали справу з великогабаритною обробкою деревини, використовуючи при цьому порівняно нескладні, універсальні інструменти — сокиру, тесло, долото. З інших знарядь праці слід назвати теслярську повздовжню пилу, струг, фуганок, рубанок, шерхебель, сверло, шнур з ватерпасом, планку-аршин. Слід зазначити, що в той час, коли будівництво обходилося без цвяхів і залізничних деталей, особливу роль у теслярський справі відігравали такі інструменти, як долото і сверло, за допомогою яких робились різноманітні пази, відтвори, заглиблення для міцного з'єднання частин і елементів будівлі.

Теслярське ремесло поєднувало в собі ряд технічних прийомів — обтесування, строгання, розколювання, розпилювання, довбання, сверління, оволодіння якими і їх вміле застосування свідчили про рівень майстерності.

Основою будівництва селянського житла і господарських прибудов (комор, хлівів, клунь) була зрубна техніка. Сокирою вручну обтісували і пилкою розпилювали колоди, в яких долотом вибиралися поздовжні пази, а по кінцях робилися кутові зарубки. Колоди за допомогою простого, але хитромудрого пристосування — «драчки» щільно з'єднувалися («придиралися») в зруб. Поряд із зрубною системою на Поліссі широко побутувала і каркасно-плетена конструкція будівель.

Будували житло в основному влітку, але ліс заготовляли взимку, коли рослинні соки переходили в корінь. При цьому вибирали ті дерева, з яких ніколи не видобували смолу — живицю.

Столярне ремесло по відношенню до теслярського носило ніби прикладний характер і було зосереджено на завершальній стадії будівництва — виготовленні дверей, віконних рам, декоративно-прикладних елементів та ін. Таким чином столярне ремесло відрізнялось універсальністю, що полягало в його широкому діапазоні і різноманітній номенклатурі виробів.

Крім загальновживаного інструменту, столярі користувалися також столярним верстатом, на якому за допомогою рубанка і фуганка виготовляли стільці, мисники, діжки, рами для вікон і рамки для вуликів, дерев'яні частини борін, плугів тощо. Круглі за формою вироби — фігурні колони для церков і ганків, деякі деталі для самопрядок, веретена, качалки, стріли, дитячі іграшки та ін. виточувалися на простому токарному верстаті для дерева. Столяри — «бердники», виструґуючи та відполіровуючи тонкі дерев'яні пластинки, монтували з них дошкоподібне бердо для ткацьких верстатів.

Важливою спеціалізацією столярного ремесла було виготовлення різноманітного хатнього інвентаря і меблів. У традиційній селянській хаті лави, ослинці, табурети, столи відзначались від сучасних і часто мали в основі широку рівну опору, пристосовану для земляної (глинобитної) підлоги. Широке поширення у селянському побуті дерев'яних ліжок, стільців, диванів, шаф, комодів за часом співпало з відміною кріпостного права і йшло паралельно із зникненням курних хат. Столяри, крім меблів, виготовляли сільськогосподарський інвентар (сохи, борони), предмети домашнього вжитку. Такі порівняно прості і необхідні у господарстві дерев'яні знаряддя як заступи, лопати, граблі, вила ступи міг зробити майже кожний селянин. Всі вони призначалися для власних потреб і в продаж поступало рідко.

Столярне ремесло базувалось на місцевих традиціях, які зберігали наступний зв'язок багатьох поколінь майстрів. Породи дерев, якими користувались у кожному конкретному випадку, відповідали функціональному призначеню тих чи інших виробів, реальним можливостям і техніці обробки. Так, скажімо, осика, яка легше піддавалася обробці, використовувалась для виготовлення простих селянських меблів — столів, лавок, шафів, скринь. З вільхи і берези робили ліжка, шафи, кухонні полиці. З берези виготовлялись землеробські знаряддя праці, транспортні засоби. Окремі деталі, на яких випадало тертя, робилися з дуба. Останній же використовувався і при виготовленні деяких предметів домашнього вжитку і меблів. Кленова деревина застосовувалась для ручок тих чи інших знарядь праці, брусків, ремесленних інструментів. Останні також робилися з груші і граба. При виготовленні окремих предметів домашнього вжитку та деяких сільськогосподарських знарядь, меблів використовувалась і деревина хвойних порід — ялини і сосни. Та все ж у столярній справі місцеві майстри, звичайно, віддали перевагу листяним породам, в обробітці яких вони досягли високої майстерності.

32599

Дерев'яний посуд і домашнє начиння були найбільш давніми і найбільш поширеними у порівнянні з іншими предметами домашнього вжитку. Найпростішим і, очевидно, найдавнішим, що зберігався ще в XIX — на початку XX ст., прийом обробки дерева було випалювання чи видовбування (вирізання) із суцільних його кусків. Так робили кадуби, жлукта (для лужіння білизни), ступи, човни, ночви, вулики, солонки, ложки та ін. Ложки, ополоники, ковганки виготовляли з груші, берези, липи, осоки. Заготовки з розпиленої деревини згодом обробляли спеціальними ножами та різцями і шліфували так званим шліфером. Ложки були прості («мужицькі», «циганські») і пофарбовані у золотистий і темно-червоний колір («руські»).

До пізніших промислів, що потребували складніших прийомів роботи й інструменту, належить бондарство — виготовлення ємкостей для зберігання та перевезення рідких і сипучих продуктів. Це бодні, діжки (хлібні діжі), цебри, траяни, барила, баклаги та ін. Значне місце серед бондарних виробів займали різні за призначенням і розмірами бочки: 50—60-відерні для кінного транспортування води, обладнані двома днищами і отвором для зливу; невеликі 5—10-літрові ручні — баклаги і барила; бочки для пива і квасу на 20-30 л, для засолювання риби і грибів, овочів та фруктів, для браги. Другу групу бондарних виробів становив відроподібний посуд — коновки, шаплики, дійниці, джбанки і т.п. Вони мали форму циліндра, який або звужувався, або розширювався догори.

Бондарний промисел передбачав наявність у столяра високої майстерності і неабияких умінь. Прорізування пазів у клепках, так званих утворів при вставлянні днищ було досить складною технічною операцією, що потребувала точності, уміння і спеціального інструменту. Крім загальновживаного інструменту, майстри користувалися ще фуганком, рубанком, циркулем, шерхебелем, лінійкою, кривим стругом («уторником»), відшукуючи радіуси дна шляхом ділення величини круга виготовлюваного виробу на шість. Клепки скріплювали двома чи кількома дерев'яними, а пізніше залізними обручами — операція, також не можлива без відповідних навичок і вмінь. Майстри добре розумілися в особливостях різних сортів деревини і добирали конкретно до кожного виробу найбільш підходящу породу дерева, попередньо піддаючи його необхідній обробці. Зрублені дерева розпилювали вручну і на лісопилках, так званих тартаках (з використанням енергії падаючої води), ретельно висушували, сортували тощо.

Бондарне ремесло було найбільш спеціалізованим заняттям і вико-

нувало різноманітні господарсько-побутові функції.

Значного рівня розвитку досягло стельмахування — вироблення саней і возів, а також і коліс до останніх. Виготовлення коліс, виточування круглих спиць до них робилося на простих верстатах — коловоротках. Матеріал для гнуття ободів, дуг, полозів для саней попередньо розпарювали у спеціальних парильнях («парнях»), що являли собою невеликі зрублені землянки з піччю і чаном, димарем і отвором для відведення пари. Відома була і давніша «суха парня» — неглибока яма з багаттям, покрита дерном, на який клали призначенний для гнуття матеріал.

У другій половині 20-х років XX ст. у виробництві з дерева поряд з хатніми промислами стали суттєву роль відігравати кустарно-промислові артелі. З часом в силу багатьох причин помітно скорочується попит селян на різноманітний посуд, який виготовлявся народними майстрами. Разом з тим, не дивлячись на суттєвий розвиток мебльової і домобудівної промисловості, столярне ремесло й по сьогодні у великій мірі забезпечує виробництво вікон і дверей для будівництва в сільскій місцевості. Майстри оздоблюють житлові будинки, художньо їх оформлюють.

До давніх промислів належало також виробництво дахівки — драниці та гонту, якими накривали замки, будинки феодалів і купців, громадські споруди (церкви, дзвіниці, млини, а також свої житла і господарські будівлі. Технологія виготовлення драниці та гонту була досить простою. В лісі вибирали гладкі соснові дерева з рівним волокном. Стовбур зрізаного дерева розрізали на колоди довжиною до одного метра. Колоди розколювали сокирою і клинами на половини і четвертини. Останні клали на торець і сокирою або спеціальним ножем-деруном відколювали від них тонкі дощечки — драниці. Гонти мали в перерізі трикутну форму, що досягалася додатковими технологічними операціями. Це допоміжне заняття почало втрачати своє промислове значення з поширенням інших видів дахівни — спочатку черепиці, а потім бляхи, шиферу, руберойду.

Лісохімічні промисли. У господарсько-економічному житті населення поліських районів з давніх часів виключно важливу роль відігравало виробництво продукції шляхом сухої перегонки деревини. Отримання смоли і дьогтю, випалювання вугілля були розвинуті у наших предків ще в часи Київської Русі. Дещо пізніше став відомим і промисел по виробництву поташу — лужної речовини (вуглекислий калій), що використовувався для одержання скла, мила, барвників, у фармацевтичній,

кондитерській справі тощо. Поташ виготовляли з попелу.

Більшість осередків лісохімічних промислів зосереджувалися у вигляді невеликих примітивних підприємств, т.з. «буд» (вугілля і поташ) і «майданів» (смола, дьоготь) у лісових пущах Полісся. Організацією праці в «буді» («майдані») займався посередник чи орендатор, призначений власником лісопромислу — державою або феодалом. Робочою силою були насамперед селяни навколішніх населених пунктів. Виробництво кожного виду лісової продукції вимагало певних сортів деревини і відзначалося певними технологічними відмінностями. Про велике поширення на території Житомирської області у минулому поташних заводів — буд — свідчать численні топонімічні назви: Буда, Лісобуда, Стара Буда, Будо-Бобриця, Будо-Голубієвичі, Нова Буда, Поташня, Зольня, Попільня.

Що являла собою буда як підприємство? Вона мала склад під попіл, «кладовні», в яких шляхом вимочування зола відділялась від поташу, «гартовні» з казанами для варіння поташу та печі для його прожарювання. Серед робітників буд існував ряд самостійних професій: поливачі, будники, бочкарі, колісники, ковалі, воштарі і т.д. Основними фігурами на будах були поливачі, від уміння яких залежав масштаб виробництва. Серед поливачів у свою чергу теж намітився розподіл праці. Їм допомагали у роботі підмайстри. Бочкарі робили бочки для поташу. Крім того, на будах були коритники, які висипали в корита золу для обезлуження, «кирпичники», вугільники, підручні ковалів та ін. Всього на крупних будах налічувалось до 13 професій.

Жителі краю займалися цими промислами як для своїх потреб, так і на продаж. Широке поширення лісохімічних промислів обумовлювалось не тільки наявністю лісових масивів, але й відносними труднощами доставки товарного дерева до балтійських портів до кінця XVIII — початку XIX ст., коли були прориті Огінський і Дніпровсько-Бузький канали. Продукція сухої перегонки деревини користувалась великим попитом на території України, крім того відправлялась у великій кількості у західно-європейські країни.

Смола, яка викурювалась із соснової деревини, йшла на просмолку річкових і морських суден, канатів, рибальських неводів. Смолярі («майданники») витоплювали свою продукцію в спеціальних ямах — «долах». Стінки ями викладали крупними колодами, на дні робили дерев'яний поміст, щільно обмазуючи його глиною. Зверху «діл» також накривали колодами і засипали товстим шаром землі. Посередині одної з бокових стінок залишали отвори для заповнювання «щіпи» та виходу

смоли. Дьоготь, який видобувався з березової кори (берести), застосовувався для змащування коліс возів і в народній медицині. Деревне вугілля у великій кількості йшло для рудної і ковальської справи. Вугілля випалювалося переважно з твердолистяних порід: дуба і берези. Однак застосовували також сосну і ялину. Вугілля отримували як остаточний продукт при перегонці смоли. Крім того, видобування вугілля існувало і в якості самостійного промислу, який здійснювався двома способами: в ямах і кучах (вогнищах). З середини XIX ст. смолокуріння з удосконаленням його технології перетворилося у смоло-скипидарне виробництво, яке із зменшенням лісів і появою нових видів сировини занепало. З появою соди і скороченням лісових масивів занепав і поташний промисел, який нині повністю замінений сучасними видами лісотехнічної промисловості.

З лісовими промислами було пов'язано й виробництво паперу та селітри. Одна з перших папірень у нашому краю діяла у Радомишльському повіті. Сировиною для одержання селітри служила земля старих насипів: курганів, городищ, міських і кріпосних валів, старих могил і т.д., яка містила різні органічні залишки. Крім того, чорноземні ґрунти мали велику кількість пергною і були прекрасним матеріалом для насипки штучних буртів. Теплі кліматичні умови забезпечували утворення у них селітри. За допомогою буртів створювалися значні запаси сировини, які забезпечували роботу селітряних заводів протягом тривалого часу.

Сировиною для виробництва селітри служив також дерев'яний попіл або попіл від гречаної соломи. На казан протягом робочого періоду його потрібно було тисячу чвертей. У зв'язку з великою потребою у попелі знищувалась величезна кількість лісів. Тому уряд закликав власників селітрових заводів використовувати на паливо замість лісів кам'яне вугілля і торф.

Плетіння. Помітне місце серед деревообробних промислів займало плетіння корзин і кошиків з кори дерева берести, соломи, лози. У кінці XIX ст. плетіння набуло значного поширення. Коробки-сівалки гнули з дранки — тонких широких дощечок, ретельно обструганих і розпарених. З тонких і вужчих смужок дранки, берести, липи чи дубу, лика плели кошики для збирання ягід, грибів і перенесення неважкої поклажі в руках або через плече. Немало виробів, особливо напівкорзини — верейки для збирання картоплі та інших овочів, плели з лози. Заготовлювали останню в основному ранньою весною, восени і взимку, коли припинявся рух соку. Найбільш вживаною була лоза — малакита («шиляга»).

Особливою популярністю користувалась солома. Найкращі технологічні і фактурні якості мала житня солома. Її застосовували для виробництва шкатулок, іграшок і прикрас. З неї робили коробки — сівалки, кадуби (солом'яники) для зберігання зерна, плели брилі. Крім того, з соломи плели матки, якими утеплювали вікна і двері взимку. Було відомо також плетіння з лика взуття — так званих личаків. Широко використовувались для плетіння і береста. З неї виготовляли табакерки, солонки, корзини. Нині плетіння зберігається переважно у вигляді художнього промислу.

Чинбарство і кушнірство. Вичинка (обробка) шкур тварин, одержання шкури й хутра і виготовлення з них побутових виробів — одне з давніх занять наших предків. Перше заняття — вичинка шкіри — відоме під терміном «чинбарство», а пов'язана з ним вичинка хутра, головним чином з шкур овець — «кушнірство». При цьому в чинбарстві ще виділяють вичинку шкіри-напівфабрикату, так званої сириці, що йшла на виготовлення збруї та інші господарські потреби, — лимарство. Шкіряні промисли включали також шиття з шкіри і хутра і відповідно взуття і одягу, чоботарське і шевське ремесла.

Традиційна технологія обробки шкіри, а також уживані для цього інструмент і пристосування відомі, як свідчать археологічні разкопки, ще за часів Київської Русі. Поширенню цих занять сприяли велика кількість диких тварин у лісах, розвиток тваринництва, а також кліматичні умови, які вимагали теплого одягу і взуття. У XVI ст. мешканцям Волині були відомі такі шкіряні і хутрові вироби як «боти», кожухи, шуби, широкі шкіряні пояси, калитки, мошни з сап'яну, торби з юфти, упряж. Ці вироби виготовляли міськи ремісники або сільські кустарі. Найбільш поширеними професіями у цій галузі були чинбарі, кожухарі, шевці, лимарі.

Робітником у Брусилівській чинбарні починав свій трудовий шлях видатний діяч української культури І. І. Огієнко.

Вичинка шкур для одержання юхти, сап'яну та інших видів продукції починалося з розтягування і сушіння її у хлівах, на горищах тощо. Потім шкуру розмочували; вапнували у спеціальних ямах, чанах чи ночвах (іноді додаючи попіл або хлібний квас) і очищали від волосся, м'ясних і жирових залишків — «миздри». Робилося це на спеціальному пристосуванні — «кобилиці» — за допомогою вигнутого дворукого ножа — «струга». Далі шкуру ретельно промивали у проточній воді, змащували хлібним розчином і піддавали дубліню. Розчин для дублiння готували з кори дерев, найчастіше дуба. Дублiння тривало від одного

до п'яти місяців залежно від сорту шкіри. Після цього її віджимали, змащували жиром, висушували і розминали. Подібним чином одержували й сирицю.

Вичинка шкір для хутра мала ряд особливостей. Операції не повинні були вплинути на міцність його, тому значну увагу приділяли зберіганню і очищенню шкір, так званому миздрюванню. Робили це тупим ножем «скафою» на спеціальному верстаті, після розмочування шкіри в воді. Далі її вимочували 8–12 днів у квасі (підсолений розчин житнього борошна чи висівок). Після просушування розтягували і виминали за допомогою так званого ключа. Наприкінці натирали крейдою, гіпсом чи алебастром і ще раз ретельно очищали на п'ялі скафою від залишків жиру. Вирівняна і мощена овеча шкіра або залишалась білою, або фарбувалась у необхідний, найчастіше світло-коричневий, оранжевий або світло-жовтий чи темно-зелений кольори. Останій одержували з екстракту сандалового дерева.

Приблизно так само вичиняли шкури диких звірів, хутро яких йшло, як правило, на підбивку селянам верхнього одягу та на шуби городян. Специфічною була технологія одержання мерлушки і каракулю, так званих смушків, з яких шили шапки і коміри. Обробка шкіри здебільшого пов'язана з виконанням ряду складних і важких операцій, тому була винятково чоловічою справою. Чоботарським (шевським) промислом також займалися переважно чоловіки. Якщо кушнірство було більш розвинуте в селах, то шевство здавна поширювалося і в містах як цехове, а в селах — як кустарне і напівкустарне ремесло.

В останій чверті XIX ст. шкіряне виробництво розвивалось як фабрично-заводське і кустарно-ремісниче з переважанням останньої форми. Типовими були дрібні майстерні, в яких, крім господаря, працювало двоє-четверо робітників або господар з членами сім'ї. На початку XX ст. обробкою шкіри в Житомирському повіті було зайнято 1049 господарств, у Новоград-Волинському — 973, Овруцькому — 419. Чоботарським промислом займалися переважно у Радомишльському, Житомирському, Новоград-Волинському повітах.

Інструмент шевців — це колодки, різноманітні шила, ножі, молотки, кліщі, а також дратва, віск, смола, щетина, цвяхи і кілочки, підкови, пістони, дошка для розкрою тощо. Більшість цього причандалля шевці заготовляли самі. З кінця XIX ст. стали поширюватися колодки фабричного виробництва. Найбільш поширеними видами шкіряного взуття були юфтові селянські чоботи і черевики. Крім того шили півчобітки, постоли.

У селах більше поширювалося пов'язане з кушнірством кравецьке ремесло — виготовлення різноманітних кожухів та інших видів жіночого і чоловічого хутряного одягу. Кожухи традиційно орнаментувалися кольоровими (вовняними і гарденими) нитками, а також тасьмою, шнурками, хутром диких звірів. Кравецький інструмент складався з ножів, виготовлених нерідко з коси, різних голок, аршинів тощо, вощених конопляних і лляних ниток, наперстків, крейди тощо. З овчини, смушків шили хутряні шапки. Цим займалися спеціальні кравці — шапкарі. Слід відзначити, що українське кожухарство і шапкарство до початку XX ст. зберігало чимало специфічних національних рис. Тоді як шевське ремесло мало загальноєвропейський характер.

Гончарство. Це ремесло було одним з традиційних занять населення нашого краю ще з часів неоліту. Сировиною служили гончарні глини, які у значній кількості рівномірно залягають на території регіону.

У далекому минулому люди виготовляли керамічний посуд вручну способом налепу, пізніше — за допомогою гончарного круга. У XIV–XV ст. з'явився більш досконалий і продуктивний ножний гончарний круг. До другої половини XIX ст. це була модель так званого шльонського круга, що мав шестерню з нерухомою віссю. Пізніше поширився «волоський» або «німецький» тип гончарного круга з рухомою віссю.

Гончарі виготовляли різноманітний посуд для зберігання, приготування і подачі на стіл їжі — горщики, миски, полумиски, глечики, гладущики, макитри, тикви, барильця, довжанки, баньки, куманці, а також декоративний посуд; кахлі, черепицю, дитячі іграшки, цеглу, димохідні труби, скульптуру. «Українська керамика,як відзначає український дослідник Ю. П. Лащук, — одне з найяскравіших явищ світового мистецтва. Вона створювалася століттями і зусиллями тисяч відомих і невідомих талантів, видавши такі скарби художньої культури, такі перлини людського генія, які можна порівняти хіба що з скарбами української пісні».

Молочниця з горщиками.

Найбільшими цент-

рами у нашому краї керамічного виробництва були Троянів, Городниця, Царівка. Виробництво керамічних виробів — досить трудомісткий і тривалий процес. Він вимагав від ремісника володіння різноманітними навичками — починаючи від вибору глини і кінчаючи термічною обробкою виробів.

Заготовлену глину гончарі зсипали на подвір'ї або в кутку хати для «дозрівання», перелопачуючи час від часу і поливаючи водою. Потім її, щоб одержати однорідну масу, збивали довбнею. Добре розуміючись на глині, більшій чи меншій її «жирності», майстри змішували різні сорти, щоб добитися необхідної вогнетривкості, потрібного кольору тощо. Оброблену кілька разів глину через день-два місили руками чи ногами і ліпили в коржі для того чи того виробу. Починаючи роботу, гончар кидав глину згори на диск («верхняк») гончарного круга і крутив його, штовхаючи ногами в «спідняк» (нижній диск) за годинниковою стрілкою, і за допомогою дерев'яного ножа (стека) надавав виробу необхідної форми, товщини, вигладжував стінки. Ручки до посуду, іграшки і декоративну скульптуру часто ліпили вручну. Пальцями і спеціальними паличками робили рельєфне орнаментування. Розпис, квіткові орнаменти наносили курячим пір'ячком або за допомогою ріжка при повільному обертанні круга. Насамкінець гончар зрізав предмет з гончарного круга тонким дротом, одержуючи плоске гладеньке дно, і ставив його на спеціально влаштовані в хаті біля стелі полиці для підсихання. Після цього вироби випалювали в гончарних печах — горнах з цегли чи каменю. Існувало два їх види: горни з одноярусною камерою, що суміщала функції палення і випалювання, та горни з двохярусною камерою, де ці процеси були розділені.

Гончарне ремесло у нашому краї мало досить яскраво виражені локальні відмінності. Вони простежуються за різними елементами ремісничої техніки і технології, у формі, назвах керемічних виробів, в орнаментації виробів і їх кольорі. На Волині і Поліссі провідною була чорно-лощена кераміка сірого, чорного, синьо-чорного кольорів — вироби — «сиваки». Їх декор складався із різноманітних геометричних елементів у вигляді косих й прямих смуг, хвилястих, зигзагоподібних і спіральних ліній, що утворювали нехітрі узори — сосонки, стовпчики, ялинки, клітинки та ін.

Гутництво. Важливе місце серед промислів і ремесл займало виробництво скла і виробів з нього. Відоме ще з часів Київської Русі. Найбільшого поширення виробництво скла набуло на Поліссі, де для цього були необхідні передумови, а саме: запаси води і вихідні матеріали

— кварцевий пісок, вапно і крейда та деревина, з якої виготовляли поташ і яка служила паливом. Починаючи з XVI ст., виробництво скла розвивалось на невеликих гутах. Що являла собою гута як підприємство? Зовні гута являла собою досить велику дерев'яну будівлю — сарай з різними допоміжними приміщеннями: амбаром, коморами, прибудівлями і т. д. Основою гути була робоча «склярная», піч, в якій у спеціальних глиняних горшках («дойницях») варилась скляна маса. Печі звичайно були на 4 дойниці. Поряд з робочими печами в гутах були і печі спеціального призначення, зокрема піч для обпалювання дойниць, піч розпускна, піч гартова (очевидно, для гартування скляного посуду).

Печі мали форму зрізаного конуса досягаючи 4 метри заввишки. Вони розділялись на 3 яруси. У нижньому знаходились топка, середній являв собою піч, куди ставили дойниці, верхній ярус призначався для охолодження готових виробів. У стінках другого ярусу були віконця для засипки шихти. Через них майстер набирав також на трубку розплавлене скло. Димоходів печі не мали, дим виходив з робочого віконця у приміщення, а звідти через отвори в даху — назовні. Печі будувались з «дикого каменю» і цегли.

На гутах існував ряд професій. Крім склярів, були кочегари, будники, осмольники, ковалі, гончарі, складачі шихти, робітники, які робили форми і ящики, в'язальники і віднощики скла, візники. Всього налічувалось 14 професій. На великих гутах вони могли бути представлені всі. Гути, продукція яких призначалась для ринку, працювали постійно. Сезонна робота була характерною, головним чином, для гут, які задовольняли господарські потреби власників. Таким чином, період роботи гут перебував у прямій залежності від ступеню їх зв'язку з ринком.

Асортимент гут був надзвичайно широким. Тут виробляли просте і кришталеве скло, столовий і аптечний посуд, віконне скло і ліхтарі, різноманітні сулії, бутелі і лампи. Виготовлявся на гутах також різноманітний кухонний і винно-горілчаний, часто фігурний посуд (пляшки, баклаги, штофи, чарки, стакани, тарелі), лампове скло, вази — декоративний фігурний посуд у вигляді різних тварин — ведмедів, птахів тощо. 17 населених пунктів Житомирщини походять від назви цього давнього промислу: Гута-Бобрицька, Гута-Потіївка, Гута-Забілоцька, Гутнянське, Старочуднівська Гута, Стара Гута, Нова Гута та ін.

Гутники брали землю в аренду у поміщика разом з лісом, луком, млином, озером, полем, які служили одночасно засобом для харчування всіх членів родини гутників. Кошти за аренду встановлювались «натурою»

(виробами) або грошима («чиншем»). В цей період скляним посудом переважно користувались феодали і їх оточення, поміщики, старости, чиновники, духовенство, аптекарі, військові. Віконне скло використовувалось міськими і сільськими жителями. Фляги, скляниці, чверті продавались у спеціальних пивних павільонах.

У XVIII ст. на місці невеликих «лісових» гут створюються поміщицькі (вотчинні) скляні мануфактури. Так, у 1795 р. у Волинській губернії діяло вісім скляних виробництв, в яких працювало 55 робітників. Вони виготовляли рюмки, пляшки, стакани. У 1823 р. їх було вже 14 з 243 робітниками, а у 1850 році лише в одному Житомирському повіті діяло вже 20 гут.

На скляних мануфактурах працювали наймані робітники, навіть з-за кордону. Під впливом майстрів з Чехії і Богемії поширювалася европейська технологія склоробства, виготовлявся богемський кришталь. З XVIII ст. майстри — «травники» розписували посуд емалями, навіть золотом. У містах і селах відкривалися лавки по продажу скла і скляних виробів. З середини XIX ст. виробництво гутного скла, заснованого на ручній праці, почало занепадати, не витримавши конкуренції великих підприємств.

Металургія і обробка заліза. Виробництво заліза (металургія) і його обробка на землях сучасної Житомирщини відомі ще до Р. Х.. Цей промисел зумовлений природним фактором і, в першу чергу, наявністю покладів сировини — червоного, бурого залізняка і болотних руд (лімонитів). А лісові масиви забезпечували виробництво заліза необхідною кількістю дешевих дров і деревного вугілля, без котрих виплавка і обробка заліза були б неможливі. До V–VII ст. залізо виплавляли у так званих земляних печах — порівняно невеликих, обмазаних зсередини вогнетривкою глиною, круглих ямах, що мали близько одного метра у діаметрі. Після кожної плавки піч руйнували і поряд споруджували нову.

Важливим етапом у розвиткові металургії є період від виплавки заліза у пічах домашнього типу — домниця, висока піч. Топонім Висока Піч в Житомирському районі й сьогодні нагадує, що тут було колись доменне виробництво. Наш земляк, видатний вчений-металург і громадський діяч І. А. Фещенко-Чопівський згадував: «У Денищах з фабрики доносився загадковий гомін: часом можно було спостерігати, як з вагонеток у провалля над Тетеревом виливали червоноплинний вогняний шлак з високої печі — домни». Рудні будували, як правило, біля річкових гребель. Разом з борошномельними і сукновальними млинами вони нерідко становили цілі виробничі комбінати. Необхідною умо-

вою для їх роботи була наявність поблизу залізної руди і палива.

Рудня складалася з двох частин — власне рудні, або димарні, і кузні. У димарні проходив процес виплавлювання з руди заліза, яке одержували у вигляді безформих криць. Останні оброблялися за допомогою механічних молотів, потім надходили в кузню, де з них виготовлялись різні вироби. Печі для виплавлювання заліза, або димарні, були відкритими, невисокими, чотирикутної форми, з димоходами. Вони мали круглі заглиблення, в які, чергуючи з шарами руди, засипали деревне вугілля. Для прискорення процесу виплавлювання заліза в руду добавляли негашене вапно. Повітря в піч подавалось за допомогою міхів, вмонтованих у її задню стіну. Одержану після закінчення плавки залізну масу — крицю — вибирали з печі через отвір у передній стінці спеціальним гаком, потім проковували спеціальним молотком. Після цього її розрубували на кілька частин і вдруге проковували.

Кількість робітників на руднях коливалася в межах від 7 до 24 чоловік і більше. Зникнення рудень було викликане, головним чином, бідністю їх сировинної бази, зокрема низькою якістю болотних руд. В силу цих причин рудні не могли витримати конкуренції з привізним російським залізом і були ліквідовані. А географічні назви, як пам'ять про ці промисли, залишились. В нашій області налічується понад 40 назв з основою «руда». Серед них: Рудня, Рудня Базарська, Рудня-Городище, Рудокопи, Стара Рудня, Нова Рудня тощо. Видатний російський письменник В. Г. Короленко народився в Житомирі на вулиці Руднянській.

Села, в яких існували металообробка, одержали назву Зубівщина, Ковалі, Ковалівщина, Вороневе (Бороневе), Ковалівка, Кованка, Броники, Брониця. Вироби з маркою Денишівського заводу й досі зустрічаються в будівлях Житомира, в експозиціях Житомирського краєзнавчого музею. У домницях одержували крицю, з якої після гарячого перековування, очищення від домішок виходив чистий метал. Рудні були оснащені ковальськими порнами, механічними молотами, які приводилися у дію за допомогою падаючої води. Ще у XV–XVIII ст. значного розвитку набуло лиття з металу дзвонів, гармат, побутових предметів-канделябрів (підсвічників, котлів, люстр, кубків тощо).

Тісно пов'язане з виробництвом заліза ковальство. У XIX ст. в кожному населеному пункті, не кажучи вже про міста, на околиці працювала кузня, обладнана ковальскою піччю з горном, ковальскими міхами, кувалдом, дреллю, точилом, коритом з водою для охолодження виробів. За допомогою молотків, обценьок, рубил ковалі виготовляли різноманітну зброю, знаряддя праці, предмети домашнього призна-

чення (сокири, пилки, сапи, замки, ножі, шаблі, стріли, цвяхи-вухналі, дверні засови тощо.) Важливим видом коавльської роботи було підковування коней, а також шинування коліс, для чого використовувалося спеціальне пристосування — натягач.

Ковалі здавна вміли зварювати метал. З ускладненням ковальської справи, розширенням асортименту робіт від ковальства відгалузилися вужчі спеціалізації по виготовленню годинників, голок, ювелірних виробів (золотарство), які стали характерними, головним чином, для міського ремесла. Значною галуззю ковальського ремесла було виготовлення залізних воріт і огорож — атрибутів панських садиб, монастирів, культових споруд, а також ганків, решіток для балконів, сільськогосподарських знарядь.

Каменярство. Житомирщина — одна з найбагатших каменем областей України. Тут у значній кількості у надрах залягають такі цінні породи, як кварцит, кварцеподібний пісковик, габро, лабрадорит, граніт, пірофілітовий сланець, коштовні камені. Їх видобуток, використання для будівництва і виготовлення різноманітних предметів господарського вжитку були відомі з давніх-давен і складали важливе допоміжне (а в багатьох випадках і основне) заняття. Каменярство належить до традиційних занять населення краю.

Найранішими свідками використання місцевого каменя на данній території є археологічні знахідки кремневих знарядь. Поряд з кремнем широко використовувалися також сланці і кварцити. З яких виготовляли бойову зброю (сокири, молоти, булави), знаряддя праці (скребки, жорнова та ін.) В епоху Київської Русі для виготовлення саркофагів, форм для литва, жіночих прикрас, іконок і особливо пряслиць широко застосовували пірофілітовий сланець, центром видобування якого був Вручий (Овруч).

Овруцький кварцит і кварцитоподібний пісковик, з якого виготовляли карнізи, саркофаги, був використаний при будівництві храму Василя в Овручі, Софіївського собору і Золотих воріт у Києві. У культових цілях камінь на Поліссі використовувався ще задовго до прийняття християнства. Своїх богів язичники вирубували з каменю.

Новий поштовх розвиткові каменярству у краї спонукала промислова розвідка і експлуатація нових родовищ. Так, у 1835 р. розпочалася розробка темно-сірих лабрадоритів Кам'янобрідського родовища, на базі якого була організована майстерня по виробництву галантерейних і ювелірних виробів. Вироби цієї та інших майстерень — браслети, запонки, гребні, вази, письмове приладдя — з незмінним успіхом експонувались на промислових виставках у Росії і за кордоном.

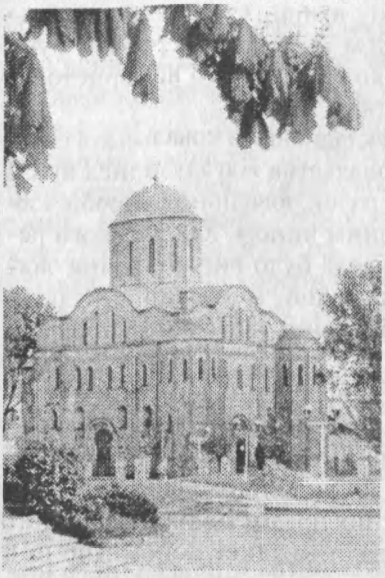

Свято-Василівський храм (м. Овруч)

У другій половині XIX — на початку XX ст. обробка каменю викликала великий приплив населення. Каменярі виробляли різні предмети: млинові жорна, точильні бруски, колодязні жолоби, бруківку і бордюрний камінь, стовпи для воріт, шліфувальні плити, димохідні труби (комини), кільця для колодязів, корита для напування худоби, котки для розбивання грудок на полі тощо. У великій кількості добували камінь для зведення житлових і господарських споруд та надгробників.

Добування каменю здійснювалося за допомогою молотів, ломів і щипців, бурів, клинців і лопат, гаммерів і жисгамерів. Завершальною і не менш трудомісткою операцією було шліфування кам'яних плит, які вміщувалися у дерев'яний короб без дна та укладалися на кам'яний круг, у центрі якого укріплювався стрижень, що вільно обертався на шарнірі. До короба і стержня кріпилися постромки, в які запрягали коней, що тягли короб по колу. Шліфування досягалося внаслідок тертя вміщеної в короб плити з кам'яним кругом. При шліфуванні твердих порід між плитою і кругом підсипали вологий пісок.

Починаючи з 20-х років XX ст., у зв'язку з широким розвитком кам'янодобувної промисловості, цей промисел практично зникає.

На сучасному етапі коштовні камені: топаз, аметист, гірський кришталь, димчатий кварц (моріон), опал, які видобувають в Володарсько-Волинському районі служать сировиною для різноманітних ювелірних виробів.

Відхожі промисли. Цей промисел зародився в епоху пізнього феодалізму. Він пов'язаний з відходом селян від місць постійного мешкання на заробітки. До реформи 1861 р. відхід селян носив переважно примусовий характер: володарі віддавали своїх кріпосних у найм купцям за договорами (контрактами). За це поміщики отримували від підрядчиків великі суми грошей, а селянам видавалась мізерна платня. Відхожі промисли побутували у двох формах — землеробські і неземлеробські. Серед домінуючих відхожих промислів переважав відхід на заготівлю і

сплав лісу. Значна кількість «відхожих» була зайнята також на смоляних, поташних і дегтярних будах. Значне місце посідав відхід землекопів, ремісничих спеціальностей (пічний, малярний, штукатурний), а також транспортування вантажів на гужевому транспорті та соляний промисел.

Відомі були у XIV–XIX ст. ст. багато інших промислів та ремесел. Цегельники виробляли цеглу, мильники варили мило, гребінники майстрували з рогу гребінці, свічкарі виробляли з воску свічки. Побутувало також видобування селітри, яку застосовували при виготовленні пороху і скла, консервуванні продуктів.

З другої половини XIX ст. з розвитком капіталізму народні промисли і ремесла почали занепадати, не витримуючи в багатьох випадках конкуренції з промисловими підприємствами. Лише у поліських районах окремі їх елементи збереглися й до наших днів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Які домашні промисли і ремесла були поширені у вашому селі (місті, районі) в XIX — на початку XX ст.? Які побутують у наш час. Підготуйте доповідь про працю відомих майстрів.
2. Назвіть основні типи дерев'яних виробів, що побутували у вашому краї.
3. З яких матеріалів виготовляли плетені вироби?
4. Які основні види лісових занять і промислів були поширені у нашому краї до XX ст.? У чому полягала їх технологічно-виробнича специфіка?
5. Чому каменярський промисел набув поширення на Житомирщині?
6. В яких прислів'ях та приказках або народних піснях висвітлена праця трудівника, любов до землі, трудова взаємодопомога?
7. Ознайомтеся з експозицією місцевого краєзнавчого музею. Зберіть матеріали про традиційні види господарської діяльності місцевого населення (фотографії, креслення, малюнки традиційних знарядь праці і ремісничих виробів, записи про їх призначення і використання, технологію виготовлення, місцеві назви тощо).
8. Зробіть для шкільного музею макети, організуйте виставку традиційних знарядь праці, ремісничих виробів.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ І ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ

Вигідне географічне положення нашого краю на історично сформованих шляхах, що з'єднували Схід і Захід, Полісся з Лісостепом, розгалужена річкова мережа, визначили важливе значення місцевих водних шляхів сполучення. Вже в епоху Київської Русі водні артерії Полісся зв'язували наші землі з Дніпром, служили виходом до Балтійського моря. У XVI–XVII ст. у зв'язку з розвитком торгівлі, необхідністю вивезення хліба, лісу і продуктів переробки деревини (дьоготь, смола, поташ) роль водних шляхів зросла. Наприкінці XVIII ст. — у XIX ст. у басейнах рік Дніпра і Прип'яті споруджуються штучні водні траси — канали Дніпровсько-Бузький, Огінський, Березінський. Вони сприяли розширенню зв'язків з білорусами і народами Прибалтики. Цими каналами і місцевими ріками перевозили продукти лісу, будівельні матеріали, хліб, промислові і домашні вироби тощо.

На поліських ріках вживались різноманітні типи водних транспортних засобів, які діяли до початку XX ст. Найбільш архаїчним був пліт, який формували з кількох колод, з'єднуючи їх канатами, гутвою (запареними в гарячій воді молодими стовбурцями дерева), мотузками з лика або поперечними брусками-планками. Розміри такого плоту залежали від призначення. Для індивідуального перевезення його зв'язували з п'яти-шести невеликих кругляків, для транспортування вантажів — з більшої кількості масивніших і довших колод. Пліт як засіб транспорту був практичним насамперед, на неповноводних артеріях.

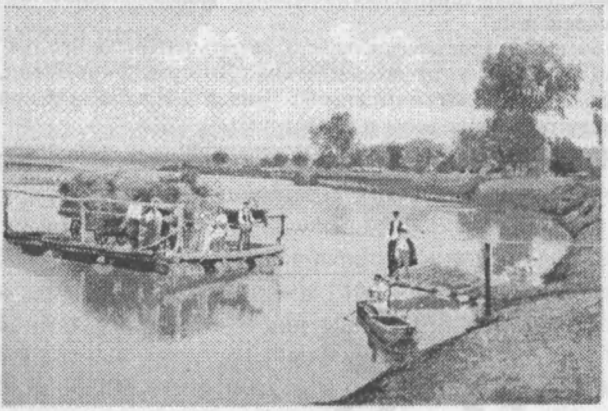

Паромна переправа.

У 1843 р. у Волинській губернії було за-

реєстровано 1853 плота, ще через сорок років (у 1883 р.) — їх було вже 557303. При переправах через річки користувалися також поромами, які пересувалися за допомогою блоків по канату чи дроту, протягнутих з одного берега на інший. Конструктивно паром представляв собою палубу, обнесену з двох сторін і настелену на двох-трьох великих човнах. Що стосується традиційних споруд переправи, то простішим їх видом є кладка — дошка або колода, перекинута через рівчак.

На перевозі.

Типологія човнів на Поліссі зумовлена особливостями місцевих водних шляхів і регіональними традиціями. Залежно від основних способів виготовлення їх можна поділити на два типи: човни довбані із суцільних колод і човни з дощок.

Човен-довбанку робили з липи, сосни, осики, верби, дуба та інших порід дерева. Стіни його розгортали над вогнем у спеціальній ямі або ж у видовбану колоду наливали воду і кидали гаряче каміння. Перехідним типом від довбаного до дощатого човна була поліська «шугалія» — довбаний човен, обшитий сосною чи осикою у верхній частині бортів. Такий човен міг везти до 300 пудів вантажу. Це типовий поліський човен.

На Поліссі здебільшого побутували човни із загостреним носом і прямовисною кормою. Їх виготовляли з соснових і ялинових дощок, які з'єднувалися металевими скобами, цвяхами, заклепками, стягувалися кокорами з дерева твердої породи. Щілини між дошками затикались мохом. Зверху човен смолили. Управлявся такий човен переважно одним-двома веслами довжиною близько 2,5 м.

З кінця XVIII — початку XIX ст. на території Полісся важливу роль в торговельно-економічних зв'язках відігравали різноманітні типи мало- і крупногабаритних суден — байдаки, бердини, барки. Вони мали схожу конструкцію і відрізнялися між собою лише розмірами, тоннажністю, зовнішніми формами та деяким оснащенням. Зокрема, бердина

мала заокруглений ніс і прямовисну корму, байдак — загострену носову частину і корму, трохи розширені борти, барки — заокруглені ніс і корму і дещо нахилені борти.

З господарсько-виробничою діяльністю і природними умовами органічно пов'язані сухопутні шляхи сполучення і засоби пересування. Через територію краю вже в давньоруський період проходили важливі транзитні торговельні тракти, а також перетинали важливі шляхи, якими войовничий південний сусід — Кримське ханство — здійснював напади на місцевих жителів. Це, зокрема, Чорний шлях. Одна з його віток проходила від Дніпра на Захід — через Житомир, Старокостянтинів, Збараж, Кременець і Сокаль — до Львова.

Природні умови визначали характер і стан доріг. Шляхи і пішохідні стежки прокладались між населеними пунктами до угідь, річкових причалів. Розвиток капіталістичних відносин потребував поліпшення сухопутного зв'язку. Основна частина доріг краю почала впорядковуватися наприкінці XVIII–XIX ст. Залежно від інтенсивності руху, благоустрою і функціонального призначення вони поділилися на три категорії: поштові, торговельні і місцеві. Поштові тракти мали регулярне пасажирське сполучення і спеціальну поштову службу, поштові станції, комплекси господарських і промислових будівель. Будинки поштових станцій збереглися до наших днів. Їх можна побачити й досі на трасі Житомир–Київ, Житомир–Новоград-Волинський. Поштовим трактом мандрував у 1846 р. Волинню Т. Г. Шевченко, цим же трактом діставався з далекого Парижу до села Верхівні (тепер Ружинського району) до своєї коханої — Евеліни Ганської, великий французький романіст Оноре де Бальзак.

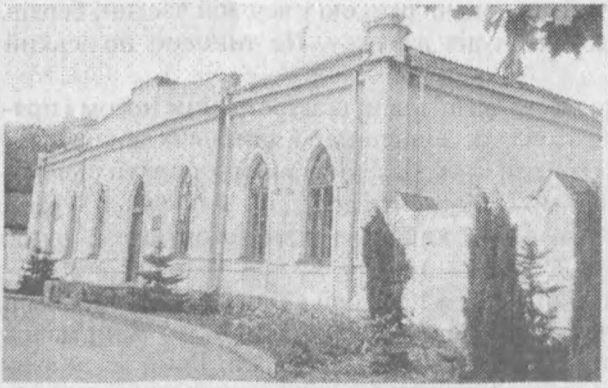

Поштова станція в Житомирі — пам'ятка архітектури середини XIX ст.

Сільськогосподарські товари, будівельні матеріали, вироби ремісників і промисловості перевозились торговельними дорогами: одним з них на місцеві ярмарки і торги, іншими — аж за кордон.

До XX ст. всі дороги були грунтовими. Будівництво і догляд за ними здійснювали селяни, які

щороку (як правило, після весняно-польових робіт) виконували спеціальну дорожну повинність — «шарварок»: вирівнювали полотно, засипали ями, впорядковували броди, споруджували кладки і мости тощо. Рівень конструктивної досконалості засобів сухопутного транспорту, їх різноманітність відповідали техніко-інженерним можливостям часу і відображали, насамперед, транспортно-виробничі потреби народу.

Гужовий транспорт.

Для транспортування дрібних речей, їжі, ягід, фруктів, городини, яке здійснювалося вручну, поліщуки використовували глиняний (глечики, гладишки, баньки) і дерев'яний (коновки, близнята) посуд, різні корзини (верейки, сапети), луб'яні кошики (кузеньки), шкіряні і полотняні корзини (тайстри, шабети), з домотканого полотна обруси і міхи та ін. Снопи, сіно, солома транспортували на двох жердинах (3–4 м), у плахтах, а також у спеціальних опалках, що складалися з двох напівовальних рухомих облучків, між якими натягувалася сітка із шнурків. Воду переносили за допомогою коромисла, гній і будівельні матеріали — носилками та іншими типами примітивних за конструкцією засобів.

Гужовий сухопутний транспорт поділяється на дві основні групи: полозний і колісний. Давнішим за походженням є полозний транспорт. На думку відомого знавця слов'янської старовини Л. Нідерле, в давнину слов'яни користувалися лише саньми. Ще у середньовічі почеснішою вважалась їзда на санях, ніж на колесних засобах пересування. Свідченням того є українські народні прислів'я і приказки: «Не в свої сани не сідай», «Які самі, такі і сани», «Санна їзда — ангельська їзда, але дідьчин виворіт». Важливу роль відігравали сани у весільному та похоронному обрядах. Прототипом саней були волокуші, які відзначалися примітивністю конструкції і вузьким функціональним призначенням. Ними найчастіше переправляли з важкодоступних місць сіно, каміння, дрова, доставляли в поле знаряддя обробітку землі: плуги,

сохи, борони. Найпоширенішим типом була волокуша Л-подібної форми (підволоки, волочня, волоцюга), що складалася з двох з'єднаних під кутом рухомих палок. Нею привозили плуг. З'єднання волокуші накладали на гряділь плуга зверху, а орне знаряддя примощували на палицях у боковому положенні.

Транспортування малогабаритних вантажів на близьку відстань здійснювалося невеликими за розмірами і примітивними за будовою волокушами — саньми різних моделей. Полозами їм переважно служили два бруски з низькими головками, які з'єднувалися між собою за допомогою поперечних та діагональних планок. Санний транспорт за функціональним призначенням поділявся на господарські робочі сани, вантажні (для перевезення лісу) і виїзні. Найбільш поширеним і, можна сказати універсальним твипом зимового транспорту були робочі сани, які мав практично кожний господар. Бідніші селяни часто використовували їх як виїзні. Заможні селяни мали спеціальні виїзні сани — козирки, що називаліся ще візком. Панство і магнати ставили взимку на полоззя кибитку, що мала віконця.

Найбільш поширеним у XIX — першій половині XX ст. були сани — оплини, які складалися з двох загнутих спереду полозів, у котрі вертикально забивалися копили, з'єднані дубовими в'язами. Уздовж полозів поверх в'язів на копили насаджували планки. Для збільшення площі саней робилися так звані била (жердини з двома поперечинами). У разі необхідності днище кузова встилалося рівними гілками, лубом або дошками. Сани у залежності від типу запряжки розрізнялися розмірами й способом прикріплення тягла. Зокрема, простим і водночас досконалим способом було прикріплення голобень за допомогою ремінної або мотузкової петлі. Однокінні сани були меньшими, волові або парокінні — звичайно, більшими.

Серед літніх засобів пересування основне місце займав чотироколісний двоосьовий віз, відомий в Україні ще з V ст.

Український віз складався з передньої та задньої частин, з'єднаних повдовжним дерев'яним брусом, або підтокою. Передок мав дещо менші в діаметрі колеса, що містили такі деталі: маточини, шпиці, гнуті ободи. На вісь був наглухо насаджений брусок — подушка, або насад, а зверху — ще так звана поворотна подушка. В залежності від функціонального призначення, двоосьові чотириколісні транспортні пристосування можна диференціювати на три групи: а) для перевезення снопів, сіна, соломи; б) для транспортування лісоматеріалів; в) для перевезення зерна та інших подібних вантажів. До третьої групи належав також

чумацький віз («мажа»), який порівняно з господарським мав значно більші розміри та масивніший хід.

Для транспортування збіжжя, соломи, сіна використовувалися різноманітної форми і розмірів дві бокові «драбини». Вони з'єднувалися спереду і ззаду поперечними брусками («крижівницями») або «в'язками», утворюючи разом пристрій, так звані штандари.

Для перевезення дрібних і сипучих вантажів замість «драбин» клали виплетений з лози «кіш» («кошіль») або «короб» з дощок. Часто драбини обшивали зубом, що повністю заміняло обидва попередніх типа кузова. Він із плетеним «кошем» чи «прилукішком» був поширений найбільше в районах Полісся.

Кузовом чумацької «мажі» служив ящик, основу якого становив драбинний каркас. Останній звжди старанно обшивався з чотирьох сторін лубом. Крім того, поздовжні борти кузова обносились лубом або драницями ще зверху, внаслідок чого вони були високими, а віз — містким. Вантаж на «мажі» накривали просмоленою вологою шкірою.

Традиційно тягловою силою в господарстві українців були воли. Їх пристосовували як для обробітку землі, так і для запрягу в транспортні засоби. Упряжжю волів служило шийне парне ярмо. Поліщуки практикували також запряг одного вола — так званого бовкуна в шийне одинарне ярмо, яке кріпилося до голоблів.

Для пасажирських поїздок, а з другої половини XIX ст. і для перевезення вантажів використовувалися коні. На сході Українського Полісся практикувався переважно запряг у голоблі. Тут кінна упряж складалася з вузди, хомута, черезсідельника, гужів і дуги.

У кінці XIX і особливо на початку XX ст. віз зазнав удосконалень, виникли нові його модифікації. Значний вплив на цей процес мали прямі етнокультурні контакти українців із сусідніми народами й іноетнічними групами (німецькими колоністами), що з розвитком капіталізму значно посилився. Легкі для виїздів брички стали робити на ресорах, ступиці коліс зміцнювалися металевими втулками, обіддя — тинами, на осі набивалися металеві підоски, іноді застосовувалися суцільні залізні осі тощо. Заможні верстви, починаючи з XVII ст. купували західноєвропейські або зроблені на їх зразок місцевими майстрами різноманітні карети (коляски, спальні, будки, ридвани, тарантаси), які оздоблювалися мережаними тканинами, сріблом та золотом. Для освітлення дороги вночі вони користувалися слюдяними ліхтарями з свічками, для відпочинку під час далеких подорожей мали намети.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. гужовий і водний транспорт

поступово витісняється залізничним. З його розвитком остаточно занепав чумацький промисел, маршрути основних торговельних шляхів. Докорінних змін транспорт і шляхове сполучення зазнали у XX ст. Швидкими темпами розвивався автомобільний транспорт.

Нищивного удару традиційному побуту і виробничо-господарській діяльності селянства було завдано під час горезвісної колективізації. Примусове розкуркулення селян і переведення сільського господарства на так звані колективні індустріальні рейки призвело до втрати багатьох перевіренних протягом століть складових землеробства і трарининцтва, насамперед волів і коней як робочої худоби. Це, у свою чергу, різко обмежило використання традиційного гужового транспорту. Пізніше цей процес прискорив розвиток автомобільної промисловості.

Втратили своє колишнє значення традиційні річкові види транспорту — плоти, пароми, човни. І все ж у підсобному господарстві гужові види транспорту — вози й сани використовуються й досі для перевезення вантажів на незначну відстань.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. З яких видів складався традиційний транспорт українців?
2. У чому виявлялась технологічна і конструктивна відмінність водних засобів пересування?
3. Які категорії сухопутних шляхів сполучення існували наприкінці XVIII — на початку XX ст.?
4. Які причини спонукали до занепаду традиційних видів транспорту?
5. Чому у період переходу до ринкових відносин відновлюється гужовий транспорт?

ПОСЕЛЕННЯ І НАРОДНЕ ЖИТЛО

Основні типи поселень. Типи поселень, як матеріальне виявлення соціально-культурного життя, змінювались і удосконалювались разом з еволюцією людського суспільства. Під дією різних факторів поселення удосконалювались, змінювався тип їх планувальної структури. Заселення території сучасної Житомирщини почалось у другому тисячолітті до Р. Х. Максимально враховуючи природні умови, найдавніше населення краю створювало свої оселі біля водоймищ, на захищенних від вітрів ділянках, раціонально використовуючи ландшафтні особливості. Найдоцільнішими вважалися житла, захищені самою природою: як заглиблені в землю (печери та напівпечери, а пізніше землянки та напівземлянки), так і піднесені над землею споруди на дерев'яних платформах. Майже до середини XIX ст. ці архаїчні типи житла співіснували з наземними.

Особливості природно-географічних, соціально-економічних та історичних умов сприяли розвиткові своєрідних форм поселень, садиб та типів житла. У нашому краї історично склалися три основні соціально-економічні типи сільських поселень: село, присілок, хутір.

У І тис. після Р. Х. з поширенням більш продуктивного орного землеробства, при якому намітились тенденція до розкладу первісного ладу і відокремлення малих сімей, переважаючою формою поселень стають малодвірні. При достатній кількості ще не освоєних земель, забудівля велась безсистемно. Житла розташовувались, як правило, невеликими групами, з яких складалось поселення. Таке планування отримало назву гніздового. Кровні за походженням родини селились компактними групами. Утворенню безсистемно-гніздових поселень сприяв і водний режим регіону. Більшість поселень виникало на берегах річок. При відсутності доріг річка виконувала роль комунікаційної артерії.

Декілька окремих осель або груп дворів (приблизно 5—10 господарств), розростаючись поступово утворювали село, яке є найдавнішим і найпоширенішим типом поселення.

Постійні повені спонукали обирати місця під житло, що не затоплювались водою. Таку ж картину можна спостерігати і в більш пізні періоди (XVI—XIX ст.) при утворенні деяких хуторів, виселків, для яких характерна незначна кількість дворів — від 5 до 20.

Потреба в упорядкуванні забудівлі виникла з ростом чисельності насе-

Загальний вигляд села.

лення, у зв'язку з обмеженою кількістю придатних площ і появою власності на землю. «Устава на волоки» (1557 р.) внесла свої корективи у розділ земель, що, в свою чергу вплинуло на планування поселень. Поштовхом до переходу від малодвірних з безсистемним розміщенням будівель до поселень укрупнених, із сталою регулярною забудовою, сприяло закріпачення селян. Семи-, десятидворові поселення об'єднувались у відносно великі села — з 30–80 дворів. Цей процес відбудувався шляхом розростання і зливання поряд розташованих поселень або переселення декількох малодвірних на одне місце. У поселеннях з безсистемною забудовою з часом утворювались постійні комунікаційні зв'язки — проїзди, які також забудовувались по обидва боки і ніби отримували статус вулиць, що в решті-решт і призвело до безсистемно-вуличної забудови деяких поселень.

Після реформи 1557 р. аж до початку XX ст. помітного удосконалення планувальної структури сільських поселень Полісся на загальнодержавному чи адміністративному рівнях не проводилося. Проникнення капіталістичних відносин суттєвих змін у структурі сільських поселень не викликало, але деякі із сіл взяли на себе функцію посередника між містом і селом. Це, як правило, великі села, що знаходилися на основних шляхах сполучення і які забезпечували товарами певну групу поселень. Тут розміщувалися лавки, майстерні, подвір'я для заїжджих.

Село об'єднувало мешканців у сільську громаду, за якою закріплювалася певна територія, податки, обов'язки і т.ін. Унаслідок цього зазначений тип поселення вважався адміністративною, економічною та юридичною одиницею. У XIX — на початку XX ст. село як певна цілісна система складалась з ряду елементів: сельбища, центру, культових споруд, виробничо-побутових та культурно-освітніх об'єктів і установ.

Сельбище охоплює територію, на якій розташоване власне поселення — селянські двори, головна сільська дорога (вулиця), об'єкти

інфраструктури. Центром традиційно вважалась територія поблизу церкви або приміщення громадського управління. Культова споруда — церква — знаходилась переважно в центрі села у найкращому місці, поблизу дороги чи проїзду. Часто біля неї розташовувалося кладовище та резиденція священника.

До виробничо-побутових об'єктів належали кузня, млин, корчма, крамниця.

Культово-освітні об'єкти становили початкові школи (церковно-парафіяльні та державні), а також громадські організації.

Іншим поширеним типом малодвірного сільського поселення був присілок, або висілок, урочище. Присілки виникали переважно внаслідок нестачі землі в селах і розташовувалися поза металом їхніх сельбищ. Адміністративно вони підпорядковувалися селу, на землях якого утворювалися. До традиційних типів сільських поселень Житомирщини належить хутір. Їх масове поширення припадає на початок XX ст. і пов'язане зі столипінського аграрного реформою 1906 р. Остання призвела до руйнування сільських общин і спричинила масове утворення хуторів на всій території Полісся.

Форми сільських поселень розвивалися під впливом цілого комплексу факторів: мікрорельєфу, напряму панівних вітрів, гідромережі, розташування відносно земельних угідь, етнічних традицій, історичного розвитку, державного законодавства тощо (див. мал.).

Основні форми сільських поселень

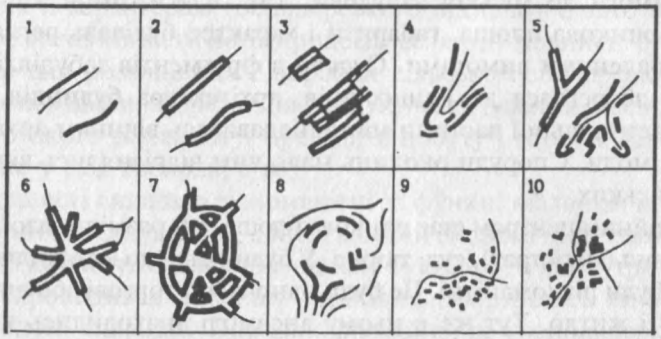

1 — однобічна рядова; 2 — двобічна рядова; 3 — багаторядна; 4 — підковоподібна; 5 — розгалуджена; 6 — зіркоподібна; 7 — радіально-кільцева; 8 — лінійно-кільцева; 9 — ройова; 10 — хаотична групова.

Села, які стояли на торговельних шляхах та знаходилися поблизу замків феодалів, у XVI–XVII ст. почали інтенсивно переростати в містечка. Вони відрізнялись від міст меншими розмірами і відсутністю міських оборонних споруд. Містечка, як і міста, виконували роль постачальника ремісничих товарів населенню. Міські поселення у нашому краї почали формуватися у період виникнення і розвитку феодального ладу на основі старих укріплених поселень поблизу міст, що мали оборонно-стратегічно значення. До найдавніших міст області, що виникли ще за часів Київської Русі відносяться Вручай (Овруч), Іскоростъ (Коростень), Олевськ, Мичеськ (Радомишль).

Ядро міста, звичайно, складав дитинець, згодом — замок, де знаходилось житло феодала, розміщувались різноманітні служби. Ремісники і торговельники селились в «окольном» городе». Як і дитинець, окольне місто мало свої оборонні споруди. Розвиток міської структури носив на перших етапах стихійний характер. Коли місту ставало тісно у старих стінах, виникало передмістя, навколо якого, в свою чергу, зводились оборонні споруди: вали, стіни, рови, башти. Мережа вулиць, звичайно, була зорієнтована на дитинець або міську площу, проте єдиної планувальної схеми у давніх містах не було.

Починаючи з середини XIV ст. територія краю знаходилась під владою литовських феодалів, а пізніше — шляхетської Польщі. Житомир був у числі перших міст Правобережної України, який досягнув такої політичної і економічної зрілості і отримав у 1444 році так зване Магдебурзьке право — право на міське самоуправління. Магдебурзьке право пред'являло свої вимоги до міської забудови. Так, в Житомирі з'являється прямокутна ринкова площа, габарити і характер будівель регламентуються встановленими вимогами. Судячи з фрагментів забудівлі XVII–XIX ст., що збереглася до наших днів, архітектура будинків, лавок, майстерень центральної частини міста піддавалась віянням архітектурних стилей і моди. Споруди околиць мало чим відрізнялись від традиційних селянських.

Композиційним центром стає ринкова площа, тут розміщувалось міське самоуправління (магістрат), суд, тюрма. У будинках, що виходили на площу, функції були різноманітні. Це були одночасно торгові або виробничі приміщення і житло. Тут же в цьому ансамблі знаходились корчма і подвір'я для заїжджих.

Населення Житомира не було однорідним за своїм етнічним складом, тому крім Хрестовоздвиженської дерев'яної церкви, на площі у XVIII ст. було зведено католицький костьол.

У XVIII–XIX ст. для деяких міст краю розробляються плани перевлаштування міської забудови, закладається регулярна мережа вулиць, яка набуває геометричної чіткості, ще раніше зникають оборонні споруди, особливого значення з середини XIX ст. надається центральній частині міста, йде активний процес формування вуличної мережі (див. мал.).

Основні форми розміщення вулиць у місті

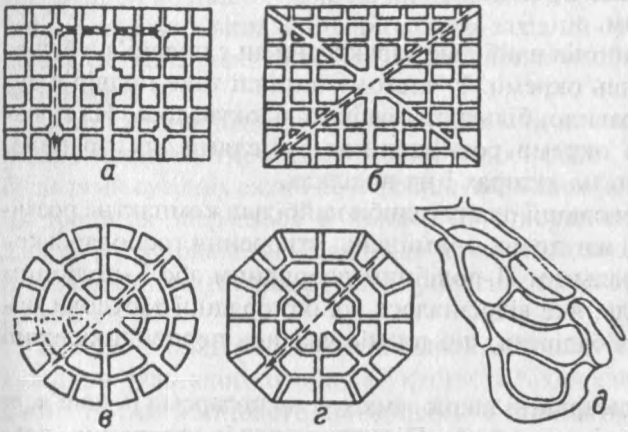

а — прямокутна;
б — прямокутна у поєднанні з діагональною;
в — радіально-кільцева;
г — радіально-багатокутна;
д — довільна.

Докладніше про міську етнографію розповідається в окремих розділах цього посібника.

Садиба. До комплексу селянського подвір'я входили хата, господарські будівлі, кількість яких визначалась не тільки достатком селянина, але й характером господарського індивідуального виробництва. Для забезпечення всіх його процесів селянин повинен був мати приміщення для розміщення і обробки сільськогосподарської продукції, утримання худоби, збереження продуктів харчування, насіння, сільськогосподарського реманенту, предметів побуту і збіжжя. Проте так було далеко не у всіх господарствах.

У більшості випадків різноманітні за функціональним призначенням приміщення поєднувались, а іноді важкий економічний стан примушував селянина користуватися лише однією будівлею, в якій утримувалася вся худоба, проводився обмолот зернових, зберігалось сіно, реманент, інструменти, підводи. Порядок розміщення господарських будівель відносно хати і одного до одного, як правило, за сукупністю основних особливостей складав той чи інший тип планування садиби.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. одним з найпоширеніших було подвір'я з однорядною забудовою (погонного типу). У системі розміщення будівель спостерігалась усталена послідовність, в основі якої лежить намагання будувати хлів для утримання худоби на певній віддалі від житлового приміщення. Подвір'я з однорядною забудовою зустрічались на всьому Поліссі, але найчастіше у північних районах, де при більш холодному кліматі, із міркувань зменшення втрат тепла як житла, так і деяких господарських споруд вигідніше було розміщувати будівлі під одним дахом.

Для лісостепових районів найбільш характерними є подвір'я з будівлями, що розміщувались окремо. У чистому вигляді таке подвір'я зустрічалось рідко, як правило, більшість будівель блокувалось. На початок XX ст. подвір'я з окремо розміщеними будівлями, як правило, зустрічались переважно на хуторах і на висілках.

Наступним етапом еволюції плану садиби найбільш компактне розміщення господарських і житлових приміщень, утворення господарського подвір'я з периметральним П-подібним дворядним або Г-подібним розташуванням будівель, яке відрізнялась від однорядної забудови наявністю господарських будівель, що розміщувались перпендикулярно до основної групи.

Побутували на Житомирщині також замкнуті господарські подвір'я, де житлові будівлі стояли відокремлено. Підставою для їх утворення, певно, служив традиційний розподіл землі, при якому для господарства виділялись землі по обидва боки від дороги. По один бік будувались житлові споруди, а по іншій — господарські. З часом розкидані хліви, токи (навіси), вівчарні об'єднувались у єдиний комплекс плотами, додатковими навісами. Це дозволяло тримати подвір'я перед житлом у безпеці і чистоті.

Традиційна садиба. Полісся.

Ця традиція збереглась. І сьогодні в Овруцькому районі можна зустріти садиби з подібним плануванням, побудовані у 50—70 роки XX ст.

Поряд з однорядною забудовою, найбільше поширення отримала дворядна забудова, при якій в одному ряду розміщувалась хата із сіньми і коморою. На протилежному боці щільним рядом розташувались господарські споруди: корівник, телятник, вівчарня, свинарник, навіс для дров і землеробських знарядь. З боку вулиці подвір'я зачинялося воротами і хвірткою.

У деяких селах ворота відсутні, і подвір'я з боку вулиці були відкритими. Будівлі розташовувались, як правило, перпендикулярно до вулиці і лише в окремих випадках (при східно-західній орієнтації) — паралельно до неї. Останнє рішення виникало на підставі неодхідності орієнтації житла на південь.

Виникнення подібних форм відноситься до епохи феодалізму і капіталізму і викликано дробленням земельних наділів. Часто-густо віддаль між будівлями сусідніх садиб не перевищувала двох метрів. У віддалених селах ця традиція збереглася й понині. Із створенням колективних господарств і усуспільненням знарядь праці відбулося переміщення основних виробничо-господарських процесів з приватних на колгоспні і радгоспні садиби.

Житло — один з найважливіших компонентів традиційно-побутової культури будь-якого народу. Сукупність таких елементів, як забудова садиби, зв'язок житлового приміщення з господарськими спорудами, їхні архітектурно-конструктивні риси, зособи народного будівництва, планування житла й опалення, обладнання інтер'єру і перелік ужиткових предметів (начиння), декоративне оздоблення становлять комплекс народного житла. Він складався протягом століть і увібрав досвід багатьох поколінь; у ньому щільно переплелися традиції різних історичних епох. Серед цих традицій є такі, що сформувалися на світанні історії людства і пов'язані з першими спробами людей пристосуватися до навколишнього середовища.

Археологічні розкопки дали змогу вченим реконструювати житло людей в епоху палеоліту. Житлом служили намети, каркас був складений з великих кісток мамонта і напнутий, здогадно, шкірою. Зроблено ряд реконструкцій зовнішнього вигляду, а також інтер'єру слов'янських жител другої половини I тисячоліття після Р. Х.

Основним типом традиційного житла мешканців краю є хата. Це затишна, найчастіше білена зовні і в середині, будівля під солом'яним дахом. У традиціях українсьної хати ми бачимо прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художніх смаків.

Стіни давньослов'янських жител зводилися у зруб із плах, брусів

або каркасної конструкції і обмащувалися глиною, тобто так само як роблять це українці подекуди в селах і сьогодні. Панівним типом житла XIX ст. вважалась хата з одним житловим приміщенням. Житла здебільшого були однокамерні, іноді заглиблені в грунт (так звані землянки і напівземлянки), або з підсипкою стін зовні (на зразок призьби). Внутрішнє обладнання складалося з дерев'яних лав, полиць, помосту, призначеного для відпочинку, або глинобитної лежанки. У їх розміщенні уже простежувалися риси схеми планування, добре відомої у східнослов'янському житлі XIX ст., яка в етнографічній науці дістала назву південнобілоруської.

Основною типологічною ознакою народного житла є його планування — тобто функціональне використання приміщень і їхнього житлового зв'язку. Для народного житла на всіх етапах його розвитку була властива гранично проста і раціональна схема витягнутої конфігурації.

Поліське житло довгий час зберігало архаїчні риси народного будівництва, що зумовлювалось не тільки низьким економічним рівнем розвитку селянського господарства на всіх етапах економічного розвитку, але й природно-географічною ізольованістю. До недавнього часу тут можна було зустріти вже відсутні в інших регіонах конструктивні і планувальні прийоми сільського будівництва.

Планування поліського народного житла розвивалось, як і у всіх східнослов'янських народів, від однокамерного до дво- і трикамерного і до наступних типів складного сучасного планування з урахуванням збереження особливостей будівництва регіону. Ще наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. в Овруцькому та Олевському районах побутував однокамерний тип житла. Цей тип планування житла належить до найпримітивніших та найдавніших, хоча він і зазнав у процесі розвитку неодноразових змін.

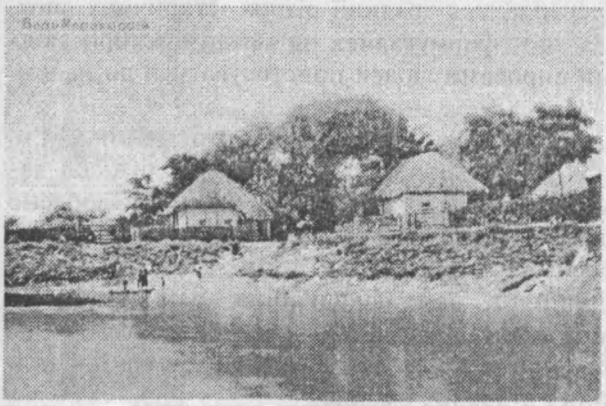

Загальний вигляд традиційного поселення.

Перший крок у планувальній еволюції житла — це поява двокамерного житла: хата — сіни. Дуже часто сіни зводились пізніше, коли хата вже була збудова-

на. Сіням не надавалось особливого значення. Зводили їх у зруб і з менш якісного матеріалу. Трикамерний тип житла на Поліссі представлений в основному трьома видами: хата — сіни — комора, хата — сіни — хата, хата — хата (кухня) — сіни.

З розвитком капіталістичних відносин підсилилось соціальне розшарування селянства, що наклало відбиток і на житлове будівництво. Поряд зі старими, стандартними розмірами жилого приміщення (від 3,2х3,4 до 4х4м) в окремих заможних господарствах розміри зруба житла збільшуються до 5,5х6,6м. Із зростанням рівня життя намітилась і тенденція до розмежування місць з різними функціями у житловому приміщенні. Виділення окремих приміщень позначилось спочатку у трансформації форми печі. На зміну курній і звичайній печі з димоходом прийшла так звана «російська піч» з прибудованою «грубою», яка відокремлювала спальне місце у житлому приміщенні.

Збільшення площі житла і його функціональний розподіл на кухню і хату врешті привів до конструктивного розподілу приміщень на хату, кухню і сіни.

Народні будівничі завжди «вписували» дім в природне оточення, тому і він, і все господарство, навіть ціле поселення, створювали єдиний ансамбль. Спадкоємність традицій, нагромаджений досвід не лише технічних прийомів, а й естетичних засад дозволяли зодчим створювати «виразне» обличчя сіл. Адже для кожної будівлі вибиралося найзручніше місце. Села розташовувалися, як правило, там, звідки проглядалися долини рік з луками, ліси, сусідні села. Такий зоровий зв'язок поселень з оточенням віддавна згуртовував людей, у певній мірі сприяв виробленню таких рис, як товариськість, приязність, взаємодопомога.

Традиційно так склалося, що самому процесу спорудження оселі передувала здебільшого грунтова підготовка, зважувалося і вивірялося чимало обставин. Це, насамперед, вибір місця забудови. Найпильніша увага зверталася на те, щоб під неї не потрапила колишня дорога чи стежка, бо тоді у майбутньому житлі не буде спокою. Таємно, хоронячись від стороннього ока, після заходу сонця насипали на усі чотири кути купки жита (спершу там, де буде покуття, потім, де піч, далі — припічок і постіль). Удосвіта приходили дивитися, якщо купки цілі, то місце вважалося сприятливим. Таким же воно було й там, де лягала худоба.

Закладини проходили святково за участю родичів та сусідів і завжди закінчувалися частуванням гостей. Взагалі в обряді частування — а він

супроводжував кожний етап будівництва, включаючи й новосілля (входини), — найбільш яскраво проступає архаїчний звичай плати таємним силам за будівлю. А дарування односельчан, у свою чергу, означало їхню згоду на входини, закріплювало права господаря на нову оселю. Багато обрядових дій пов'язано із зведенням стін хати, її даху, обмащуванням глиною тощо, і в кожній місцевості вони різні. Але скрізь будівництво згуртовувало людей спільною працею, адже будували хату колективно — толокою, і спільною радістю. І хоча ці звичаї давно втратили свій магічний зміст, але позитивний народний досвід лишився — це і взаємодопомога у будівництві, святкування новосілля тощо.

Деякі традиції, пов'язані із спорудженням жител, і в сучасних умовах не тільки збереглися, а й широко побутують у сільській місцевості. Скажімо, під час закладки підмурку чи стін каркасно-глинобитних хат під один наріжний стовп клали гроші (нехай водяться вони і в новій оселі), під другий — вовну (для тепла), під третій — жито (для довголіття), іноді обмежувалися грошима чи житом.

Пояснення такого обряду знову ж таки слід шукати у світогляді наших далеких предків, які вірили в існування у лісі, кожному дереві духів. Отож, вибравши місце для спорудження оселі, вони зрубували дерева і намагалися задобрити духів, компенсувати їм втрату, жертвуючи щось цінне. Звідси й виникла потреба задобрювати духів. За припущенням вчених, спочатку це були навіть людські жертви, згодом — тварин, а уже потім у вигляді грошей, інших виробів людської повсякденної діяльності.

У різних місцевостях, навіть окремих селах існувало чимало, так би мовити, своєрідних вимог, дотримуватися яких вважав за необхідне майбутній господар. Це, насамперед, вияв шанобливого ставлення до майстрів, від уміння і сумлінності яких залежала нормальна життєдіяльність кількох поколінь. Виявляючи щедрість, господар їх пригощав під час закладки будівлі, вкладання сволоків, а також по завершенні будівництва.

Коли приступали до першого вінця, то влаштовували гостину для майстрів, які завжди сідали на зрубі і «пили горілку до дна, щоб хата була суха». Подекуди клали пригощення на розстелені навхрест рушники, які потім віддавали майстрам.

Важко уявити собі хату без призьби, яка ніби прив'язувала її до землі. Знадвору навкруги усієї оселі майже всюди робили низеньку огорожу з лози чи дощок, а утворений проміжок заповнювали землею. Так утворювалась призьба, яка взимку оберігала від охолодження нижню частину

помешкання. Влітку на ній сиділи, як на лаві, щоб відпочити, погрітись на сонці або погомоніти.

Хата вважалася повноцінним житлом тільки тоді, коли її спорудження увінчувалося традиційним оздобленням або розписом. Звичайно, добір кольорів, форма і вигадливість малюнків не були випадковими, оскільки були обумовлені рядом традиційних факторів. Люди вірили, що всілякі напасті — це наслідок дій демонічних сил. Саме вони насилають бурі, град, повені, різні хвороби, часто набирали подоби упирів, вовкулаків, русалок. Їм треба було протистояти, тому й вигадувалися найрізноманітніші способи.

Найсильнішим відвертачем був вогонь та його «відповідник» — червоний колір. Саме такою смугою вище долівки обводили стіни. Отже, створювалося замкнене коло, яке закривало доступ до хати нечистих сил. Магічне значення мали і настінні розписи. Наприклад, різні барвисті зображення, орнаменти мали на меті так захопити увагу лихої сили, щоб відвернути її від людей.

Настінний роспис сягає своїм корінням ще в часи трипільської культури. Про це свідчать археологічні знахідки, зокрема зображення на стінах сови, барвінку, гілок з квітами, букетів.

Основним будівельним матеріалом, з якого виконувалися майже всі конструктивні елементи і деталі житла на Поліссі, споконвіку була деревина.

Відносно легкий обробіток, достатня міцність, технологічна гнучкість, добрі теплоізоляційні якості підняли її до рівня універсального будівельного матеріалу. Фундамент, зруб, дах, підлога, стеля, двері, фронтони — все робилось з деревини (сосна, дуб, рідше — осика, береза).

Піщані рухомі грунти, високий рівень грунтових вод визвали потребу у фундаменті. при відсутності каміння його замінювали дубовими сваями (штандартами, штимидлями, пнями).

При зведенні стін користувались зрубною і каркасною технікою. Обидві вони побутували, доповнюючи одна одну. Зрубна техніка зазнала поширення на всій території розселення східних слов'ян з давніх часів. Вона генетично пов'язана з архітектурною традицією Київської Русі, її витоки сягають у II тисячоліття до Р. Х. (пам'ятки зрубної культури). Зрубна техніка добре відома й східним, і південним слов'янам. На Україні вона мала свої особливості, які відбилися не тільки в місцевих назвах конструкцій, а й позначилися на локальних варіантах народного житла. Так, різномірний листяний ліс (дуб, граб, осика, верба, липа) на Поліссі змушував вдаватися до обмащення по швах або по

всій площі стін глиняним чи вапняним розчином (особливо це стосується південних районів Полісся).

У міру просування на південь зрубні конструкції поступаються місцем каркасним. У районах Полісся, суміжних з лісостеповою смугою, вже трапляється комбінація цих двох технік в одній споруді. Каркас складався із стояків, розміщених по кутах і зв'язаних зверху ощіпом, а знизу нижньою обв'язкою, або вкопаних у землю. У їхні пази вводиться заповнення з короткометражного лісу (горизонтальна і вертикальна закидки), глиновальків та інших місцевих будівельних матеріалів (хмизу, очерету, соломи, каміння). Як правило, такі стіни обмащували глиною і білили.

У житлі переважали конструкції стелі на сволоках («матиця», «трям»). Дошки настелялися на балки, які спиралися на один поздовжній або кілька поперечних сволоків, а зверху засипалися (набивалися) глиною. На початку 50–60-х років XX ст. зазнають поширення підшивні стелі.

Після завершення обладнання стелі бралися за спорудження даху.

Локальна своєрідність житла виявлялася в конструкціях, формі, пропорціях даху, матеріалах і особливостях його покриття. У традиційному житлі переважала конструкція даху на кроквах, які врубувалися у верхній кінець стіни, або у випуски балок стелі. Існували й архаїчніші способи — шатрове покриття, дах накотом (вінці стін і фронтонів поступово звужувалися і зводилися нанівець), на сохах і півсошках, які укладалася центральна балка — сволок, до якої, у свою чергу, кріпилися крокви. Ці конструкції є типовими для Полісся. За покрівельний матеріал правили дерево — шалівка, дранка, гонт, колота дошка, солома, очерет. За формою дах був чотирисхилий та двосхилий. Останній найбільш типовий для Полісся.

До найбільш архаїчних належить покриття з дранки. Незначні розміри хат, ширина яких рідко перевищувала 4 м, дозволяли перекривати їх одним або двома рядами дранки. Для забезпечення гребня даху від опадів дошки одного з верхніх рядів виступали вище на 30–40 см або запускались в пази конькової балки.

При використанні соломи застосовувались два способи: снопами комлем вниз і снопами колоссям вниз. Снопами комлем вниз укладається, як правило, нижній перший ряд і грані покрівлі у тих випадках, якщо дах чотирьохскатний. В Олевському і Овручцькому районах зустрічається локальний спосіб завершення солом'яного даху. Снопи, опрокинуті колоссям вниз, роздвоювались і насаджувались на гребінь, утворюючи ідеально рівне, цікаве по формі завершення крівлі.

Поширеним елементом даху поліської хати є фронтон, який після вікон

займає друге місце за декоративною насиченістю. Це досягалось шляхом фігурного укладання дощок і широкого застосування виконаних у техніці різьблення і накладання різних орнаментів.

З появою у 50–60 роках XX ст. нових покрівельних матеріалів — покрівельного заліза, шифера більшість хат отримали більш похилі крівлі.

Розміщення дверей і вікон, їх розміри були продиктовані бажанням зберигти тепло, освітити робочі і святкові кутки. В північних районах вони були меншими, ніж на півдні. Розміри одностулкових дверей коливалися від 150 до 160 см.

Архаїчна конструкція вікон — волокові вікна, задовбані в один-два вінці зрубу — зберігалися у поліському житлі до другої половини XX ст. Але навіть влаштування засклених шибок не набагато поліпшувало освітлення і провітрювання житла. В хатах навіть у сонячний день було темно.

Інтер'єр. Традиційний інтер'єр хати відзеркалював господарсько-побутові потреби селянської родини. Обстановка відзначалась надзвичайною простотою, утилітарністю, практичністю, оптимальним використанням житлової площі. Кожний кут хати мав свою конкретну назву, а кожна річ — своє постійне місце. Особливістю поліського інтер'єра кінця XIX ст. було збереження реліктових, примітивних конструкцій і форм, які застосовувались у народній творчості до початку XX ст.

Для традиційного українського житла характерна однаковість його планування: біля входу — піч; навпроти печі по діагоналі — покуть (червоний кут), де стояли стіл або скриня, лави, висіли ікони, прикрашені рушниками; за піччю — дерев'яний настил для спання (піл), над яким влаштовувалась жердка для одягу; вздовж стін (чільної і причілкової) — лави; біля дверей і над дверима — мисник, полиці для посуду та різного збіжжя. Відповідно до обладнання кожний з кутків має своє функціональне призначення. На покуті садовили дорогих гостей, а під час весільної церемонії — молодих; піл і лави служили місцем відпочинку, біля печі клопотала госпо-

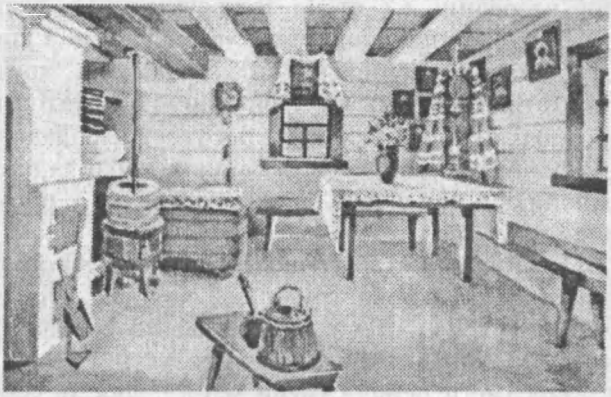

Інтер'єр поліської хати.

диня, а під вікном на лавці-конику майстрував господар. Така організація житлового простору забезбечувала найбільш раціональне його використання і відповідала функціональним потребам родини. Про перевантаженість української хати, її тісноту співалося у народній пісні:

Іди, іди, Якове, з хати,
Бо на печі батько й мати,
На припічку батькові діти —
Ніде тебе, Якове, діти,
А на полу брат та невістка —
Ніде тобі, Якове, сісти.

«Є піч, на виступі якої горять смолисті скіпки. В глибині — кросна, колиска, стіл, оточений лавками. Біля дверей цебер, коцюба. На полицях горщики і стара кварта. В куті під іконою «Діви Марії» — хлібна діжа, над дверима і вікнами — хрестики і символічні знаки.

Підлоги нема — бита земля. Вікна маленькі, частково складені з круглих шибок». Таким побачив інтер'єр поліської хати відомий польський письменник Ю. І. Крашевський у середині XIX ст.

Як і інші компоненти народного житла, його внутрішнє планування визначилося в процесі багатовікової практики. Його елементи досить чітко простежуються археологами вже у праслав'янських культурах. Печі, які розвинулися від найпростіших у давньослов'янському житлі до духової печі з трубою, мали свої локальні особливості: їхні розміри збільшувалися у поліських районах (в середньому піч займала сьому частину площі кімнати); вони мали різні пристрої (лежанки, припічки, запічки), дзеркала тощо. За конструкцією у наших предків переважали печі курні (піч без труби). Цей тип на Поліссі зустрічався ще всередині XX ст. Із застосуванням у будівництві печей з цегли найбільш поширеною стала «вариста піч» з комином.

Соціальна обумовленість, доцільність, зручність, естетичні засади чітко простежуються і у внутрішній влаштованості оселі, площа якої розподіляється на робочу, побутову й обрядову, культову. Відповідно до цього і розміщувались основні меблі та предмети у робочій — піч, мисник; в обрядовій — стіл на покуті; у побутовій — піл або ліжко, скриня.

Усі традиційні меблі щодо функціонального призначення можна поділити на дві основні групи: піл, колиска, стіл, ослони, лави (для відпочинку та зручності виконання певних операцій); скриня, ложник, мисник, полиці (для зберігання продуктів і речей домашнього вжитку).

Предмети першої групи майже завжди залишалися на своєму тра-

диційному місці, не змінили свої форми. Наприклад, піл до наших днів зберіг найпростішу форму дощаного помосту. Дощані стінки такої постелі вправлені у пази верхньої частини стояків. На дно настеляли соломи. Згодом стали виготовляти ліжка з підвищеними чільними стінками («щитами»).

Лави робили з масивних, спеціально розрізаних дощок, які клали на дерев'яні колодки або кілки, забиті у глиняну долівку. Пізніше з'явились різні види лавок зі спинками, скриньками для постелі. Такою ж конструктивною простотою відзначались й інші хатні меблі.

При всій ощадливості у використанні житлової площі селяни виявляли і естетичний смак. Усі меблі: ліжко, мисник, скриня, стіл і жердка для одягу, крім утилітарного, мали ще й інше призначення — прикрасити кімнату. Тому їх намагалися оздобити різьбою чи розписом олійними фарбами, а то й металевим окуттям.

У зрубних житлах меблі конструктивно були пов'язані зі стінами (гряди, лавки, тощо), а в каркасних і монолітних переважали пересувні меблі. Та й міська мода не обійшла сільських мешканців. Тут у кінці XIX — на початку XX ст. з'явилися кустарні лави зі спинками і підлікотниками, дерев'яні ліжка, стільці, сундуки тощо.

Великого значення надавалось оздобленню інтер'єра. Оживляли інтер'єр, радували своїми барвами і прекрасними орнаментами ткані та вишиті кілкові рушники, розвішані на стінах хати, картаті та смугасті налавники, килими, скатерки та інші декоративні тканини. В кожному районі або навіть селі склалися свої традиції ткання та вишивання. Особливо яскраво вбиралася хата на свята: господиня розмальовувала піч або розклеювала мальовані візерунки, витинанки, вивішувала на жердці святкові хустки або верети, розстеляла на лавах коци, уквітчувала запашними травами божник, сволок. Рясність рушників у декорі інтер'єру була характерною рисою саме українського традиційного житла. З їхніми кольорами і орнаментами перегукувалися різьблені прикраси, розписи на дерев'яному і керамічному посуді. Усі декоративні елементи становили узгоджений ансамбль, органічно поєднувалися з архітектурою і конструкціями житла.

Господарські споруди. Основними галузями населення краю були землеробство і твариннитство. Ці заняття і викликали потребу у спорудженні господарських будівель, пов'язаних з обробкою і збереженням продуктів землеробства, збереження інвентаря, утримання худоби.

Кліть — невеличка зрубна квадратна споруда, поставлена на дерев'яних стовпах, під двосхилим дахом, який лежить на «слегах» (ла-

тах), поставлена на поступово вкорочувані бруси в причілкових стінах. Збережені досьогодні кліті використовуються як комори. Розміщували кліть на певній віддалі від інших будівель, але таким чином, щоб її добре було видно з вікна хати. З клітями пов'язано багато побутових звичаїв. На Поліссі, наприклад, вірили, що селянські двори відвідували чорти, які дражнили коней, заплутували їм гриви, на жінок чатували відьми, щоб скоїти лихо. Тільки кліть вважали захищеною від усякої напасті. І тому нема нічого дивного, що тут ховали дітей від «злого ока», тут рідня мила руки після похорон. У кліті виставляли весільний коровай, щоб очистити від злих духів, тут проводили першу шлюбну ніч молодята.

В садибах шляхти XVIII–XIX ст. були поширені «лямуси» двохярусні кліті з галереєю на рівні другого ярусу. Неподалік від хати ставили стебку — також зрубну будівлю під двосхилим дахом зі стелею. Стіни в ній обов'язково обмазували глиною, вздовж них відгороджували загородки, куди сипали буряки, моркву, картоплю. Тут на утрамбованій глиняній долівці, ставили бочки і діжки з квашанням. Під час лютих морозів стебку обігрівали гарячими вуглинами, які вносили в спеціальному ящику або старому відрі.

Обмазані стіни, наявність стелі, обігрів приміщення доводять, що стебка колись правила східним слов'янам за житло. Вже сама назва будівлі свідчить про це. Слово «изба» в давнину вимовлялося як «истба», «стуба». Судячи з того, що вона нагадує індійське «ступа» і німецьке «штуба» (кімната), це давнє індоєвропейське слово означало житло.

Погріб влаштовувався у тих місцях, де дозволяв рівень грунтових вод. Ще й по сьогоднішній день зустрічаються погреби — від найпримітивніших, призначених для збереження картоплі, до більш складних, значних розмірів.

Клуня — найбільш крупногабаритна будівля садиби, що розташувалась якнайближче до поля. Тут зберігались необмолочені снопи. В одному господарстві, в залежності від наявності орної землі, мало бути й декілька клунь. Виникли клуні давно. Про це свідчать реліктові конструктивні форми, що застосовувались при їх будівництві. У зв'язку з цим особливий інтерес викликають шестигранні клуні з шатровим перекриттям накатом. Існували і прямокутні за планом клуні з шатровим перекриттям. Подібні споруди збереглися в Олевському районі. Дахи клунь перекривались переважно сошними конструкціями. Тому розміри клунь визначали від кількості сох (клуні на двох, трьох, чотирьох і більше сохах). Прогін між сохами становив, як правило, 3–4 метри. У

центрі клуні, звичайно, між сох знаходився тік — глинобитний майданчик для молотьби.

Хлів (сарай) — приміщення для великої рогатої худоби. Худоба на садибі утримувалась, як правило, в одній споруді або комплексі з декількох зблокованих будівель. Кількість тварин змінювалась, тому що у хліві крім стаціонарних перегородок між сінником, де зберігався корм і стойлом, місця між тваринами визначались від конкретних потреб. При необхідності добудовували нові приміщення. Такі добудови часом приводили до утворення споруд, що розташовувалися до 30–40 м.

Особливе місце в господарстві посідали *криниці*. Високий рівень грунтових вод сприяв широкому облаштуванню криниць. Нові криниці копали до давнього літнього свята Івана Купайла. В них дівчата обмивали вінки, хлопці пригощали дівчат водою. «Весело згукуються на вулиці парубки, щоби йти копати криницю та добути з неї купальської води для дівчат, щоби дівчата, попивши її, безтямно закохувались у них і любили аж до наступного Купайла». Біля криниць, особливо громадських, виконаних і впорядкованих гуртом на відкритому місці, збиралась молодь на різні свята. Співали пісні, водили хороводи, жартували, освідчувалїсь у коханні. Тут хлопці та дівчата замислювались над своєю бідняцькою долею, запевняли один одного у вірності й чеканні повернення із заробітків з інших країн.

До криниці приходили люди в дні удач, гірких розчарувань, на схилі літ своїх. Від цього гарного слова «криниця» виникло чимало українських прізвищ, назв міст, річок, селищ міського типу та сіл. Багато криниць мають присвяту народним героям, визначним працівникам науки. В давні часи криниці були громадськими. Спостерігаючи явища природи, придивляючись до рослин та квітів-барометрів, прислухаючись до подихів землі, люди безпомилково виявляли місце джерельної води. Тут копали криницю, планували майдан, ставили видовбані з дерева або каменю корита, майст-

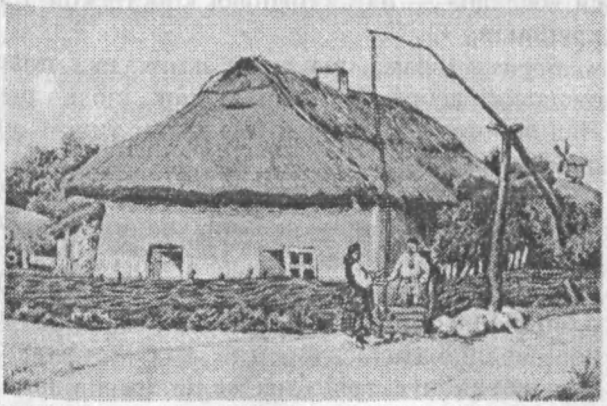

Криниця в селі.

рували довгі лави. Сюди протоптували стежки, мостили бруківки доріг. У планувальному розумінні ці місця біля перехрестя доріг ставили центрами кутків, а іноді й всього населеного пункту. Форми зрубів криниць, глибину шахти, загальне архітектурно-художнє трактування обумовили різноманітна геологічна будова і рельєф місцевості. Тут, як у будівництві, зустрічаються дві техніки: зрубна і каркасна.

Великий емоційний вплив на людину мав процес копання криниць. Кожний, хто хоч раз бачив, як їх копають, підіймають наверх землю, опускають вниз зруби, або мурують стіни, як не піддається лопаті й навіть кирці та ломові кам'янистий грунт, перекриваючий воду десь на глибині 30–40 метрів, той знає, яка це тяжка робота, особливо на глибині. Так з віку в вік відважні й працьовиті люди, долаючи втому і небезпеку, копали глибокі криниці. В залежності від глибини залягання грунтових вод користувались в основному двома способами підняття відер. Якщо вода знаходилась на незначній глибині (1,5–2,0 м), обходились звичайною ключиною, якщо глибше, будували «журавлі», або барабанні підйомники (останні з'явились значно пізніше). Найбільшого поширення набули криниці з журавлем. Схиливши свої шиї над цямринням, вони віками напували водою цілі села.

Подвір'я обов'язково мало огорожу. На Поліссі за огорожу служили стовбури дерев з гостро заломленим віттям або жердки. У лісостеповій частині огорожу сплітали з лози (пліт, тин), а найбідніші обкопували садибу ровом і висаджували по краю колючі кущі. Найбільш поширеним тином огорожі були частокіл, згодом трансформований у дощатий паркан. У районах, особливо багатих лісом, популярністю користувався «баркан» — пліт стовпової конструкції з заповненням з дилів або кругляків.

Ворота (брама, що ними замикалось подвір'я), були переважно з суцільних добре підібраних дощок, іноді з різьбленням або розписом. Над воротами, а іноді й над цілим тином, влаштоввували одно- або двосхилий дашок.

Будівлі громадського центру. ***Культові споруди.*** З культовими спорудами — дзвіницями, церквами, каплицями — пов'язане супільне життя дореволюційних поселень. Церкви споруджувались, як правило, на підвищенні, в центрі села, або роздорожжі. До дуже давніх належить традиція розміщувати біля церкви сільський цвинтар. Навіть біля церков, що знаходились в центрі села, зустрічаються поховання. Огорожа церкви виконувалась з тих же матеріалів, що і огорожа садиби. За огорожею розміщувався не тільки будинок церкви, але й дзвіниця, що

стояла, як правило, окремо, сторожка і попівська садиба. Основу всієї композиції складав об'єм церкви.

На Поліссі зустрічаються церкви, архітектура яких носить сліди впливу різних архітектурних шкіл. Загалом українське дерев'яне будівництво у зведенні церков досягло вершин свого розвитку й творчої досконалості. На жаль у роки тоталітаризму більшість церковних споруд — надбання генію українського народу — були знищені.

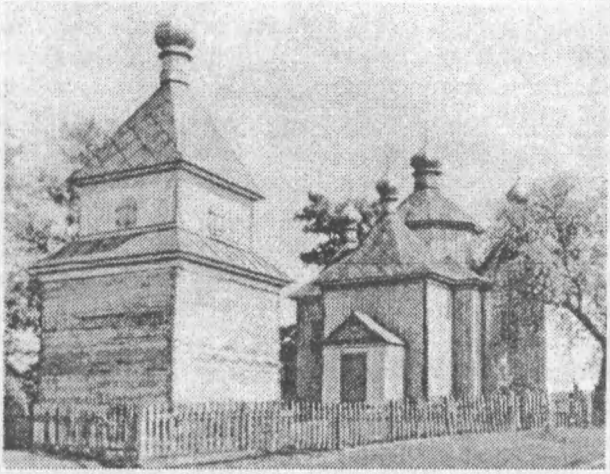

Свято-Миколаївська церква, 1772 р. (с. Межирічка Коростенського району)

На території області ще збереглись окремі архітектурні шедеври. Це зокрема, Воздвиженська церква в с. Кам'яний Брід та Михайлівська церква в с. Краївщина Володарсько-Волинського району, церква Параскева в с. Рясному Ємільчинського району, Миколаївська церква в с. Межирічка Коростенського району. Суворі умови життя поліщуків наклали відбиток стриманості на всі творіння народних майстрів.

Нові соціальні відносини, станове сільське самоврядування, що було узаконено реформою 1861 року, сприяли формуванню в селах своєрідних громадських центрів. Управління селами здійснювалось волосним упралінням, до якого входило 10–15 сіл. У волосному управлінні вели військовий облік, адміністративні справи, влаштовували суд, здійснювали акцизний нагляд. Волосні управи («гміни») розміщувались у значних за розмірами будинках з коридорним плануванням.

Шпиталі були тільки у великих селах. У них жили убогі старці, каліки, іноді сироти.

«Народні будинки» почали виникати в Україні у другій половині XIX ст. При них діяли бібліотеки, читальні, зали для виступів народних театрів і хорів, приміщення для роботи різних гуртків (хліборобства, пасічництва, садівництва).

Церковно-парафіяльні школи діяли в селах при церквах, в окремих

Церковно-парафіяльна школа.

випадках — як казенні. Вони з'явились майже в той час, що і волосні управи. Приміщенням для перших шкіл служили звичайні хати, заняття в яких, як правило, проводили священнослужителі. Перші і спеціально збудовані шкільні приміщення були з'єднані з житлом вчителя. Будівля виділялась на тлі рядової селянської забудови своїми розмірами.

Корчми. Як свідчать літературні джерела, корчми існували ще з часів Київської Русі. До другої половини XIX ст. право на відкриття корчми було зосереджено в руках дворянства. Виникали корчми і заїжджі двори, як правило, у містечках і поселеннях на торгових шляхах. Призначення корчми було багатофункціональним: тут зупинялись на ночівлю, обідали, вечеряли, готували їжу, тут могли відбутися сільські сходи, люди просто приходили обмінятися новинами. Зазначимо, що в глухих поліських селах корчми були рідкістю. Корчму розміщували на головній вулиці або на роздорожжі, обов'язково головним фасадом до дороги. В залежності від призначення корчми існували двох типів: корчма без заїзду і корчма з заїздом. Остання блокувалась зі стойлом для коней. Крім приміщень, що забезпечували обслуговування відвідувачів, на садибі могли знаходитися господарські будівлі, типові для розвинутого селянського господарства.

Корчма посідала значне місце в побуті мешканців краю. За визначенням П. П. Чубинського «корчма — це народний клуб: сюди сходяться в години дозвілля чоловіки та жінки і заводять дружні бесіди із знайомими і приятелями, які приходять до корчми не для того, щоб випити і закусити за свій чи чужий рахунок, але більше з метою людей подивитися і себе показати, і виходять звідти майже завжди або ж у нетверезому стані, або щонайменше напідпитку». У більшості випадків селяни пригощались горілкою тут же у корчмі, проте можна було взяти пляшку і з собою. Якщо селянин хотів купити горілки для того, щоб пригостити дома приятеля чи сусіда, він приходив до корчми з власною пляшкою, яку ховав за пазуху чи в рукав.

Пили переважно компаніями по декілька чоловік. Спочатку хтось один купляє горілку і частує всіх, хто зібрався за столом, причому в першу чергу наливає собі, а вже потім іншим. Потім спиртне купляє інший член компанії. Мовчки ніколи не пили, кожну наступну чарку супроводжували найрізноманітніші побажання і приказки, точилась розмова, лунали пісні. Розрахунок з корчмарем проводився по різному: хтось платив грішми, у кого їх не було — отримував горілку в борг, який господар закладу заносив у спеціальну книгу, майже завжди завищуючи суму, що її селянин мав згодом повернути. Часом селянин міг пити в борг рік, два, але в якийсь момент корчмар подавав рахунок і тоді потрібно було продавати майно, корову чи коня, щоб з ним розрахуватись. Як плату за горілку корчмар брав не лише гроші, а й яйця, кури, сало, крім того, селянин міг розрахуватись і роботою, часто відвідувачі корчми заради горілки закладали свої особисті речі, наприклад, щось з одягу. Працював шинок до пізньої ночі. О 10–11 годині це було чи не єдине місце на селі, де ще горіло світло. Переважна більшість шинків знаходилась в руках євреїв, які їх орендували спочатку у поміщиків, а після скасування кріпосного права — у сільської громади.

У договорі про оренду корчми, який укладався на 2–3 роки, обумовлялась грошова сума, яку орендар мусив кожне півріччя передавати до громадської каси, ціна горілки тощо. Гроші, які громада отримувла як орендну плату, пішли на ремонт церкви, утримання сільської школи, благодійного товариства, що функціонувало при місцевій церкві. Але більша частина доходу від продажу горілки залишалась в орендаря. Для отримання максимального прибутку шинкар використовував усі можливі засоби: обраховував сп'янілих селян, давав горілку в обмін на речі та продукти, явно занижуючи їх вартість, торгував у борг та під заклад. Часом не гребував корчмар і краденими речами, коровою чи волами, яку продавали йому злодії. Багатство шинкаря нерідко провокувало розбійників напасти на корчму.

Могорич.

Коло відвідувачів корчми було досить різноманітним. До шинку ходили і чоловіки і жінки, причому тут вони користувались абсолютно рівними правами. У XIX ст. відвідувачами шинку все частіше ставали парубки і дівчата. Парубки, зокрема, часто розпивали у корчмі могорич з приводу прийому до парубоцької громади нового члена. Взимку чи погану погоду у корчмі, а влітку біля неї молодь влаштовувала «музики», тобто танці під музику. Протягом дня до корчми заходили майже усі представники сільської адміністрації. Часом староста з суддями (члени громадського суду) чи своїми підручними тут розглядали справи про порушення громадського порядку, дрібну крадіжку, несвоєчасну сплату податків.

Корчма була також своєрідною нотаріальною конторою. Тут оформлялись і закріплювались могоричем всілякі договори, угоди. Вона ж виконувала роль заїжджого двору, в якому могла зупинитись та переночувати проїжджа людина.

Торгові лавки, магазини. З проникненням капіталістичних відносин на село, деякі поселення взяли на себе функції своєрідних торгових центрів, що обслуговували певну округу. В них значно збільшилась кількість лавок, що торгували предметами промислового і кустарного виробництва і забезпечували селян з навколишніх сіл необхідними товарами.

Господарські виробничі споруди. До головних з них належали водяні млини, вітряки, кузні.

Водяні млини на території України з'явились ще в XII ст., а з XIV ст. вони згадуються у давньоруських пам'ятках. Як і інші господарсько-виробничі споруди, вони виникли в умовах натурального господарства і були нерозривно пов'язані з хліборобством. За часів феодалізму млини стали джерелом значних прибутків. Селяни і міське населення змушені були молоти зерно тільки на панських млинах, інакше накладався штраф. Існував звичай, за яким за помол збіжжя платили не грішми, а зерном.

Млини обладнували у спеціальних будинках. На Поліссі млини виготовляли з дерева, зрубні. Великі двоповерхові водяні млини в минулому були поширені на Волині. У XIX ст. з'явилися перші *парові млини.* Одним із найбільших в Україні був паровий млин у с. Нова Чортория сучасного Любарського району. Млини глибоко увійшли в побут українського народу.

На території України у XVIII–XIX ст. масового поширення набули *вітряки.* Їх нараховувалось в окремих селах і містечках по декілька

десятків. Вони використовувались для розмелювання зерна на борошно, крупу. Народ з великою пошаною ставився до вітряків — великих помічників у праці.

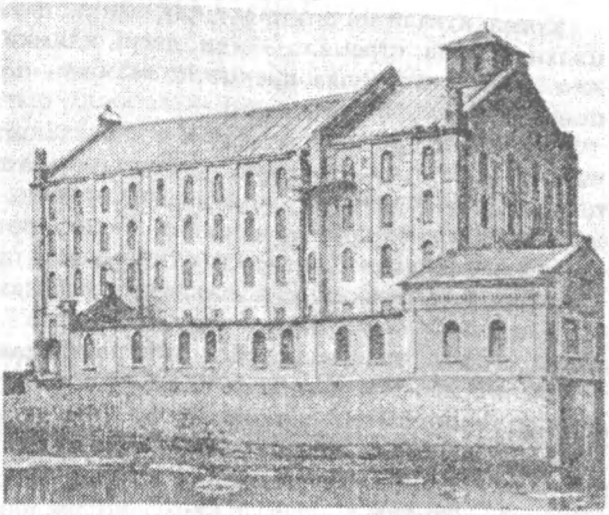

Паровий млин, 1870 р.
(с. Нова Чортория Любарського району).

У кожному селі діяли *кузні*, в яких ковалі виготовляли знаряддя, необхідні для сільськогосподарського виробництва, а також речі для побуту.

Сільська кузня мала вигляд однокамерної хатини. Вона була обладнана горном і міхом, коритом з водою для гартування та стояком для підковки чобіт. Перед кузнею інколи був навіс і стовп для прив'язування коней під час підковування. Свої інструменти для роботи коваль, як правило, робив сам. Інколи йому вони переходили від батька-коваля чи учителя-коваля. Найпоширенішими інструментами були такі: ковадло, яке кріпилося на колодці, щипці, молот, молоток-пробійник, лещата, ножиці, розточка для копит, ножівка, ключі для нарізки гвинтів, а також для розкручування і відкручування гайок, інструмент для вироблення цвяхів тощо.

Кування застосовували холодне (дуже рідко) і гаряче. Нагріті в ковальському горні, в якому горіло деревне вугілля, залізо або сталь розжарювали шляхом роздмухували полум'я за допомогою ковальського міха із встановленим в нього соплом. За кольором розжареного металу коваль визначав його готовність до обробки. Цей досвід приходив до нього через роки роботи з металом. В деяких випадках коваль працював з підручним. Це був його помічник, який в такому разі був молотобійцем. Коваль, тримаючи кліщами предмет, що лежав на ковадлі, ударами молотка показував молотобійцю, куди бити молотом, щоб надати предметові потрібної форми. Під кінець предмет опускали в воду, щоб краще його загартувати.

Ковалі кували молотки, сокири, серпи, підкови, рогачі, лопати, коси, цвяхи, вудила, стремена, гачки, двері, клямки і навіть сковороди. Кожен з них виготовляв предмети, які були потрібні в господарстві, в повсякденному користуванні.

Проведена у 30–40-х роках XX ст. насильницька колективізація спричинила істотні зміни у структурі українського села: з'явилися колгоспи, МТС, розпочалася руйнація храмів тощо. Поступово ліквідовувалися хутори та присілки, мешканців яких проти їх волі зганяли до сіл. Політика так званих «неперспективних сіл» призвела до спустошення та занепаду сільських поселень, які у недалекому минулому вражали чужоземців своєю мальовничістю, охайністю та заможністю. На початку XX ст. в межах сучасної Житомирщини налічувалось понад 2,5 тис. населених пунктів; на кінець століття понад тисячу з них зникли назавжди з лиця землі.

На сучасному етапі перед незалежною Українською державою стоїть нелегке завдання відродження села.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Назвіть основні струтурні елементи українського села.
2. Коли і чому виникла хуторська система розселення?
3. Яка різниця між містом і містечком?
4. Назвіть традиційні форми сільських розселень у вашому краї.
5. Який тип традиційного житла був найбільше поширений на Поліссі?
6. Як оздоблена традиційна українська хата?
7. Опишіть і намалюйте план найдавнішої хати, яка збереглася у вашій місцевості.
8. Які господарські будівлі були характерні для Полісся?
9. Яка була роль корчми у житті наших предків?
10. Випишіть з художніх творів уривки з описом селянського двору, хати, вітряка, водяного млина.

НАРОДНИЙ ОДЯГ

З ранніх етапів людської історії вироблялись найбільш раціональні типи одягу, що відповідав роду занять. Це, в свою чергу, зумовлювалось природно-кліматичним середовищем, соціальними умовами. Така закономірність стосується і одягу населення нашого краю, і, в першу чергу, Полісся. Низький рівень продуктивних сил сприяв тому, що саме в цьому регіоні до початку XX ст. збереглися патріархальні пережитки. Домінуючим було дрібне селянське горсподарство і кустарні промисли, які задовольняли основні побутові потреби населення в одязі, взутті, предметах домашнього вжитку та інш. В силу цих обставин тут тривалий час зберігались види одягу, виготовленого з місцевої сировини, обробленого кустарним способом.

Полісся споконвіку було районом розвинутого льонарства і тваринництва, які у достатній мірі забезпечували населення вовною і овчинами. З цієї сировини виготовлялись всі види натільного, верхнього одягу, головні убори і деякі види взуття. Флора краю поставляла відповідну сировину для виготовлення плетеного взуття, що було в селянському вжитку до XX ст.

Ще у першій чверті XX ст. матеріали для одягу виготовляли з власної сировини. Льняне і конопляне полотно ткали у домашніх умовах. Шкіри домашніх тварин для верхнього одягу, головних уборів і взуття виробляли місцеві кушніри (скорняки) і овчинники. Способи ткання, як і вихідний матеріал, відомі всім слов'янським народам з сивої давнини.

Тканини з льняних або конопляних ниток використовувались для пошиття натільного одягу (з грубого шили повсякденний робочий одяг, з тонкого, і добре відбіленого — святкову і обрядову). З тонких ниток льону-довгунця ткали високоякісні тканини, з яких виготовляли головні убори — намітки.

У натільному одязі приваблював білий колір, тоді як верхній, поясний і нагрудний одяг мали різноманітну кольорову гаму. Колір фарбування залежав від природних барвників. Коричневий колір отримували при фарбуванні тканин дубовою корою або залізом, іржою якого настоювали воду близько місяця, чорний — при фарбуванні відлваром з шишок вільхи. У числі барвників пряжі широко використовували кору дуба, листя берези, квіти жовтої водяної лілії, луску горіха і цибулі. Пофарбовані рослинними барвниками тканини зберігали колір, доки

тканина не зношувалась. Використання у ткацтві різноманітної сировини, різних технічних прийомів створювали передумови для формування локальної різноманіттності одягу.

Для верхнього одягу ткали щільне сукно з товстих шерстяних скручених ниток або напівсукно, коли для основи брали льняні або конопляні нитки, а для утка — шерстяні. З глибокої давнини як матеріал для верхнього зимового одягу використовували овечі шкури. У селах працювали майстри, які виконували кушнірські роботи, шили кожухи і хутряні шапки. Основне робоче взуття виготовлялось переважно з місцевої деревної сировинии шкіри — сирця. Традиційний одяг Житомирщини — жіночий і чоловічий — мав багато спільного у конструктивних, якісних і художніх характеристиках.

Важливою складовою частиною комплексів жіночого вбрання є сорочка. У виготовленні сорочок найбільше проявився могутній мистецько-творчий талант нашого народу. Сорочка виготовлялась особливо ретельно ще й тому, що служила своєрідним оберегом людини. З використанням сорочки пов'язано багато повір'їв, прикмет, традицій. Так, на Волині побутував звичай, коли при народженні кожну наступну дитину у сім'ї обов'язково одягали в сорочку первістка («Щоб діти любилися»). Сорочки дарували дівчата нареченим, вінчальну сорочку клали й у домовину.

Дослідниками виявлено на території Житомирської області три типи сорочок: тунікоподібні, з поликами та на кокетках. Найбільшого поширення набули додільні сорочки з поликами. Їх кроїли з трьох полотниш. Розріз для голови — «пазуху» — робили посередині. До горловини пришивали комір. У північних районах коміри у сорочках виложисті, у південних — первагу віддавали сорочкам з комірами-стойками. У плечевій частині вставляли уставку (полик, вставка, уставка тощо). Рукава були широкі, з чохлами або без них. Під рукавами вставляли клиночки тканини, які називали «ластувки», «цвіклі», «підручники». Сорочки з поликами були додільні з підточного — нижня частина частина доточувалася грубішим полотном. Шились сорочки з суворого або напіввідбіленого полотна. Заможні селянки носили сорочки з лляного полотна без підточки.

На початку XX ст. під впливом міської моди крій сорочок на селі урізноманітився. З'явились сорочки з кокетками — «честками», які відрізнялися від попередніх виробів кроєм і оздобленням. Найхарактернішою ознакою таких сорочок є кокетка, яку називають також «кліткою».

Окрема тема розмови про оздоблення одягу — вишивку — це уні-

кальне народне мистецтво, що розкриває невичерпне багатство людської творчості, хисту і фантазії. Дані археологічних розкопок, свідчення літописців і мандрівників минулого дозволяють стверджувати, що початки мистецтва вишивання сягають сивої давнини і розвиток його не переривався ніколи. Уже з періоду Київської Русі можна говорити про два напрями вишивання — орнаментальний і сюжетний. З XIX ст. вишивка стала масово поширюватись у селі і в місті. Майже в усіх поміщицьких господарствах та при монастирях існували майстерні художньої вишивки, вироби яких використовувалися для власних потреб і частково йшли на продаж.

Дівчата у святковому вбранні.

На Житомирщині вишивали головні убори, нагрудний та поясний одяг, інтер'єрні та обрядові тканини. Протягом віків формувалась чітка система вишивки у певних частинах одягу. Вишивка Полісся зберегла глибокі архаїчні традиції, що відбивають древні міфологічні уявлення поліщуків. Вона тісно пов'язана з давніми повір'ями, звичаями і обрядами. Особливо цікава вишивка на обрядових рушниках, обрусах, весільному одязі. На Поліссі тривалий час зберігався звичай розвішувати вишиті рушники на надмогильними крестами. Вишивка краю багата давніми мотивами, своєрідними знаками і символами.

Як і в інших східнослов'янських народів, на Поліссі до XIX ст. вишивали виключно нитками ручного прядіння: льняними, конопляними, шерстяними. Їх білили, фарбували, натирали воском або жиром. З середини XIX ст. стали користуватися привозними бавовняними, вовняними, шовковими, металевими, золотимми, срібними нитками, бісером, жемчугом.

Чи не найбільш яскраво втілено багатство й розмаїття вишивки в сорочках. За допомогою самих лише ниток, завдяки тонкому художньому смаку і майстерності жінки вишивкою змінювали одяг, перетворювали його на мистецький витвір. Характер вишивки, вибір тих чи інших орнаментальних мотивів, колірне вирішення залежали від при-

значення одягу, соціальних, вікових умов. Так, сорочки на кожний день вишивались скромно; святкові - більш ретельно і пишно, особлива ж увага приділялась весільним та дівочим сорочкам. Дівчина ще до заміжжя мала наготувати собі вишиванок: для роботи, свята, посагу, весілля. Робили селянки свій одяг з великою любов'ю.

У північних та північно-західних районах області сорочки оздоблювали тканням червоного із вкрапленням чорного кольорів — «переборок», «перетичкою». У південних — улюбленою технікою була вишивка хрестиком, яка поступово набула поширення й у північних районах. Крім натканого узору, робили ще й мережку — «пруткування», мереживо — «корунки», різноманітні оборки — «фальбони». Поступово змінювався характер оздоблення. В орнаменті сорочок почали широко використовуватися рослинні мотиви.

Деякі елементи орнаменту мають назви «собачки», «гусочки», «чирвочки», «павучки». За припущенням дослідників ці мотиви пов'язані з родовими тотемами пізньопалеолітичних поселень, де існували уявлення, що кожна родова група має спільного предка тотема у вигляді тварин або рослин, якого вона вважала своїм родоначальником і покровителем. На честь тотема влаштовувались свята з різноманітними обрядами, жертвоприношенням тощо.

В мотивах вишитих і тканих сорочок північної частини Житомирщини досить часто зустрічаються стилізована постать людини, що дістала в народі назву «у козака». Поруч з ускладненими орнаментальними мотивами в оздобленні сорочок виступають прості геометричні елементи. Одним з основних є ромб, іноді його замінює квадрат, поставлений на кут. Розетка — найпоширініший мотив архаїчних композицій, вона складає основний мотив геометричних візерунків, поширених на Поліссі. Часто пелюстки однієї розетки чергуються із зображенням ромба, кола, квадрата, хреста, S-подібної фігури тощо.

Парубки у святковому вбранні.

В орнаменті поліської вишивки з другої половини XIX ст. відбувається складний процес перетворення геометричних мотивів у рослинні. Найхарактернішими елементами рослиного орнаменту є «гречка», «рогата квітка», «хміль», «листя дуба». Ще з часів давніх слов'ян дубовому листю та й самому дереву приписувались різноманітні магічні властивості — спочатку у вигляді вогнища, дубових трун, пізніше — дубового вугілля, яким присипали могили.

Художні особливості вишивки були завжди тісно пов'язані з технологією і матеріалом. Геометричні орнаменти виконуються, як правило, набируванням, низзю, нанизуванням, хрестиком, тобто швами, що пов'язані з рахуванням ниток тканини. Рослинні орнаменти виконуються поверховими швами.

Поясним вбранням жінок на Житомирщині були плахти та запаски. В середині XIX ст. плахти почали замінювати спідниці та літники. Заможні селянки одягали спідниці з перкалю або сатину, фабричної вовни різних кольорів — синього, чорного, зеленого, бузкового. В Коростеньському та сусідніх з ним районах спідниці носили з обробками — «фальбонами» та пришивним поясом — «кувніром» у талії. Нижню частину спідниць оздоблювали мереживом, смужками з оксамиту, чорного сатину. В широкому ужитку були також літники, виткані з вовни, червоного, синього та чорного кольорів. Поверх спідниці одягали фартух. Його виготовляли з полотна або перкалю. У талії до фартуха пришивали поясок, який називали «кувнір» (Коростенський район) або «обшивка» (Овруцький район).

З нагрудного одягу відомий рукавний — блузки («кохти», «кутаєчки») і безрукавий — корсетки («катанки»). У блузах використовували традиції краю, властиві сорочкам: з кокетками, манишками, чохлами. Блузки робили приталені. Нагрудну їх частину прикрашали планками з гудзиками. Спинку оздоблювали планкою і закладками. Блузи намагалися шити одного кольору із спідницею. Безрукавки виробляли з доморобного сукна. Старші жінки носили утеплені безрукавки із корту.

Верхнім плечовим традиційним жіночим одягом були свити. Вони побутували в усіх районах Житомирщини. На півночі особливо поширені вироби білого кольору.

Суконний верхній одяг будь-якого покрою не мав підкладки. Був він, як правило, двохбортним, без лацканів, права пола приблизно на 18 см. находила на ліву, захищаючи груди від дощу і снігу. Жіночий одяг був коротшим за чоловічий, але звичайно не доходив до землі на 20 см. Верхній суконий одяг завжди підпоясувався тканим або плете-

Зачісують наречену.

ним, досить довгим поясом.

Верхнім зимовим одягом були кожухи. П. П. Чубинський виділяв три їх типи: кожухи, що нагадують крій світи з відкладним коміром; у талію без фалд і малим коміром — стійкою; приталені з малим відкладеним коміром та клинами, вставленими в поли — «вусами». Ці типи кожухів зберігаються у деяких селян Житомирщини й тепер.

Кожухи виступали невід'ємним атрибутом у численних народних обрядах. За дослідженнями В. Г. Кравченка, існували такі звичаї, скажімо, щоб молоді жили в достатку, за столом їх потрібно садовити на вивернутого кожуха; коли мати благословить дітей до шлюбу, то перевертає його, кладе на ослоні і сідає з батьком, щоб були діти багаті. Деякі з цих звичаїв збереглися в окремих селах й досі.

Наприкінці XIX ст., поряд з традиційними видами верхнього жіночого одягу, набувають вжитку гуньки, саки, капоти, круглі кофти, бурнуси. В них знайшли продовження традиції давнього крою. Гуньки шили із сукна, з відкладним коміром, лацканами або зовсім без них. В гуньках на відміну від свит багато різноманітних деталей. Силует сака прямий, спинка цільна, рукави вшивні, комір великий відкладний, з глибоким заходом поли за полу.

Капоти шили з чорного сукна, окантовували по бортах оксамитом. Вони мали приталений силует. Спинка капота мала три застрочені оборки («фанди»). Капот жінки одягали на холод, а в теплі дні — «капотку», яка шилася без утепленої підкладки.

Згодом деякий верхній одяг із сукна підшивали ватою. Прикладом можуть бути круглі кофти на ватяній підкладці. Цей одяг був дуже поширеним переважно серед заможних селянок і вважався обов'язковим у посагу молодої. Заможні селяни носили також бурнуси — широкий верхній одяг, підбитий ватою, «з полами в кльош» і виготовлені з корту, придбаного в магазині.

Свити та кожухи підперезували червоними поясами або тканинами в смужки різнокольоровими крайками. Крайки були завширки від 2 до 10 см, довжиною від 2 до 2,5 метрів. За народними віруваннями начебто пояс та крайка оберігали людину від злих духів, тому при народженні дитини біля неї клали пояс або крайку, «щоб відігнати нечисту силу».

Комплекс одягу населення краю був досить різноманітним за покроєм, характером прикрас, кольоровій гамі. Різноманітність спостерігалась в межах однієї місцевості, навіть в межах одного населеного пункту, де святковий та обрядовий одяг відрізнявся від буденого робочого, а також відрізнявся, в залежності від матеріального достатку різних верств селянства.

Характерним компонентом костюма були головні убори. Цей комонент є єдиним з критеріїв, що відзначав національну своєрідність костюма. Поліські головні убори зберегли у різноманітних формах і способах носіння давні традиції і ознаки. Особливою різноманітністю відзначалися жіночі головні убори. Традиція суворо розподіляла їх за функціональними призначеннями. Жіночий головний убор і навіть спосіб його носіння — це насамперед відмінність у віці, сімейному і соціальному становищі її володарки.

Кількість наміток і хусток свідчила про достаток у родині. Намітки були традиційним головним убором жінок. Вони являли собою вузький шмат тканини, виготовлений з тонких ниток на верстаті (від 2х30 до 3,5х50 см.), який пов'язували на голову, а два його кінці спадали по спині. Намітка фігурує у багатьох обрядах. Її одягали на голову, коли наречену «завивали в молодицю»: «Чи бачила ти, дівко, що тобі мати несе, біле покривалечко, а вічне завивалечко». Після шлюбу намітки одягали тільки в урочистих випадках.

Великими відміностями відрізнялася і жіноча зачіска, з якою головний убор був тісно зв'язаний. У кінці XIX — початку XX ст. дівчата звичайно заплітали волосся в коси (одну або дві), розділив їх на дві рівні частини пробором посередині голови. Одну чи дві коси або вільно укладали вінцем навколо голови, або вільно опускали на спину. Іноді коло вух залишали прядку волосся («начіси»). В коси вплітали стрічки — шовкові у святкові дні і прості в будні. Іноді одночасно вплітали по декілька стрічок. Побутував і загальнослов'янський звичай — заплітати волосся не до кінця, а до половини довжини.

Повсюдно зберігався звичай носити дівочий головний убор, не закриваючи маківку. Вінцеподібні головні убори були для дівчат всіх со-

ціальних верств. Вінки відрізнялись дуже великою різноманітністю. Побутували плетені і комбіновані вінки з живих квітів, відомі також вінки з паперових квітів. Вінки колись також виготовляли з гусячого пір'я, яке фарбували в яскраво-зелений колір. Святкові і обрядові вінки мали форму невисокого циліндра з щільного паперу, завширшки 12,5–4 см. Твердий обруч обтягували стрічкою, ззаду підвішували ще 10–12 стрічок. Такі «кокошники», за свідченням П. П. Чубинського, носили і в будні, але без стрічок. Влітку за «кокошник» закладали польові і садові квіти.

Наприкінці XIX — початку XX ст. з проникненням в сільський побут товарів і елементів міської моди вінки поступово зникають з повсякденного вжитку, їх надягають лише під час весільного церемоніалу.

Жінки, на відміну від дівчат, волосся в коси не заплітали, а укладали під головні убори. У XIX ст. були відомі «засновані хустки» з грубого домашнього полотна, прикрашені червоними смугами. З часом їх витіснили «пописані» тонкими стрічками, які утворювали клітку. Жінки носили також шерстяні казенні хустки — однотонні або кольорові.

З нашийних прикрас було поширене намисто, з так званих червоних коралів. За повір'ям, яке широко побутувало серед селян, корали начебто оберігали жінку від злих духів, головного болю тощо. Одначе в коралах не вінчались. З інших прикрас відомі кульчики з підвісками у формі жолудя із жовтого скла або бурштину. Були в ужитку і персні.

Жіночим взуттям служили постоли прямого плетіння, чоботи чорної, жовтої, червоної юфти, а також черевики.

На Поліссі триваліше, ніж в інших районах, збереглось у вжитку традиційне плетене з деревної кори взуття — постоли, які носили чоловіки, жінки і діти. Для багатьох це було єдине доступне взуття у будні і свята. Незаможні навіть до весільного костюму одягали постоли.

Постоли виготовляли з лика технікою прямого плетіння. Це взуття швидко зношувалось, тому у кожного селянина завжди було заготовлено прозапас необхідна сировина для виготовлення постолів. Необхідним компонентом постолів були онучі — кортові влітку, суконні — взимку. У літній час більшість сільського населення ходило босими.

У чоботи і черевики, що одягалися на свята, замість онуч надягалися панчохи, довжина яких доходила до коліна або трохи вище. Їх в'язали з грубих льняних або шерстяних ниток товстими спицями. Чоботи у селян були у великій шані. Їх носили тільки на свято. На весіллі молодий дарував чоботи молодій і тещі.

Несемо чоботи шевської роботи
В Києві куповані, а в Варшаві підковані,
А в Волинському на риночку
Дівчині дарованочку.

Коли йшли до шлюбу, взували чоботи або черевики на «обгасах», «шевронії» — чорні, що защібались на багато гудзиків. У багатьох селянських родинах одна пара чобіт була на всіх членів сім'ї.

Побутували два види шкіряних чобіт: чоботки-витяжки, які шили з тонкої хромової шкіри і які одягали на свята та чоботи з головкою — з грубої шкіри, які правили за повсякденне робоче взуття.

Комплекс чоловічого вбрання був значно скромнішим і щодо кількості предметів, і щодо їх оздоблення. Він складався з сорочки, штанів, верхнього одягу, взуття, поясів, головних уборів.

До роботи влітку чоловіки одягали буденні білі полотняні сорочки і штани, а голови вкривали солом'яними брилями. Білий колір служив своєрідним оберегом: «від злого ока», головного болю тощо. Тунікоподібні сорочки кроїли з однієї пілки, складеної по лінії плеча. Розріз для голови і «пазухи» — робили посередині нагрудної частини. Горловину обшивали вузьким рубцем і зв'язували кольоровою тасьмою чи стрічками. Рукави були без чохлів.

Сорочки з поликами кроїли з трьох полотнищ. У плечовій частині вставляли чотирокутний шматок полотна — полик. До горловини пришивали виложистий колір (у північних) або комір — стійку (у південних районах). Комір застібали маленькими гудзиками із скла чи стягували червоними стрічками — «застіжками».

З кінця XIX ст. до вжитку увійшли сорочки з кокетками — «честками». Щодо способу ношення сорочок, то їх на Житомирщині було відомо два. Перший, коли сорочку носили поверх вузьких полотняних штанів — «на випуск». У південних районах сорочку заправляли в широкі полотняні штани — «шаровари».

Штани належали до двох типів: з вузькими та широкими холошами. В північних районах області носили штани з пришитими у талії поясом — «до паска», з вузькими холошами, кожна з яких складена на основі прямих полотнищ, що з'єднувались вставкою — «гульфиком». У талії до штанів пришивали пояс — «пасок», «ковнір», який застібався на один чи два гудзики, а ззаду, нижче пояса, вставляли клиночок — «крісло».

Із нагрудного одягу в чоловіків відомі безрукавки з корту, утеплені безрукавки на ваті, а також із овечих шкір, які одягали для роботи. У холодну пору користувались вовняними свитами, які за кроєм не

відрізнялися від жіночих. Наприкінці XIX ст. під впливом міста безрукавку замінив жилет.

Взимку чоловіки, як і жінки, носили кожухи білого і коричневого кольорів.

З появою фабричних тканин з'явились у вжитку бурки, які «підбивали», тобто підшивали ватою і одягали на піджак — «маринатку».

Невід'ємними компонентами чоловічого костюма були пояс і крайки. Ними підперезували сорочки, свити та кожухи. Пояси з білої овечої вовни ткали, перебирали («брали») або в'язали на дротах.

Головні убори чоловіків були досить різноманітними за формою і способом виготовлення. Літня шапка чоловіків із зони Полісся носить назви «еломок», «шоломок», «магерка». Інколи просто шапка. Виготовляли їх з домашнього сукна чорного чи сірого кольорів. У південних районах чоловіки носили солом'яні домашнього виробу або войлочні крамні брилі. Широкополі плетені капелюхи, брилі з великим мистецтвом виплітали з житньої і пшеничної соломи, тонкого камиша і трави. Святкові капелюші прикрашали матірчатою стрічкою.

Наприкінці XIX ст. під впливом міської моди повсюди стали носити кашкети або картузи, схожі за формою на військові. Зимові шапки шили з баранячої шкіри.

Характерною особливістю чоловічого одягу на Поліссі була наявність додаткових елементів до костюма. Це «калита» — шкіряна торбинка (її підвішували через плече або шкіряного пояса), широкий шкіряний пояс з металевими пряжками, який одягали на сорочку. На поясі кріпилися різні необхідні речі — кресало, гребінь, невеликий ніж. Одяг підпоясували широкими матірчатими поясами червоного, заленого, а іноді білого і червоного кольорів. З робочим комплексом носили полотняну торбу, її підвішували через плече на правому боці.

Взуття — важливий компонент, який доповнює костюм і завершує його. У північних районах Житомирщини чоловіки носили постоли («лапці») прямого плетіння, які робили із лика липи, в'язу і мотузок конопель. Святкове взуття різнилось частішими й білішими обмотками та акуратніше вплетеними постолами. У південних районах побутували чоботи із чорної шкіри, в які вкладали теплі устілки із соломи.

Розглянуті компоненти одягу, головних уборів і взуття свідчать про спільність характерних особливостей чоловічого і жіночого костюмів на всій території Житомирщини. Разом з тим існували і локальні відмінності і своєрідності у костюмі.

Північні райони Житомирщини з одного боку були відсталими в

промисловому розвитку і населення зберігало у своєму побуті чимало давніх рис духовної і матеріальної культури. З іншого боку — значна кількість тутешньої шляхти зумовила порівняно раннє проникнення в побут містечкової і міської культури, що наклало певний відбиток на комплекс народного костюма в цілому. Тому населення краю раніше звернулося до покупних казенних тканин і одягу. У шляхетському середовищі раніше стала відома сорочка з перкалю на честках з різними комірцями. Спідниці прикрашали вишивкою, аплікацією, стрічками, галунами. Раніше, ніж у селян, з'явились з різного матеріалу і покрою кофти, що одягалися зверху традиційної сорочки, яка поступово стала нижньою білизною. Жакети на підкладці («саки») шили з чорного сукна. Зимові шуби, іноді з хутра лисиці, були приталеними, пояс прикрашався скляними гудзиками, бляшками та іншою мішурою. Голову пов'язували покупними хустками. Своєрідними в цьому комплексі були і головні убори жінок — високі, типу тюрських тюрбанів.

Одяг південних районів у порівнянні із вбранням поліської зони відзначається різнобарвністю, насиченістю колориту. У ньому більш яскраві спідниці, карсетки, головні убори жінок, оздоблення свит. Орнаментування сорочок із застосовуванням вишивки хрестиком і використання рослинних мотивів, крій штанів з широкими, а не вузькими холошами, переважання кольорів вовни у верхньому одязі знаходять паралелі з костюмами Поділля та центральних районів України.

Особливою локальною своєрідністю відрізнявся обрядовий одяг. Традиційний народний одяг відігравав важливу роль під час виконання різних обрядових церемоній, особливо у таких важливих обрядах, як весільний і поховальний. На цей випадок або готувався спеціальний одяг, або використовували окремі типові у данній місцевості компоненти костюма, дотримуючись багатовікових традицій.

Вінок на голові дівчини, квітка на костюмі молодого, гостей, рушник через плече у свата і дружок — це ті атрибути, без яких не обходилось селянське весілля. Усталені традицією норми не порушувались, тому що відхід від норм засуджувався односельчанами.

Значну роль у весільній обрядовості відігравав обряд причісування нареченої — розплітання коси, закручування волосся на обручі одягання жіночого головного убора.

Не тільки наречені, але й свати, свахи, дружки прикрашали свій одяг і головні убори квітами, бантами із стрічок, рушниками, щоб відрізнятися від загальної маси учасників весілля.

Весільний костюм складався з тих же компонентів, що і святковий,

тільки прикрашався він більш багатим декором.

Народний поховальний костюм був більш одноманітним. З наближенням похилого віку кожна жінка збирала собі одяг на смерть («в домовину»). Серед предметів були обов'язково нові рушники, хустки, сорочки, спідниці, фартухи. На дівчину, яка померла, одягали костюм, що вона приготувала до свого весілля. На голову, як і нареченій, накладали вінок, на груди — червону паперову квітку, на руку — білу хустку, на палець одягався перстень, іноді з воску. На Коростенщині на ноги померлій дівчині одягали чорні панчохи. Труну прикрашали квітами і хустками. Чим заможніше була дівчина, тим більше клали їй у гроб хусток і одягу. На могильний хрест вішали вінок.

Померлого юнака також ховали у весільному одязі. На Коростенщині за гробом хлопця їхали вершники на конях, покритих ковдрами. У кінські гриви вплітали червоні стрічки. Троїм переднім вершникам пов'язували через плече шовкові хустки, решта на рукави — білі хустки, а зверху — чорні сатинові стрічки. Один з вершників тримав в руках чорний прапор.

Померлу заміжню жінку ховали у довгій сорочці. На Коростенщині сорочкою встеляли труну, на ноги одягали білі панчохи, праву руку перев'язували білою хусткою, по шию укривали білим покривалом з перкалю, на голову обов'язково накладали намітку.

На померлого чоловіка також одягали все нове. На надмогильному хресті вішали орнаментований рушник. Ці поховальні звичаї дослідив у 30-х роках талановитий етнограф К. Г. Черв'як.

Обрядовий одяг розкриває тісний зв'язок костюма із світоглядом народу, дає можливість простежити різноманітність народного побуту.

На одяг міського населення краю кінця XIX ст. впливали темпи розвитку капіталізму. Жителі міста шили одяг з фабричних тканин. Жінки носили шерстяну або шовкову зі стойкою або відкладним коміром, з довгими рукавами на манжетах. Спідницю до цього варіанта костюму шили з такої ж тканини. Поділ спідниці прикрашався складками, іноді стрічками. Улюбленими кольорами були вишневий, червоний, зелений, синій, чорний. Обов'язковим компонентом була безрукавка.

З головних уборів побутували хустки — вишневі, зелені; із взуття — чоботи і черевики. Взимку костюм доповнювали коротеньки кожушки, пальто з фабричних тканин.

Чоловіки носили сорочки з домотканих або фабричних тканин з коміром стійкою або відкладним, штани і піджак — з покупних тканин. Взимку — пальто, тулупи, чоботи.

З часом окремі компоненти костюма стали спільними як для сільського, так і міського населення. Таким компонентом стали блузки — найбільш поширений нагрудний одяг. На Житомирщині блузка з байки («піджак») мала пряму спинку, накладні кишені на передніх полах, прямий рукав з манжетами, комір з гострими кінцями. Застьобували її на гудзики. В широкому вжитку у міських жительок були безрукавки, з великим круглим вирізом, закругленими полами. У селі з'явились також нові види нагрудного одягу з рукавами — піджаки, саки, пальто, гуньки, бекеші, бурнуси, капоти, в яких помітно відбилися традиції кроя свит.

На Житомирщині виготовляли жіночий верхній одяг двох типів: короткий тип жакета, який називався «капот», «капотка» і довге до середини ікр пальто, що називалось «гунька», «бурнус». У чоловічих пальто — переважає крой старовинних свит і бурок.

Народний костюм Житомирщини склався в процесі тривалого історичного розвитку. У ньому органічно поєднались найбільш стародавні риси і вплив інших сусідніх народів слов'янського і неслов'янського походження.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Чому одяг є важливим компонентом матеріальної культури народу?
2. Яка галузь рослинництва нашого краю споконвіку використовувалась для виготовлення традиційного одягу?
3. Яка сировина служила для виготовлення верхнього одягу?
4. Яку роль відігравала вишивка в оздобленні одягу? Які найхарактерніші ознаки поліської вишивки?
5. Яку роль в одязі жінок відігравало плахта і запаска?
6. Перелічте основні жіночі головні убори?
7. Яке традиційне взуття використовували поліщуки?
8. Чому на території нашого краю довгий час зберігались патріархальні традиції у традиційному одязі?
9. Які особливості носив обрядовий одяг?
10. Зберіть у родичів і старожилів давні зразки одягу для шкільного краєзнавчого музею.

ЇЖА І ХАРЧУВАННЯ. ГОСПОДАРСЬКЕ НАЧИННЯ

Їжа — важливий компонент матеріальної культури народу. Народна їжа у значній мірі залежала від напряму селянського господарства, соціально-економічного становища людини, історичних та природно-географічних умов тощо. Головними вихідними продуктами харчування населення нашого краю були зернові, овочі, фрукти, молоко і м'ясо. Продукти, що вироблялись у своєму господарстві, поповнювались у літньо-осінній сезон грибами, ягодами, горіхами, лікарською сировиною тощо. Суттєвим доповненням були рибальство, мисливство на диких кабанів, лосів, ведмедів, зайців. Мед використовувався для приготування напоїв, для приправи ритуальних страв, як ласощі. Лише незначну частину продуктів харчування, насамперед сіль, поліщуки купляли. Більш заможні селяни крім солі, купляли цукор, чай та інші імпортні спеції, солодощі.

Страви із зернових. Як у кожного землеробського народу, основу харчування наших предків складали страви з борошна, крупи і овочів.

У щоденному харчуванні важливу роль відігравав хліб. « Хліб — усьому голова», «Як є хліб та вода, то й нема голода». Із покоління в покоління передавалося шановливе ставлення до нього. Величезне місце посідав він у багатьох звичаях та обрядах, символізував добробут, гостинність, доброзичливість. Хлібом і сіллю зустрічали дорогих гостей, рідних. З хлібом проводжали молодих до шлюбу, хліб приносили в дім новонародженого.

Селяни вірили у магічну дію хліба. Перед почанком оранки його чіпляли до хомута або клали поміж чепіги плуга. Це повинно було забезпечити добрий урожай. Якщо на землю падав хліб або крихта, їх піднімали і цілували. Хліб грав важливу роль у сімейних обрядах, як символ добробуту: з хлібом навіщували породіллю, відправлялись на сватання, зустрічали почесних гостей.

Хліб виробляли на розчині. Вичиняли його шматком тіста з попередньої випечки, а влітку поліпшували розчин квасом із запаренних житніх висівок («грисом»). Оскільки процес виготовлення хліба тривалий і трудомісткий, пекла його господиня раз або двічи на тиждень, найчастіше у суботу, яка вважалася «легким днем». Існувала досить

стійка заборона (яка подекуди збереглася й донині) — випікати хліб у п'ятницю. Хліб пекли переважно з житнього борошна, часто домішували до нього ячмінне, гречанне або вівсянне. Основна маса селян наприкінці XIX ст. постійно відчувала нестачу хліба. Тому до хлібного тіста додавали картоплю, горох, квасолю, а в неврожайні роки й навесні — висівки, потовчені жолуді, лободу, кропиву чи подорожник.

Хліб, як правило, пекли із заквашенного тіста. Хлібини саджали в піч на капустяних, дубових чи яворових листах, а в поліських селах також на лепесі. З хлібного тіста готували на сніданок круглі коржі — «перепічки». Із житнього, рідше пшеничного заквашеного тіста випікали невеличкі булочки — пампушки. Їли їх з борщем; мастили олією, змішаною з часником, з «урдою» з коноплянного сім'я.

Із хлібного тіста селяни пекли великі пиріжки з різноманітною начинкою: картоплею, капустою, вареною квасолею, пшоняною кашею, з сиром, маком. Улітку — з вишнями, сливами, калиною, а в поліських селах — з чорницями. Там обов'язково робили великі пиріжки, коли садили картоплю, що вона вродила такою ж великою. Було поширене печиво з заквашеного, рідше прісного тіста: «резнічки», «книші», «баники» круглої чи трикутної форми, з начинкою (з картоплі, сиру, товченої коноплі).

На недільні та святкові дні в поліських селах пекли млинці із заквашеного гречаного чи житнього борошна. Їх умочували в сир, розведений молоком, у підсмажене сало або сметану.

Наші предки готували багато варених страв з борошна: вареники, затірку, локшину, вівсяний кисіль, лемішку та ін.

До найдавніших борошняних страв належав вівсяний кисіль, який ще називали «киселиця», «вівсяний борщ», «жур». Згадка про цю страву міститься у Лаврентіївськіму літописі під 997 роком. Вівсяний кисіль варили густим або рідким, їли його з хлібом, картоплею чи вареним бобом, підсмажуючи олією, товченим маком чи конопляним молоком.

Лемішку варили з житнього чи гречаного підсмаженого борошна, яке засипали в горщик з окропом, виміщували та запікали в печі. У скоромні дні лемішку їли з молоком, у піст — з олією. Часто лемішка заміняла хліб, про це свідчить прислів'я «Галушки та лемішка, а хлібу перемішка».

На вечерю варили переважно затірку. Борошно розтирали з невеликою кількістю води до утворення кульок тіста, які варили у воді. Затірку робили й іншим способом: від крутого тіста відщипували малі шматочки, які варили в окропі. Зцідивши окріп, затірку заливали молоком або ж масти-

Готують вареники.

ли олією, рідше — маслом. Нічим не приправлену страву називали «порожня затірка».

Галушки готували з гречаного, житнього, пшеничного борошна, варили у воді, мастили олією чи салом.

На недільні святкові дні готували вареники із пшеничного, гречаного борошна, наповнювали сиром, картоплею, квашеною капустою, а на Поліссі й пшоняною кашею або товченою квасолею. Улітку для начинки використовували вишні, а на поліських селах — чорниці. Мастили сметаною, маслом чи олією. Колись обов'язково варили вареники в той день, коли народжувалося теля чи ягня, щоб такою повною, як вареник, була худоба.

Улюбленою святковою та недільною стравою була локшина. Тісто місили з пшеничного борошна на яйцях. Порізану тонкими довгими смужкамим локшину варили у воді чи молоці.

Велику роль у харчуванні відігравалви каші — з гречки, ячменю, пшона. Кашу варили круту або рідку на молоці. Мастили, залежно від пори року, олією чи салом. Суттєвим доповненням бідного на білкові продукти харчування були бобові рослини. З квасолею варили юшку, пекли пироги, додавали їх до борщу. Значно легше переживали піст ті сім'ї, де про запас були квасоля й горох.

Овочеві страви. З овочевих страв у нашому краї, як і в інших регіонах України, найбільш поширеним був борщ. Про його значення у харчовому раціоні свідчать прислів'я: «Як нема борщу, то нема й їжі», «Борщ — найстарша страва», «Де в хаті борщ і капуста, там хата не пуста».

Другою за популярністю стравою був капусняк. Готували його з квашеної капусти з додатком пшоняної крупи, а згодом картоплі, яку варили, пекли в печі. Поширення картоплі внесло значні зміни в характер харчування. Починаючи з XIX ст. картопля витіснила багато давніх борошняних страв. Вона стала другим хлібом. Їли картоплю з квашеною капустою, капустяним квасом, огірками, кислим молоком, змащували

олією чи смаженим салом. Споживали в усі пори дня, але найчастіше вранці і ввечері.

З вареної картоплі готували багато страв: смажили на олії картопляники або пиріжки, наповнені квасолею, капустою чи грибами і їли їх з сметаною, олією чи салом. Із тертої картоплі смажили на олії млинці («деруни»), пекли на капустяному листі коржики, варили галушки. З картоплі варили юшку, яку їли вранці або ввечері. Часто додавали квасолю чи горох, гриби або крупу.

Багато споживали капусти, особливо квашеної. Заправлену салом чи олією її їли щодень і в свята, з неї робили вареники, пекли пиріжки. В поліських селах квашену капусту варили з грибами.

Часник і цибуля служили приправою для багатьох страв; улітку разом з хлібом вони становили полудник селянина. У віруваннях українців часник був наділений магічними якостями, виконував роль оберега від злих сил.

Перебирання квасолі.

З гарбузів, які вирощували на кожному городі, робили кашу з пшоном. Їли як ласощі печений гарбуз з коров'ячим або рослинним (конопляним, маковим) молоком, тертим маком. Взагалі, слід зазначити, що мак був характерною складовою поліської кухні. Він служив доповненням до супів, картопляного пюре («товмач»), він був незамінним при приготуванні вареників і пиріжків.

З дикоростучих рослин збирали й заготовляли яблука, груші, калину, бузину, чорниці, терен, малину, горіхи, а також гриби. Останні були суттєвим білковим доповненням досить бідного селянського харчування. Білі гриби користувались особливою пошаною і мали назву «гриб»; всі ж інші види грибів мали особисту назву. Влітку гриби споживали свіжими у борщі, юшках, печені, з капустою, а взимку — сушеними або солоними. Гриби входили до складу святвечірніх страв, а на щодень їх по можливості часто споживали під час постів.

М'ясні, молочні та рибні страви. М'ясних страв у селян було мало. Перевага віддавалась свинині, на другому місці були яловичина та баранина, птиця цінувалась менше, але її споживали рідко.

На Різдво та Пасху кололи свиней і заготовляли м'ясні харчі про запас. Туша повністю шла в їжу. З очищених кишок робили ковбаси й кров'янки («кишки»), із шлунка — сальтисон, кишки і шлунок рогатої худоби після відповідної обробки йшли на фляки. Їх відварювали з борошном чи пшоном і додавали багато цибулі, перцю інших приправ.

З ніг і голови варили холодець («драглі», «дріглі»), який був бажаною холодною стравою на всіх урочистих трапезах.

Найбільш поширеним і улюбленим, як і всюди на Україні, було сало. Його солили в діжках, солом'яних чи лозових скринях і дуже берегли. Солили нутряний жир — здір, яким заправляли борщі і юшки. З нутряного свинячого жиру виготовляли смалець, на якому робили всякі засмажки у м'ясоїд. Овечий і яловичий жирлій — ішов на каганці для освітлення, але і його споживали в їжу.

У скоромні дні споживали коров'яче молоко (солодке та кисле), сир. На молоці варили пшоняну кашу, галушки, затірку, локшину та кисіль. Молоко було приправою до густих каш та картоплі. З молока відтоплювали сир. Вареники і пироги із сирною начинкою готували лише в недільні й святкові дні. У піст сир збирали й робили запаси. Сир, розведений молоком, у поліських селах служив мачанкою для млинців. Сметаною забілювали борщ, заправляли вареники. Вершки з молока знімали і робили масло, здебільшого на продаж.

У XIX — на початку XX ст. край був багатим на рибу. З риби найбільше цінувався лин. Поговірка «Нема м'яса над свинину, нема риби над линину». Багато ловили в'юнів. Рибу вживали смаженою, сушили в печі. В'ялену рибу розмочували й варили у юшках, подавали до картоплі.

Святкова та обрядова їжа. На будь-які урочистості селяни прагнули готувати страви більш калорійні, різноманітні й смачні. При цьому утилітарна функція їжі все ж відходили на другий план, а перше місце відводилося своєрідній релігійно-магічній функції, без якої обряд не міг відбуватися.

Серед свят і урочистостей найважливішими в житті людини, безумовно, були родини, хрестини, весілля й похорон.

Традиційну святкову і обрядову їжу можна поділити на дві групи: страви і печиво на сімейні свята і обряди (родини, весілля, похорони) та їжа на календарні свята. Святкова їжа і печиво, на відміну від щоде-

ної, відзначалася більшою кількістю страв, кращими смаковими якостями.

На сімейні урочистості (родини, хрестини, весілля), а також похорони і поминки готували одні й ті ж страви: борщ чи м'ясну юшку, кашу, гречані млинці, відварене м'ясо, в заможних сім'ях — холодець чи м'ясну печеню-«жарьонку», капусту, домашню локшину, «різанки», «тісто» та багато інших страв.

На хрестини, весілля та похорони готували обрядові і спеціальні страви та печиво: на хрестини — так звану бабину кашу, на весілля — коровай, калачі, «пару», лежень, шишки, борону. На похорони — коливо з медовою ситою. У поліських селах на хрестини обов'язково була «бабина каша», яку варила баба-повитуха чи породілля. Горщик з пшоняною чи гречаною кашею в кінці хрестинного частування розбивали. Право розбивати одержував той, хто встромлював у кашу найбільше грошей (як правило, хрещений батько). Середину каші з грішми віддавали породіллі, а бабі давали гроші на новий горщик. Кашу їли всі присутні і навіть брали її додому.

Особливо багата спеціальними печивами весільна обрядовість. Обов'язковим весільним хлібом був коровай, який пекли у молодої чи молодого. Коровай, що своїм корінням сягає дохристиянських часів, був родовим дарунком молодятам.

Коровай випікали з пшеничного борошна. У поліських селах нижню частину («підошву», «пудошву») робили з житнього тіста. У коровай клали сирі яйця як символ продовження роду, парні гроші, зерно, мед, які символізували добробут молодих. Зверху оздоблювали голубками, баранчиками, шишками, квітами, виготовленими з прісного тіста. Все це за народними віруваннями, уособлювало подружню любов, добробут і багатство. Процес випікання супроводжувався спеціальними піснями. Спечений коровай прикрашали шишками, різгами — трьома гілочками, обліпленими тістом.

Ділили коровай при обдаруванні молодих. При цьому сурово дотримувались сімейної ієрархії: матері, батькові, хрещеним батькам, потім найближчій родині, тоді двоюрідним і т.д. Ділили старший сват, старший дружко чи старший маршалок так, щоб вистачило всій родині. Наприкінці весілля староста чи дружка розрізав його і обділяв усю родину. Нижню частину не різали, а цілою віддавали музикантам.

Були й інші види весільного печива. Скажімо, обрядовим печивом були шишки, з якими молодий і молода запрошували на весілля.

На поминальний обід після похоронів готували гарячу страву або

капусняк. За віруваннями, з парою відлітала душа небіжчика. Обов'язковою їжею було коливо з пшеничної чи ячмінної крупи, полите медовою ситою. На початку XX ст., замість крупи, вживали покришену білу булку або хліб. Три ложки колива, «кануна» їли на початку поминального обіду.

У поминальних звичаях збереглися релікти дохристиянських вірувань: приготуванням їжі для померлих родичів живі намагалися «умилостивити» предків, відгородити себе від їх можливого згубного впливу і отримати допомогу від них.

Серед календарних свят виділялися зимові (різдвяно-новорічні) та Великдень. Головними святами ззимового періоду були Святий вечір, Різдво, Новий рік і Хрещення, в якіх переплилися християнські і народні звичаї. Святий вечір і Хрещення відзначали пісними стравами, Різдво і Новий рік — скоромними. На Святий вечір і Хрещення повинно було їх бути сім, дев'ять чи дванадцять, хоч не всім селянам це виявлялося під силу. Обов'язковими була кутя (з пшениці чи ячменю) та узвар із сушених фруктів. Крім того, на Святий вечір готували борщ, вареники (з капустою, маком, картоплею, сливами, грибами), рибу, варений горох, квасолю чи біб, відварені гриби, помащені олією, та кашу (гречану, пшоняну, ячмінну). Пекли пиріжки з різною начинкою. Всі страви, якими зустрічали Святий вечір, мали магічну функцію — забезпечити добробут сім'ї упродовж цілого року.

На Різдво споживали кутю з салом, борщ чи капусняк, ковбаси сальтисон, кров'янку (якщо селянин колов перед святом свиню). Крім того, варили домашню лапшу на молоці чи м'ясній юшці. На Новий рік намагалися приготувати якнайбільше скоромних страв, щоб багато їжі було протягом року.

Зимовий цикл календарних свят закінчувався масляною чи сирною неділею, коли головними стравами були вареники з сиром чи бринзою та млинці.

Спеціальні страви і печиво готували і під час великого посту, який тривав сім тижнів і передував Великодню. У перший день великого посту їли лише спеціальні коржики «жиляники», «кострубаники», «дужики», спечені з житнього, гречаного чи прісного тіста. Іноді до нього додавали квашеної капусти та хріну. На Поліссі «жиляники» зверху посипали маком або мастили медом.

Під час постів заборонялося споживати м'ясо-молочні продукти та яйця. Усі страви селяни мастили олією або так званим бичим молоком (потовченим та розведеним водою конопляним чи лляним сім'ям).

Основні страви — борщ з грибами та рибою, вівсяний кисіль, квашена капуста і огірки, варена чи печена картопля, риба.

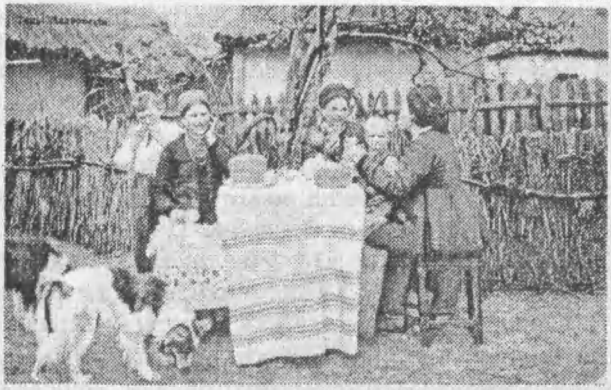

Великодний стіл.

У середу четвертого тижня Великого посту пекли печиво з прісного чи заквашеного тіста у вигляді хреста — «хрестянки» начиняли їх сушеною чорницею, маком чи квасолею. Їли їх члени сім'ї, давали худобі. «Хрести» також тримали у засіках з зерном, з ними починали сівбу зернових та садіння картоплі, брали з собою, коли вперше виганяли худобу на пасовище.

На Сороки, свято зустрічі весни, яке відзначали 9 березня за ст. ст., вважалося за необхідне варити 40 вареників чи галушок, пекти 40 бубликів, пампушок чи печива у вигляді сорок, жайворонків, які роздавали дітям.

На Великдень пекли з пшеничного чи житнього борошна паски та красили яйця — «крашанки». Процес приготування тіста та випікання паски супроводжувався різними магічними діями, спрямованними на те, щоб паска вдалася доброю, не потріскалася (тоді всі члени сім'ї будуть здорові). Заможні селяне запікали в печі шматок м'яма (шинку) чи сала, а то й ціле порося, варили холодець.

На свято Петра і Павла, яке вважалося пастушим, із сиру, яєць і борошна пекли булочки — «мандрики», «сирники». Вони призначалися для пастухів. На Маковія (1 серпня за ст. ст.) готували страви з маку. Найпоширеніша серед них — «щулики», коржі, политі солодкою водою та заправлені тертим маком. У поліських селах з маком робили вареники, пекли пиріжки і навіть варили макову юшку. На Спаса (6 серпня за ст. ст.) святили яблука і груші, готували пиріжки з яблуками, груші, фруктовий кисіль.

Багато традиційних страв української кухні продовжують побутувати і тепер (борщ, капусняк, юшки, деруни, каші, галушки, локшина, вареники, капуста, пиріжки, пампушки, холодець, сирники та ін.). Страви, які колись були виключно святковими, тепер готують і в будень. В обря-

довій їжі послаблюється чи навіть втрачається релігійно-магічна символіка, водночас посилюється естетична та розважальна функція.

Традиційні напої. У жителів нашого краю напої були представлені передусім квасами. Для приготування хлібного квасу випікали спеціальні хлібці з прісного або кислого житнього тіста або вживали сухарі. Їх дрібнили, заливали кип'яченою водою. Через добу квас можна було споживати. Для більшої різкості, кольору і смаку в квас клали бджолиний віск або смажений ячмінь. Перебродженний березовий сік із заправкою з підсмаженого хлібу також вживали в їжу. Березового квасу заготовляли багато. Квас був обов'язковим напоєм і в будні, і в свята.

Поширеним напоєм був компот («узвар»). Його варили переважно під час посту із яблук і груш. Алкогольні напої (пиво, горілку) в домашніх умовах майже не виготовляли. Переважна більшість поліщуків вживали алкогольні напої лише у великі свята і до того ж у невеликій кількості.

Режим харчування. В залежності від пори року і пов'язаного з цим режиму праці харчування у селян було три або чотириразовим. Восени і взимку було триразове харчування. У весняно-літні дні між обідом і вечерею був полудень. Приготуванням їжі, як у всіх слов'янських народів, займалися жінки, вони ж подавали на стіл і прибирали зі столу, мили посуд. До 30-х років XX ст. селянська родина, за звичаєм снідала, обідала й вечеряла разом і, як правило, з однієї миски. Основним прибором були дерев'яні ложки.

Режим харчування дітей був таким же, як і дорослих. Виняток робили лише для немовлят, яких мати годувала грудьми до року-півтора. Діти, як і дорослі, суворо дотримувалися застільного етикету: не сідати першими за стіл, їсти статечно, не поспіхом, зберігаючи повагу до сімейної ієрархії, не галасувати під час обіду, не стукати ложками або посудом. Всі ці звичаї підкреслювали оберегове значення застілля, особливо обіднього, для майбутнього добробуту родини.

Побутова сцена.

Посуд і начиння. У селах нашого краю у кінці XIX — 30-х роках XX ст. у широкому вжитку було хатнє начиння різних форм і призначення, зроблене з дерева, глини а також з соломи. У 20-х — 30-х рр. XX ст. набуває поширення скляний і металевий посуд. За функціональним призначенням посуд і начиння поділяються на окремі групи.

Гадання у святки (з картини М. Пимоненка).

Велику групу складало начиння для зберігання і переробки зерна та борошна, приготування хліба і борошняних виробів. Зерно і борошно зберігали у коморі у солм'яниках (верзунках), спірально сплетених із солом'яних скрутнів за допомогою вузьких стрічечок розщепленої лози чи осоки, а також у бондарних виробах — кадубах, бочках, діжках, засіках, скринях та мішках. Відміряли борошно спеціальними мірками (мірничками) або чвертками — довбаними, бондарними чи зігнутими з дуба циліндричними місткостями з невисокою вертикальною ручкою.

Для приготування хліба і борошняних виробів головним компонентом були пікна діжа — конусоподібна однодонна бондарна ємкість зі вставним дном і зйомним віком, стягнута двома дерев'яними або залізними обручами. (Докладніше про пікну діжу розповідається в етнографічному дослідженні професора В. Г. Кравченка, вміщеному у другій частині цієї книги).

В діжі готували лише кисле тісто з житнього й пшеничного борошна, інколи з додаванням інших злаків. Розчиняли тісто копистскою — дерев'яною вузькою лопаточкою на держачку. Місили найчастіше у ночвах або прямо у діжі. Тісто звичайно формували руками. Хліб садовили безпосередньо на черінь печі, а іноді, щоб він не забруднювався, підстеляли розпарене капустяне листя. Садовили за допомогою дерев'яної хлібної лопати, зробленої з широкої дошки. Некисле тісто розкачували качалкою на стільниці, на поверхні скрині або просто на столі.

Начиння для переробки і зберігання молока й молочних продуктів було як дерев'яним, так і глиняним. При доїнні корів використовували

дійниці — невеликі дерев'яні бондарні відра. Держаком служила найдовша клепка дійниці, що виступала. Проціджували молоко у глиняні глечики — гладушики (гладушки) або в низенькі кулеподібні ринки, в яких ще тримали сметану й масло. Збивали масло у спеціальній дерев'яній маслобійці або у глиняній макітрі.

Начиння для вживання їжі включало насамперед глиняні миски. Форми простих і полив'яних мисок були різноманітними. Полив'яні миски були значно меншими і з меншим кутом підйому стінок. Побутували також розмальовані глиняні полумиски, які використовувалися тільки на свята, а весь інший час зберігалися на полиці чи в миснику.

Індивідуальних мисок не було — вся сім'я їла з однієї миски, але кожний мав свою дерев'яну ложку зі спеціальною поміткою. Ложки були різьблені, з довгою, пласкою в кінці й п'ятигранною в основі ручкою та яйцеподібним черпаком. Розкладали їжу варехами та ополониками. Зустрічалися також великі черпаки.

Сіль тримали на столі в сільничках — точених дерев'яних чарках або точених чи глиняних мисочках. Пили з глиняних горняток або кухлів, а також із мідних або латунних кварт циліндричної форми. Начиння для варіння їжі в печі складалося із глиняного і металевого посуду. Це передусім різноманітні горшки — великі горщики, середньої величини горнці та зовсім невеликі горні та горнятка. Пізніше стали готувати їжу в емальованих з середини чавунних котлах (баняках) і просто в казанах. Витягали горшки з печі рогачами. До пічного начиння належить коцюба, якою вигортали золу.

Начиння для механічної обробки їжі під час приготування її включало різноманітні мішалки, збивачки, товкачі, макогони для розтирання й товчіння картоплі, сала, маку тощо, а також друшляки і подібні до них пристосування для зливання рідини. Начиння для збирання і зберігання фруктів, овочів, коренеплодів було переважно двох видів: конусоподібні кошики з двома чи одним вухом та двоообручні напівсферичні корзинки з ручкою дужкою з ліщини. До цього начиння належать вироби з берести — слоїки для ягід, а також гнуті з лика козуби овальної форми. Для квашення і соління овочів, сала, м'яса використовувався переважно однодонний конічний бондарний посуд різних розмірів: середньої величини діжки та бочки, крупніші кадуби та бадні. Для перенесення і зберігання води і напоїв застосовували перед усім бондарні відра чи путні конічної або циліндричної форми з двома вушками і протягнутою у них металевою дужкою. Їх переносили за допомогою коромисел (носидел).

Для зберігання напоїв — квасу, пива, вишняку, сливняку, а також меду — використовували дводонні діжечки — барилки з отворами у дні та стінці. Аналогічна ємкість мала й іншу назву — чвертка, яка означала її об'єм.

Начиння для прання, прасування, миття й купання. До нього у першу чергу входять ємкості для замочування білизни — це насамперед ночви й нецьки великого розміру, а також виготовлені з клепок цебри. Білизну повсюди прали (сукали, жмикали) вручну. Після просушування білизну прасували, завиваючи кожну річ на качалку й прокочуючи по ній рублем.

Купали дітей і мились дорослі у ночвах, цебрах і баліях, які використовували і для прання. Лише для немовлят використовували окремі ночовки.

Для приготування корму і годівлі худоби та птиці, крім стаціонарних ясел, для цього використовували переносне начиння — цебри, ряжки, довбані чи збиті з дошок, рідше — кам'яні корита, дерев'яні миски. Зелень для птиці сікли у ночвах і дощаних коритах спеціальними січками. Для приготування корму худобі існували механічні січкарні з ручним приводом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ.

1. Чому їжа є важливим компонентом матеріальної культури народу?
2. Назвіть найпоширеніші традиційні страви, які готують у вашій родині.
3. Чому картоплю називають другим хлібом?
4. Як ви розумієте прислів'я «Хліб — усьому голова»?
5. Які страви запозичені у нашому краї з традиційної кухні інших народів?
6. Перелічить обов'язкові страви Святого вечора.
7. Чим характеризуються страви святкового столу на Різдво, Великдень, Зелені свята (Трійцю), Спаса?
8. Чим відрізняється харчування у піст?
9. Які види посуду і начиння збереглися в нашому побуті з давніх часів?
10. Зберіть матеріали про харчування мешканців свого села, міста в минулому і сьогодні (рецепти традиційних страв з м'яса, овочів, молочних продуктів, печива, записи обрядових дій під час приготування і вживання ритуальних страв, відомості про обрядове значення їжі, про харчування різних верств населення).

СІМ'Я І РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ

Сім'я — це об'єднення людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'зані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю.

В Україні традиційно був поширений моногамний шлюб. Моногамія (від грецьких слів *monos* — один і *gamos* — шлюб) — це форма шлюбу, при якій чоловік одружується лише з однією жінкою, а жінка — лише з одним чоловіком.

За часів Київської Русі та в період розвитку феодально-кріпосницьких відносин у XV–XVI ст. на території України існувала велика патріархальна сім'я, або домашня община, відома під назвою «служба», «сім'я», «дворище». Поряд з нею існували й малі сім'ї. Уклад і побут общини трималися безперечною владою глави сім'ї — батька, мати управляла суто жіночими справами.

Часто кілька великих і малих економічно слабких сімей об'єднувалися для спільного виконання складних і трудомістких робіт у так звані патрономії — групи, що зберігали й підтримували господарську, та духовну єдність. У XVI–XVIII ст. і пізніше патрономії в Україні існували тільки як пережиток, втративши багато рис для свого класичного вигляду. Вперта і тривала боротьба між главами дворищ і малих родин підривала міцність великих сімейних колективів і сприяла їх розпаду. Однако цей процес відбувався повільно й не скрізь однаково. На Волині спочатку утворювалися перехідні форми сім'ї. Родина, яка відокремлювалася, одержувала лише окреме житло, а земля залишалася у спільному володінні.

Мала індівідуальна родина була основною формою сім'ї в Україні, складалася з батьків і неодружених та одружених дітей. Кількісний склад її за даними Всеросійського перепису населення 1897 р. становив у Волинській губернії у середньому п'ять-шість чоловік. Разом з тим зустрічалися родини, які налічували в своєму складі сім, вісім і більше чоловік, причому, не тільки за рахунок багатодітності, а й у зв'язку з тим, що один з дорослих одружених дітей жив разом із старими батьками. По суті, це була теж мала сім'я, але складалася вона вже з трьох поколінь. У таких родинах главою спочатку був батько, але через деякий час він, як правило, передавав господарство синові з умовою, що той догляне його й матір до смерті.

Сім'я була основною виробничою клітинкою сільського господарства, яке задовольняло в той час усі її потреби. Воно забезпечувало

селян продуктами харчування і матеріалами, необхідними для виготовлення одягу, взуття, різного начиння та більшості сільськогосподарських знарядь. Сам спосіб виробництва, адже сім'я здобувала свої засоби до життя головним чином в обміні з природою, визначав замкненість сім'ї, обмеженість її своїми вузькородинними інтересами, відсутність зв'язків і спілкування з сусідніми сім'ями.

У зв'язку з розвитком капіталістичних відносин, особливо в кінці XIX — на початку XX ст., селянська сім'я дедалі більше підпадає під вплив товарогрошових відносин. Їй все частіше доводилося купувати частину необхідних продуктів та матеріалів на ринку і поступово відмовлятися від домашнього виробництва. Однак на Поліссі ще тривалий час зберігалися пережитки натурального господарства.

За розпорядком господарських робіт в селянській родині стежив батько. Він щодня за вечерею підсумовував, що зроблено протягом дня, та давав завдання кожному члену сім'ї на завтра. Воля батька в селянських родинах була законом.

Робочий день починався дуже рано; влітку — о четвертій-п'ятій годині, взимку — о п'ятій-шостій. Швиденько поснідавши, усі, хто міг працювати, відправлялися в поле. Якщо воно недалеко від садиби, на обід збиралися додому годині о дванадцятій, якщо ж далеко, то або брали його самі або приносив хтось із членів сім'ї, найчастіше діти. В такому разі знов докупи сім'я збиралася тільки пізно ввечері. Після вечері готувалися до наступного дня, лагодили реманент, оглядали худобу.

Взимку роботи було менше. Правда жінки і взимку вставали дуже рано, поралися в хаті й по господарству, прали, ткали, лагодили одяг, шили й вишивали сорочки. Зате чоловіки почували себе вільніше і значно швидше справлялися із своїми обов'язками, більше часу мали для саморозвитку, відпочинку й розваг.

Родина біля хати.

У сім'ї існував раз назавжди встановлений розподіл діла на «чоловіче», «жіноче» і «спільне». Жінка садила, доглядала й оброб-

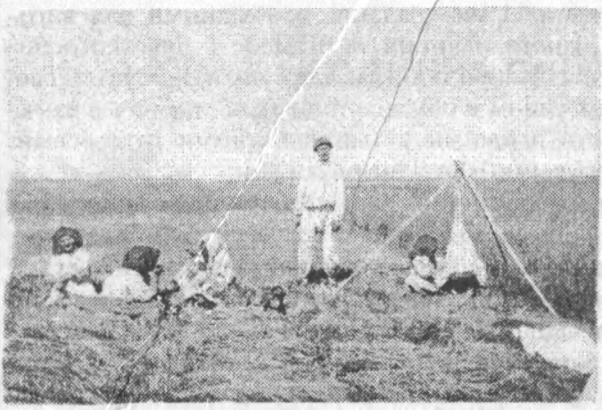

Обід у полі.

ляла город, збирала з нього й переробляла врожай, готувала страву, обробляла льон і коноплі, пряла, ткала, шила сорочки, доглядала за птицею, коровою, свинями. Крім того, вона піклувалася про чоловіка й дітей, прала одяг, прибирала житло. В обов'язок чоловіка входила робота на полі, виготовлення й лагодження сільськогосподарського реманенту, заготівля палива й будівельних матеріалів, догляд за робочою худобою тощо.

Спільно подружжя збирало врожай на полі (чоловік косив, жінка в'язала). Жінка мала допомагати чоловікові в усьому, однак чоловік вважав для себе негожим виконувати якусь жіночу роботу й майже ніколи за неї не брався. Сімейні інтереси обмежувалися переважно внутрішніми справами, які вирішувалися здебільшого в колі близьких родичів. Разом з тим члени селянської родини завжди відгукувались на всі заходи, до яких вдавалася громада, наприклад, на взаємодопомогу (толока), на колективне проведення свят і сімейних торжеств та інш.

Майнові відносини будувалися на основі приватної власності. Розпорядником родинного майна і його власником був, як правило, глава сім'ї. Після смерті батька майно довгий час не ділилося, а влада в сім'ї переходила до старшого сина або навіть до матері, які продовжували розпоряджатся сімейним добром.

З розвитком капіталізму й посиленням процесу розпаду великих сімей майно підлягало розподілу. Як після смерті батька, так і за його життя воно розподілялося між синами здебільшого порівну. Значнішою бувала тільки частка того з синів, з котрим після поділу залишалися жити батьки. Найчастіше більшу частку майна одержував наймолодший син. Йому належала й частина садиби. Інколи з цього правила робився виняток на користь найслухнянішого сина. Сестри ж переходили під опіку братів, які готували їм посаг і видавали їх заміж.

Жінка під час поділу не мала права на одержання спадщини не тільки

на землю, а й на рухоме майно і цілком залежала від батька, чоловіка, братів. Тільки в разі, коли сім'я не мала в своєму складі спадкоємців чоловічої статі, майно ділилося між дочками також порівну.

Майнові відносини в селянській родині відзначалися своєрідністю. Наприклад, крім загального майна, яким розпоряджався глава сімейства, кожний член його мав право на особисте майно, яке міг придбати на власні кошти. Це однаковою мірою стосувалося і жінок (матері, дочки) і чоловіків. Незалежно від цього в сім'ї жінці належало її придане, яким, крім неї, ніхто не міг розпоряджатися. Українське придане порівняно до приданого в сім'ях інших народів мало свою особливість. По можливості до нього включали земельний наділ, що звався «матерщиною», яка ніколи не входила в загальнородинне майно, не ділилася між окремими членами сім'ї, а передавалась у спадщину, і тільки по жіночій лінії.

Звичаєве право яскраво відображало становище всіх членів родини. Сини — перші помічники й порадники батька — вважалися спадкоємцями сімейного майна, тому кожний з них мав право на відповідну його частку. Траплялися випадки, коли батько ще за життя передавав владу, права на господирство і майно одному з синів, найчастіше старшому, і вимагав, щоб уся сім'я корилася новому господареві.

Інше становище в дочок. Після одруження вони переходили в «чужий рід», в чужу сім'ю, і звичаєве право часто не передбачало для них будь-якої частки загальносімейного добра. Дочки в батьківській сім'ї займали немовби другорядне, підлегле становище.

Відносини між окремими членами в різних за своїм складом і формою селянських сім'ях, а також і становище жінки в них були неоднаковими. У молодих сім'ях, що складалися здебільшого з батьків і малих дітей, взаємовідносини між чоловіком і жінкою будувались, як уже зазначалося, на більш рівноправних засадах. Жінка навіть вела своє «бабське» господарство, прибутками якого сама і розпоряджалася. На зібрані гроші вона могла придбати необхідне собі, або для приданого дочок. І хоч главою та господарем в таких сім'ях неодмінно виступав чоловік, все ж таки взаємини між подружжям у цьому разі характеризувалися більшою лагідністю та згодою. Воно спільно вирішувало всі родинні справи: як вести господарство, які необхідно придбати речі, як виховувати дітей. В народі про таке подружжя говорили: «живуть між собою, як голубів пара».

Дружні родинні стосунки частіше спостерігалися в бідняцьких сім'ях, де брали шлюб частіше з любові і за взаємною згодою. Лагідність і друж-

ба, що визначали родинне життя незаможних або малозаможних верств українського селянства, оспівані в багатьох народних піснях.

Ой взяв жінку убогую, —
Щаслив з нею, слава богу:
Іду з нею в поле жати, —
Мило з нею працювати.

Траплялося іноді так, що жінка завдяки розуму, кмітливості, старанності починала відігравати першорядну роль у сім'ї, ставала по суті її главою, ця ще одна з характерних рис українського селянського родинного побуту знайшла відображення в художній літературі та усній народній творчості. Повновладною господаркою в сім'ї, якої чоловік навіть побоюється, зображена Одарка в опері С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм».

При спільному житті молодого подружжя з батьками родинні взаємини складалися інакше. На кожному кроці доводилося рахуватися з батьками, підкорятися їх волі, вельми шанувати батька й залежати від нього як глави сім'ї. Що ж до невістки, то вона й думати не сміла про якусь самостійність і в усьому мусила коритись свекрусі.

Ще складніші взаємини панували у великих сім'ях. Особливо тяжко жилося невістці. Обтяжена цілоденною роботою на велику сім'ю та обов'язком доглядати дітей, вона мала всіляко догоджати не тільки своєму чоловікові, а й його батькам, особливо — свекрусі.

Сутички між невісткою і свекрухою — поширене в українському, як і в побуті інших народів, явище. Це пояснювалося, зокрема, тим,що невістка походила з іншого роду і вважалася чужою в сім'ї чоловіка. «Невістка — чужа кістка» — з жалем і співчуттям говорилося в складеній народом приказці. Вона приходила в нову сім'ю, де за тривалий час виробилися свої тверді порядки, свій домашній уклад. Свекруха, як правило, намагалася перекласти на невістку майже всю важку домашню працю. При цьому за нею зберігалося право «вчити» невістку не тільки на перших порах спільного життя, а навіть тоді, коли вона вже мала власну велику сім'ю. Нерідко свекруха втручалася у взаємини між сином і невісткою, «повчаючи» сина, як йому поводитися з жінкою, як тримати її в суворості й покорі. Все це викликало опір невістки, і в сім'ї починалися непорозуміння не тільки між свекрухою й невісткою, а часом і між батьками і одруженим сином.

Закон також стверджував нерівноправність жінки, яка в усьому мала коритися чоловікові. Вона мусила, навіть всупереч своїй волі, їхати за чоловіком, якщо він змінював місце проживання, без його дозволу не

мала права влаштовуватися на роботу. В разі непослуху чоловік міг змусити жінку виконати його волю через суд.

Переважна більшість жінок не мала ні часу, ні можливості здобути будь-яку освіту. Вже з восьми-десяти років багатьом дівчаткам доводилося йти в найми, а потім і на заробітки.

Не можна не зупинитися й на становищі зятя-приймака. В селянському середовищі існувало правило брати в сім'ю приймака в тому разі, коли в ній не було синів. В сім'ях, де вважалося, що «зять — не людина», становище його прирівнювалося до наймитського. До приймака тут ставилися із зневагою, підкреслюючи на кожному кроці його майнову залежність.

Відстоюючи честь сім'ї, роду, односельчани засуджували недбайливість, пияцтво, гультяйство, неповагу до своїх родинних обов'язків. Ганьба і зневага діставалися на долю того чоловіка або тієї жінки, які допустилися зради в подружньому житті. Особливо це стосувалося жінки. Суворо карав народний звичай і за «перелюбство». Дівчину, що народила дитину поза шлюбом, кожен міг скривдити, насміятися з неї. Люди з презирством обзивали її «покриткою», а дитя «байстрям», «безбатченком». Немало горя і зневаги терпіла й сім'я дівчини. Нерідко під тягарем людського осуду батьки виганяли молоду матір, яка відважилася народити поза шлюбом дитину, з рідної хати.

Виховання дітей. В селянських сім'ях народжувалося багато дітей. Першу допомогу породіллі надавала бабка-повитуха. Вона приймала дитину, доглядала породіллю і новонародженого.

З дня народження протягом першого року життя дитина знаходилась головним чином під доглядом матері. Мати годувала її і голубила, купала і оповивала, вкладала в неї усю свою любов, віддаючи їй і ласку і втіху. Народ створив безліч колискових пісень, сповнених тепла і ніжності, любові і щирих материнських почуттів, сподівань на те, що дитина виросте здоровою і щасливою на радість і втіху батькам.

Ходить сон по долині
В червоненькій жупанині.
Кличе мати до дитини:
— Ходи, сонку, в колисоньку,
Приспи мою дитиноньку.
Бодай спало — не плакало,
Бодай росло — не боліло,
Головонька і все тіло —
Отцю й матці на потіху,
Добрим людям на услугу.

Але тяжкі умови життя селянської родини, з раннього ранку і до пізньої ночі робота на полі, в городі, по господарству змушували матір дуже рано залишати дітей на менших своїх сестер і братів або й зовсім без догляду. Краще почувала себе жінка-матір в сім'ях з дідом або бабою, які допомогали батькам доглядати й виховувати дітей — своїх онуків.

Годували дітей також стравою, яку вживали дорослі, тільки немовлятам намагалися дати побільше молока. Але його не завжди доставало. В такому разі молоко заміняли соскою-жвачкою, з якою й залишалося маля на весь день.

Немовлят звичайно тримали в лозяних або дощаних колисках, на спід накладали сіна й застеляли його полотняними пелюшками. Старші діти майже завжди спали покотом на полу — настилі з дощок між піччю і причілковою стороною, часто навіть разом з дорослими.

В сім'ї дітям прищеплювали слухняність, повагу до батьків і старших взагалі. За звичаєм діти, навіть дорослі, до батька й матері зверталися на «ви». Батька більше боялися, як суворішого і вимоглишого, до матері ж зверталися з різними болями й радощами, йшли за допомогою і порадою. У старшому віці хлопці частіше ставали ближчими до батька, а дівчатка — до матері.

Пошана, тепле й щире ставлення до батьків, піклування про них дітей знайшли яскраве відображення в поетичній творчості українського народу. В численних піснях, приказках і прислів'ях матір звуть ніжною голубкою, ластівкою, вірною порадонькою. Її любов — це велика життєдайна сила.

Але любов і ласка до дітей поєднувалися в сім'ї з вимогливістю й виховнням у них поваги до праці, з прищепленням їм навиків до різного ремесла, рукоділля, шитва, нахилу до малювання, співів. Биття дітей вважалося крайньою мірою. Краща наука — слово, тобто переконанням і прикладом. «Учи дітей не страшкою, а ласкою», — говориться в народній приказці.

З особливим осудом і суворістю ставилася громада до лінощів, небажання допомагати рідним, до недбалості в праці. «Будеш трудитись, будеш кормитись» — учить народна мудрість. Якщо молода людина проявляла лінощі, односельчани осуджували не тільки її, а в однаковій мірі й батьків за погане виховання. «Та дитина ледача, — підкреслювала народна педагогіка, — якої батько не вчив». Того ж, хто добре, швидко, охоче й майстерно брався до діла, у кого будь-яка праця аж горіла в руках, завжди ставили в приклад, відзивалися з високою пова-

гою не тільки про нього, а й про сім'ю, яка виховала справжнього вмільця.

Великого значення у вихованні надавалося заохоченню. Похвалу, правда, ніколи не висловлювали вголос, бо це вважалося нескромним. Знаючи, яку втіху дитині дає подарунок, батько, перебуваючи на ярмарку, найчастіше привозив з міста малюкам ласощі, бублик, маківник, медяник, а старшим — щось із цікавих речей, зокрема, дівчатам — дешеві сережки, хустки або намисто.

Дівчина у святковому вбранні.

Діти наслідували сімейні традиції, звичаї, погляди, ставлення до різних подій і явищ життя. Навіть у своїх розвагах вони часто відтворювали те, що спостерігали навколо себе. Насамперед, «господарювали»: сіяли, косили, збирали хліб, варили обід, ставили хатинки з піску, робили човники, потім влаштовували «весілля», «хрестини», «похорони». Але багато існувало й суто дитячих ігор, окремо для хлопчиків («коні», «пиж», «журавель») і дівчаток («ляльки», «ластівка», «маківочки»), а також спільних — «гоюдуб», «квач», «гуси-лебеді».

Для розваг діти, особливо бідняцькі, мали дуже обмежений час. З раннього віку, привчаючись до діла, вони часто брали на свої незміцнілі плечі не тільки посильні, а й тяжкі роботи: допомагали, як правило, доглядати менших братів і сестер, пасли худобу, птицю, дівчатка разом з матерями поралися по господарству, хлопчики їздили з батьками на поле.

Батьки всіляко прагнули дати дітям освіту. Особливо намагалися вони вивчити хлопця — майбутнього хазяїна, грамота для якого вважалася конче потрібною.

Крім працьовитості, в кожній сім'ї виховувалися чесність, правдивість, любов до рідного краю.

Шлюб — це дозволена і регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їх права і обов'язки по відношенню один до одного і до дітей. Він здійснюється через обряд вінчання або громадську реєстрацію.

Укладанню шлюбу завжди надавали великого значення. За звичаєвим правом в Україні людину вважали за самостійну тільки після одруження: неодружений чоловік, якого б віку він не був, вважався парубком. Одружена людина завжди користувалася більшим авторитетом у громаді, ніж старий парубок чи дівчина. Несхвально ставилися до людей, які вчасно не створювали сім'ю.

Шлюб завжди був важливою подією в житті сім'ї. Йому передувало досить тривале гуляння молоді на вулиці та вечорницях, де молоді люди і обирали собі пару.

Наречених, як правило, вибирали зі свого села і досить рідко — з сусідніх. До шлюбу хлопця з дівчиною з іншого села ставилися з пересторогою. Особливо недоброзичливо сприймали в своєму середовищі жінку: вона фактично все життя була в селі чоловіка чужого.

Батьки прагнули видати заміж дочку або оженити сина якомога раніше. Для дівчини шлюбний вік за звичаєм і законом визначався з 16, а для хлопця — з 18 років. Дівчина 20 років вважалася «застарілою». Намагання батьків якомога раніше влаштувати шлюб сина пояснювалося насамперед господарськими міркуваннями: сім'я одержувала додаткові робочі руки. Дочку ж рано видавали заміж, бо побоювалися, що вона може засидіться в дівках, тобто залишиться незаміжньою, що, за народними поглядами, вважалося негожим. Відсутність кровного споріднення вважалася однією з важливих умов для взяття шлюбу. Народний звичай унеможливлював шлюби між родичами до сьомого і навіть восьмого коліна по прямій лінії і до четвертого по боковій лінії. Винятки траплялися дуже рідко і тільки за згодою церкви.

Залицяння.

З родичанням і свояцтвом вельми рахувалися. Прямі родичі — «кровні», як їх величали, утворювали так званий «рід», який відігравав неабияку роль у громадських та родинних подіях. Наприклад, вважалося обов'язком запросити увесь рід на весілля,

родини, хрестини, новосілля.

Кожен член сім'ї або родич мав певну назву, що визначала його родинні стосунки як для кожного сім'янина, так і для «громади». Крім батька, матері та їх дітей, родина могла мати в своєму складі брата, сестру, діда, бабу, онуків, свекра, свекруху, братову, зовицю, невістку, небожа, небогу, дядька, дядину, пасинка, пасербицю та інших родичів.

З'ясовують відносини.

Певні обов'язки накладало свояцтво. Воно розглядалось як до деяко міри родинний зв'язок, і це служило перешкодою для шлюбу між свояками. Спорідненими вважалися не тільки родичі пошлюблених з однієї й другої сторони,а й зв'язані кумівством.

Вибір дружини і самий шлюб залежали переважно від волі батьків. Більше того, в сім'ї існувала певна обов'язкова черговість одруження. Поки не одружувався старший син або дочка, не мали права одружуватися молодші. Але вже на кінець XIX — на початку XX ст. молодь, особливо чоловіча, набувала певної самостійності й у виборі дружини.

Парубок і дівчина, як правило, знайомилися задовго до шлюбу. Тільки заздалегідь домовившись з дівчиною та заручившись згодою батьків, парубок засилав сватів.

Ставали до шлюбу переважно сторони рівні за своїм майновим станом. Заможні ж господарі вельми неохоче родичалися з біднотою, віддаючи заміж дочку за приймака і тільки в тому разі, коли не мали власніх синів. Бідні селяни так само вважали за краще вибирати собі пару серед рівних: «не з багацтвом жить, а з людиною», — говорилося в народі. Але інколи, щоб поправити матеріальне становище, батьки силоміць, не рахуючись з бажанням сина або дочки, віддавали їх у заможну сім'ю.

Тогочасне звичаєве право не передбачало обов'язковою згоду молодих на одруження, але здебільшого її брали до уваги. Згода ж батьків вважалась обов'язковою. Діти, які брали шлюб самовільно, позбавля-

лись батьківського благословення, а в деяких місцевостях і спадщини.

Через деякий час після самовільного шлюбу батьки, звичайно, згоджувалися і визнавали його, виділяли дітям майно та запрошували їх жити разом. Але бували випадки, коли шлюб так і лишався невизнаним.

Суттєвого значення для успішного завершення шлюбу надавалося наявності у нареченої посагу. Готувала його кожна дівчина, яка стала нареченою, за допомогою матері. Батько виділяв для цього певну суму грошей. Найчастіше дочці, яка виходила заміж, виділяли худобу та деякі з побутових речей. За часів феодалізму молодий, беручи шлюб, мав сплатити нареченій так зване віно, тобто викуп за молоду. Вартістю це віно мусило дорівнювати посагові, або навіть перевищувати його, іноді майже вполовину. Згодом звичай давати віно перевівся, хоч його залишки подекуди ще зустрічаються в деяких весільних обрядах. Сам посаг поділявся на дві частини: «скриню» та «худобу». До скрині входили одяг, рушники, постіль, скатерті.

Крім того, дівчині в посаг, як вже зазначалося, нерідко давали земельний наділ — материзну, що становила одну з національних особливостей внутрісімейних майнових відносин українського селянства. Посаг мав велике значення в житті й родинному становищі молодої дружини, визначаючи певною мірою економічну самостійність і незалежність її в сім'ї чоловіка. Під час весілля йому приділялась особлива увага. За його розміром присутні судили про працездатність і достатки молодої та її рідних. Посаг урочисто переправляли в дім нареченого, намагаючись показати його якомога повніше, часто викладаючи речі поверх скрині.

Взагалі біднота, особливо наймити і заробітчани, ставали до шлюбу, не маючи здебільшого ніякого посагу. Єдиним багатством молодих в такому разі виявлялися їх працьовиті руки. Утворюючи сім'ї, розраховували тільки на самих себе та на свою працю.

У XVI–XVII ст. шлюби нагадували звичайну угоду, за якою обидві сторони приймали певні умови, що скріплювалися в усній або письмовій формі перед весіллям. Цій угоді надавалося великого значення, а невиконання її умов майже завжди вело до розладу весілля.

З середини XVIII ст. складовою частиною весільного обряду стає вінчання в церкві. Але втручанняцеркви в укладання шлюбу фактично не змінило суті і значення народного весілля. Тільки після дотримання всіх його обрядів шлюб в очах громадян набирав законності. Більше того, саме весілля народ вважав обов'язковим, без нього, хоч би й після церковного вінчання, співжиття молодого подружжя не допуска-

лося. Молодята жили окремо, кожний у себе вдома, як чужі.

Щоб покласти цьому край, Синод, найвищий орган управління православної церкви в царській Росії, в 1843 р. видав спеціальний указ, яким зобов'язував молодих після вінчання в церкві жити разом.

Крім матеріальної сторони, яка завжди враховувалася при укладанні шлюбу, в народі виробилися певні погляди та вимоги й щодо жениха і нареченої. Молодий, насамперед, мав бути хазяїном, уміти працювати, знати всі сільськогосподарські процеси, поводити себе спокійно, витримано, не пити й не лінуватися.

Молода мусила бути хорошого роду, тобто походити з чесної трудової сім'ї, мати навик до праці, вміти вести домашнє господарство, ткати, прясти, шити, готувати страву, додержувати чистоти й охайності, мати чепурний і привітний вигляд.

Крім так званих законних шлюбів, існував подекуди звичай «жити на віру», тобто без весілля і вінчання в церкві. Такі, по суті громадянські, шлюби зустрічалися досить часто. Відзначався деякими рисами і вінчаний шлюб між вдовами і вдівцями. На відміну від звичайного він не супроводжувався пишним весіллям, а відбувався скромно, у присутності невеликої кількості гостей і найближчих родичів. Народ схвально ставився до вдовних шлюбів, особливо якщо в сторін, які їх брали, росли діти. Офіційні розлучення — рідкісне явище в середовищі дореволюційного селянства. Їх здійснювали самостійно сторони, які розлучалися за обопільною згодою. Для цього досить було спеціального зобов'язання, причому до XVII ст. усного. Пізніше для здійснення розлучення стали складати так звані розлучні листи, спочатку в присутності свідків, а з посиленням впливу церкви — і попа.

Сватання.

Наприкінці XVIII ст. вища церковна влада заборонила розторгнення шлюбу за народним звичаєм. Вона оголосила спеціальні умови, що забезпечували право на розлучення, але тільки за згодою церковного суду.

Весільний танець.

Сімейні звичаї та обряди. *Звичаї* — це повсякденні установлені правила поведінки, що склалися історично, на основі людських стосунків, у результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості. Вони, як неписані закони, народжуються разом з народом і передаються з покоління у покоління, тобто стають традиційними. *Обряди* — це символічні дійства, приурочені до відзначення найбільш важливих подій у житті людських гуртів, родин, окремих осіб. Між звичаями і обрядами існує певна різниця. Звичаїв дотримуються щоденно, обряди ж виконуються напередодні чи безпосередньо у дні свят. Система усталених обрядів, якими супроводжується громадсько-побутове чи релігійне життя, є обрядовістю даного народу.

В обрядовості розрізняють два види — *родинну* (чи сімейну) і *календарно-побутову*. Перший вид обрядів тісно пов'язаний з громадським осмисленням важливості події в житті окремої родини чи людини. Сімейні обряди супроводжують громадські відзначення весілля, уродин та похорону. Переважна більшість сімейних звичаїв та обрядів виникла в період первісно-общинного ладу. Тісно пов'язані з виробничою діяльністю, з потребами життя і побутом людини, вони мали так би мовити світський характер. Деякий відбиток на сімейну звичаєвість і обрядовість наклали також фантастичні уявлення людини про навколишній світ, її вірування, забобони.

Найяскравішим, найурочистішим і найбільш важливим у житті людини завжди було весілля. Основні його акти, що супроводилися багатьма церемоніями, святковим частуванням родичів, подарунками — це виконання шлюбного ритуалу та перехід нареченої в дім жениха. Об'єднуючись в одній послідовно виконуваній драматичній дії, оформлення шлюбу супроводилося багатьма іграми, музикою, танцями, співами і мало характер народного свята. Це відбилося навіть у самій його назві: «весілля».

Весілля справляли у вільній від польових робіт час весни, осені та зими. Весною, як правило, від Пасхи до Трійці, восени — від жовтня до середини листопада, взимку — на так звані м'ясниці, тобто починаючи від Різдва, на протязі усього січня й лютого. Починалося весілля сватанням, коли посли від жениха (старости) з ним або без нього (залежно від місцевих звичаїв) укладали попередню угоду про шлюб з батьками нареченої. Старостами брали дотепних, метких і поважних людей. Зайшовши до хати нареченої, вони заводили традиційну розмову про полювання, про куницю, товар, купців і, нарешті, переходили до основної мети свого візиту — просили батьків нареченої видати дочку заміж за парубка, якого вони при цьому дуже розхвалювали.

Вельми стисло, але не упускаючи всіх важливих моментів, що стосується сватання, Т. Г. Шевченко писав: «Покохавшись літо, чи то два.., парубок до дівчиного батька й матері посила старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних. Коли батько й мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустку».

Якщо ж з якихось причин батьки відмовляли, то дівчина виносила старостам гарбуз. Одержати гарбуза вважалося за велику образу, тому батьки молодого й старости намагалися наперед, обхідними шляхами дізнатися про думку батьків нареченої відносно жениха, щоб не потрапити у незручне становище.

Незабаром після сватання відбувалися умовини, оглядини, домовини, коли родичі нареченої приходили до жениха, щоб з'ясувати його майновий стан, ознайомитися з господарством, наявністю продуктів, одягу та інших речей.

Через два тижні, а інколи й раніше, після сватання влаштовували заручини, а на Волині — запоїни. Заручини повторювали сватання, але в більш урочистій обстановці, в присутності всіх родичів жениха та нареченої з виконанням цілого ряду обрядів, що супроводжувалися весільними піснями.

Весілля йде селом.

Заручини — одна з найважливіших складових частин весілля. Відбувши їх, обидві сторони немов скріплювали цим самим договір про шлюб, встановлювали кількість і розмір витрат на весілля з обох сторін, домовлялися про подарунки для родичів молодої і молодого. З цього часу всі подальші весільні дії немов набирали законності. За відмову після заручин від шлюбу сторона, яка відмовлялася, мала сплатити другій стороні, за звичаєвим правом, певний штраф. Крім відшкодуванням матеріальних витрат, треба було заплатити ще й за «образу».

Далі, звичайно в п'ятницю, до нареченої приходили дівчата — подружки вити гільце. Звита ними гілка сосни або плодового дерева, пишно оздоблена квітками, стрічками та букетиками колосків, вставлялась у спеціально спечений хліб і протягом усього весілля стояла посеред столу. Гільце символізувало незайманість, красу, волю і молодість. Обряди, що супроводили виготовлення гільця, означали прощання нареченої з дівочою свободою, з порою дівування.

Разом з гільцем виготовляли й маленьку квітку або плели невеликий віночок, який старша дружка пришивала молодому до шапки.

У четверг, п'ятницю, а найчастіше у суботу ввечері молодиці збиралися готувати коровай, що був невід'ємною частиною весільного обряду. Коровай — великий, гарно прибраний шишками, голубками та іншими фігурками з тіста, спеціально спечений хліб, який зверху прикрашали також свічками, стрічками і навіть квітами. Виготовляли його тільки запрошені заміжні жінки, які приносили з собою борошно, яйця, а часом і сало. До цієї групи входила різна, але обов'язково непарна кількість (найчастіше сім) коровайниць. Усі вони мали взяти участь у випіканні коровая. Разом з короваєм випікалося багато шишок і гусок із тіста. Ними мати нареченої обділяла потім тих жінок, які брали участь в обряді випікання коровая.

Женихи.

Коровай брали, як правило, і в молодого, і в молодої, але наприкінці XIX ст. дедалі більше поширювався звичай випікати його тільки в молодої.

Готування короваю супроводилося різними старовинними обрядами та піснями, які свідчили про те, що в давнину йому надавалося певного ритуального значення. Пізніше це значення втратилося, і коровай просто став символізувати достаток, багатство, заможність сім'ї, в нього вкладали гроші «на щастя». Наприкінці весілля, у неділю ввечері, коровай розрізали на шматочки і роздавали всім присутнім, щоб вони побажали молодим добробуту, щастя і здоров'я.

Центральний і найбільш урочистий момент весільного дійства — весілля у власному розумінні цього слова, що відбувалося, як правило, в неділю. Цього дня виконувалися всі основні обряди та звичаї: молода запрошувала на весілля родичів, їй розплітали косу та покривали хусткою голову, здійснювали викуп нареченої і посад її разом з молодим на покуті, молода прощалась з рідними, ділили коровай. Здебільшого в неділю ж відбувалося і вінчання в церкві та обряд комори, який мав підтвердити незайманість молодої.

У неділю вранці молодий разом із своїми боярами (дружиною) готувався їхати за молодою. До воріт його проводжала мати у вивернутому вовною наверх кожусі. Вона обсипала сина зерном, дрібними грішми, що означало побажання успіхів, багатства. По дорозі молодий відкупався горілкою або дрібними грішми від перейми, що заступала йому дорогу.

До нареченої молодого з дружиною впускали не відразу, спочатку імітували бійку та вимагали викупу. В той час коли молодий з дружиною заходив на подвір'я і в хату, наречена мала сидіти за столом на покуті, схиливши голову на хліб. Біля неї сидів неодружений брат, який її «охороняв» і в якого бояри жениха після довгих торгів «купували» наречену. Молодий сідав поряд з братом, а його бояри — біля дружок.

Після урочистого обряду посаду починалося дарування. Спочатку родичі молодого наділяли подарунками родичів молодої, потім — навпаки. Подарунки клали на тарілку й разом з весільною шишкою та чаркою горілки підносили кожному з присутніх на весіллі родичів.

Після дарування відбувався один з найбільш драматичних обрядів розплітання коси і покривання голови молодої хусткою або чіпком. Молоду садовили на діжу, брат розплітав і мастив їй маслом, або медом косу. Потім на голову молодій надівали жіночий головний убір — очіпок, який вона двічі зривала й кидала геть і тільки втретє залишала на собі. В давнину косу дівчині не розплітали, а відсікали сокирою, що означа-

ло прощання дівчини — нареченої з дівоцтвом, з подругами та ріднею, перехід її під владу чоловіка.

За розплітанням коси і покриванням голови молодої відбувався урочистий розподіл коровая. Дружка молодої діставав триразовий дозвіл від старости ділити хліб, після чого розкраював його на дрібні шматочки, якими й наділяв присутніх на весіллі. Наприкінці XIX ст. і пізніше це вже означало приєднання всіх гостей до сімейного торжества, до побажання добробуту і щасливого життя молодим.

Після розподілу коровая рідня молодого та молодої починала збирати наречену в дім жениха. Виносили посаг, укладали його на віз, потім садовили молодих і з піснями та з танцями везли їх до молодого. Біля хати молодого віз мав переїхати через вогонь. За народними віруваннями, цим ніби запобігалося всього лихого, що могло статися в житті молодої сім'ї. Мати жениха, стоячи на порозі у вивернутому вовною назовні кожусі, зустрічала молодих з хлібом-сіллю, а часто й з медом, бажала їм щастя, багатства, довгих літ подружнього життя.

Далі відбувався урочистий посад молодого і молодої, що набував значення їх обрядового єднання. З цього моменту змінювалося ставлення до молодого та його дружини, закінчувалися обряди, що свідчили про боротьбу між родами молодого і молодої, весільні пісні набували еротичного забарвлення.

З боку молодого і молодої брали участь так звані весільні чини, які входили до складу весільного поїзда однієї та другої сторони. Од молодого — староста або старший боярин, дружба або дружко (маршалок, стрітник), бояри, свідки, од молодої — староста, дружки, приданки. Кожний з них не тільки сам брав участь у весільних церемоніях, а за традицією ще й керував одним або кількома обрядами, або відповідав за деякі їх здійснення. Деякі з чинів мали відмітні знаки — атрибути.

Старший боярин звичайно виступав на весіллі з батогом, дружко на Київщині обов'язково перев'язувався рушником, а на Волині і Поліссі він був з маршалом (увитим різнокольоровими стрічками і прикрашена квітами верхівка деревця, що обов'язково складалася з трьох гілочок, від якого йде, очевидно, і назва цієї особи).

Важливе місце на весіллі займав хоровий спів. Він проймав собою дійство, з'єднуючи в одне художнє ціле всі весільні обряди. Хоровий спів не тільки супроводив обрядові дії, визначав їх послідовність, початок і кінець, так зване триразове зачинання, а здебільшого розкривав зміст і значення багатьох весільних звичаїв та обрядів. Наприклад, перед тим як замісити коровай, молодиці миючи за звичаєм руки, співали:

Де ся діла, де ся поділа
Марусина матінка
Нехай прийде,
Нехай принесе
З криниці
Водиці.
Нехай помиють
Коровайнички ручки.

Розплітання дівочої коси теж відбувалося у супроводі чарівної, повитої легким, ніжним смутком пісні, в якій говорилося про те, що молода прощається з дівоцтвом, з батьком, з матір'ю і йде з рідного дому в дім чоловіка, який звався в піснях чужим і далеким.

Та не вій, вітре, з рожі,
Повій по дорозі,
Розмай русу косу
По червонім поясу,
Розбери по волосочку,
Як жита по колосочку.

Або:

Ой устань Ганнусенько,
Не сиди,
Піди своїй матінці із криниці
Води принеси.
Ой не так із криниці,
Із ріки,
Розпусти русу косу
Навіки.

У неділю ввечері, коли молоду урочисто перевозили од батьків у дім жениха, на порозі їх зустрічала мати молодого з хлібом, а хор співав:

Вийди, мамко, вийди
Невістку вітати,
Бо єй ту не прийшов
Ні отець, ні мати.

І так до останнього дня хор супроводжував кожний обряд, кожний весільний крок. Складався він тільки з жіночих голосів, а вже зміст самих обрядів визначав супровід їх дівочими голосами чи голосами заміжніх жінок.

У весіллі брали участь не тільки родичі молодого і молодої, а й сусіди, односельчани. Ця урочиста подія набувала не тільки сімейного,

а й громадського значення, ставала важливою для всього села.

Учасники весілля, а особливо представники обох родів, прагнули вкласти свою частку в підготовку, організацію та проведення цього торжества, матеріально й морально підтримати молодих. Вони брали участь у виготовленні короваю, у громадських дарунках молодим (дарування, скидання), у захисті від уявного нападу на молоду (перейма), гаряче вітали незайманість нареченої або засуджували її нечесність, нарешті, тільки громадське відбуття весілля стверджувало законність шлюбу.

В кожній селянській родині, як свято, відзначалося й народження дитини. Навколо породіллі й новонародженного виконувалися різноманітні обряди, в яких було багато раціональних, здорових елементів, що йшли від практики, від народних медичних знань, колективних звичаїв підтримки і взаємодопомоги. Під час тяжких родів, наприклад, користувалися фізичними вправами, після родів обмивали та переодягали породіллю, напували її настоєм цілющих трав, немовля купали й сповивали. Існував також звичай ушанування матері й колективної матеріальної підтримки новонародженого.

Існувало повір'я, що виконані в перший день народження дитини магічні дії впливатимуть на її подальше життя. Щоб дитина росла здоровою, у першій купелі використовували свячене зілля або свячену воду. Крім того, хлопчику до купелі клали дев'ясилу («щоб сильним був»), дівчинці додавали меду, квітів, молока («щоб гарною була»). Кожен, хто приходив до хати під час першої купелі, мав кинути до неї монету «на щастя».

Родини відзначались у колі найближчих жінок, які приходили до породілі з частуванням і подарунками невдовзі після пологів, причому несли, хто що міг («аби не з пустими руками»), здебільшого ж крам на пелюшки та на одяг немовляті. На родинах, як і на хрестинах, головною розпорядницею вважалася бабка-повитуха, яку батько немовляти запрошував обов'язково з хлібом і подарунками.

Мати породілі або бабка-повитуха накривала на стіл, і гості відзначали народження дитини, висловлюючи побажання, щоб вона росла здоровою, слухняною, роботящою, на «поміч сім'ї».

Мати новородженого через слабість не могла брати участі в родинному святі, але її частували, зверталися до неї з побажанням здоров'я, радості й просили разом з усіма піднести першу чарку за нового члена сім'ї.

В Україні з минулих століть і до нашого часу існує переконання, що новонароджену дитину, особливо хвору чи кволу, слід якнайшвидше

охрестити. Таким чином переслідувалася подвійна мета: охороняти її від усього злого і прилучати до християнської громади, очистивши від першородного гріха.

У церковному обряді хрещення на перший план виступають хресні мама і тато (куми). Особам кумів надавалося особливого значення. Вони шанувалися нарівні з близькими родичами. Для похресника куми були другими батьками, оскільки мали обов'язок опікуватися дитиною, брати якомога більшу участь у її вихованні, допомагати у скрутну хвилину. Майбутні куми приходили з хлібом і «крижмом» (шматом полотна) подарунком новонародженому. У присутності кумів бабка купала немовля, загортала — хлопчика в батькову, дівчинку в материну сорочку — і клала на вивернутий кожух. Потім передавала дитя кумові, який разом з кумою мав нести його до церкви.

Загортання новонародженого у вивернутий дороги вовною кожух і покладення на деякий час на покуті — почесному в селянській хаті місці, в давнину означало, певно, прилучення його до домашнього вогнища і прийняття в сімейний колектив.

Після хрестин в церкві родичі, куми й сусіди збиралися до хати новонародженого за святковий стіл. На хрестинах обов'язково подавали кашу, або кутю, якою бабка-повитуха частувала гостей. На Волині кашу з'їдали всі присутні під кінець торжества. Горщик обов'язково розбивався. Бабу за кашу гості обдаровували. Разом з кашею на хрестини готували спеціальну обрядову страву — «виноград» (варені яблука й груші). Частувала цим варивом гостей теж баба, роздаючи його разом з квіткою — букетиком з колосків хлібних рослин, волошок і калини. Інколи таку квітку вона вмочала в горілку або в «непочату воду» і бризкала всіх присутніх в обличчя, бажаючи здоров'я і краси, за що гості також обдаровували її дрібними грішми та полотном.

На хрестинах співали пісень, у яких пояснювались обряди, що відбувались або мали відбутися. Деякі з них відігравали роль зачинань, тобто дозволяли починати і вказувати на послідовність обрядових дій. На хрестинах виконувалося багато широко відомих народних пісень і особливо колискових, жартівливих, ліричних.

Коли дитині сповнювався рік, у кожній селянській сім'ї влаштовували так звані пострижини тобто відзначали річницю з дня її народження. При цьому обов'язково запрошувалися бабка-повитуха і близькі родичі. Посеред хати на долівці простирали вовною догори кожух і садовили на нього дитину, якій хрещений батько вистригав на голові (навхрест) трохи волосся.

У деяких не через рік, а через місяць після народження дитини, додержувалися й обряду заплітання, що стосувався тільки дівчаток. При цьому до дівчинки, якій сповнялося п'ять років, батьки спеціально запрошували жінку. Вона урочисто заплітала дитині навхрест перші коси, беручи для цього потроху волосся з лоба, скронь і потилиці.

Крім весілля та родин, по всій Україні відзначалася й така подія, як проводи до армії. Рекрутчина — тяжка й тривала служба в царській армії приносила невтішне горе селянській родині. (До 1834 р. строк служби в армії становив 25 років, потім зменшили на 5–10 років, а в 1859 р. строк служби для старих солдатів юридично було скорочено до 13 років, але ще 7 років солдат вважався у «безстроковій відпустці», тобто в будь-який момент його знову могли мобілізувати, молоді ж солдати мусили відслужити 10 і ще 5 років вважалися в «безстроковій відпустці»).

В наборі й виставлянні новобранців панувала необмежена сваволя, підкуп і хабарництво. Місцеве начальство намагалося в першу чергу відправити до «прийому» невгодних собі та непокірних, до яких під різними приводами потрапляли насамперед біднота та сироти. Сини багатіїв, уникаючи служби, легко могли від неї відкупитися.

В народі склалася певна традиція проводів до армії, за якою вшановувався новобранець і його сім'я. На проводах їм виявляли громадські співчуття, висловлювали надію, що служба скінчиться благополучно й солдат щасливо повернеться до дому. За традицією сім'я, яка випроводжала свого сина чи батька до армії, влаштовувала прощальний обід, гостей на який ходив кликати сам новобранець. За столом йому, як молодому на весіллі, відводилося почесне місце на покуті. Батьки, родичі, друзі бажали майбутньому солдатові легкої служби, швидкого повернення, здоров'я, терпіння, щоб він міг витримати тяжку солдатську муштру. На кінець обіду присутні обдаровували новобранця, а мати благословляла його образом і хлібом-сіллю. Якщо рекрут мав свою сім'ю, то він прощався з дружиною й дітьми, потім з усіма присутніми і рушав до «прийому».

На проводах виконували пісні, що нагадували голосіння за померлим, бо сім'я надовго розлучалася з батьком,сином чи братом. У поховальній і поминальній обрядовості українців християнські звичаї тісно переплелися з пережитками давніх похоронних ритуалів, що сягають своїм корінням у дохристиянські часи. Віруючі люди похилого віку здебільшого спокійно з усвідомленням необхідності ставилися до факту смерті. Вони були переконані, що існування на цій землі припи-

няє лише їх тіло, а душа відходить у небеса.Тому великого значення надавалося її стану: намагалися не грішити, частіше сповідатися і приймати Святе Причастя. Відчуваючи близьку кончину просили до себе священика для відпущення гріхів і очищення душі. Коли людина помирала, то обмити і одягнути її кликали старих людей. Небіжчиків вбирали в новий, а іноді святковий одяг. На Поліссі мужчин одягали в білі полотняні штани, білу сорочку, на голову обов'зково вбирали шапку, ноги обмотували білими шматками тканини.

У день похорону присутні прощалися з померлим, ніби прощали всі його провини. Коли виносили труну з дому, то, за давньою традицією, її тричі опускали на поріг. Щоб покійник ніколи не повертався додому, швидко закривали двері, кропили свяченою водою місце, де він лежав.

Особливих звичаїв додержувалися на похованні неодруженої молоді. Так, на відміну від поховання заміжньої жінки або жонатого чоловіка, молоду дівчину ховали одягненою, як наречену на весіллі, — у вінку, стрічках або фаті. На кладовище труну з її прахом несли обов'язково молоді хлопці, праві руки яких перев'язували хусткою, як на весіллі. Неодруженого хлопця так само прибирали у весільний одяг, до шапки або до грудей пришивали квітку. Під час похорону виконувалися й деякі суто весільні звичаї та обряди (обирали поїзд, запрошували бояр, дружок).

Поховання супроводилося голосінням, в яких виливалася туга з приводу смерті близької людини, оплакувалася й родина покійного, особливо якщо вона лишалася без годувальника (вмирав чоловік, батько або син).

Після поховання сім'я і родичі відразу ж (як поверталися з кладовища) влаштовували поминки. Поминали покійника також через дев'ять, сорок днів і, зрештою, через рік.

Щороку через тиждень після великодня відбувалися громадські колективні поминки — гробки. Сім'ї, у яких хтось помер, або загинув, збиралися на кладовищі, впорядковували могилки і влаштовували ритуальне пригощання.

Сьогодні в Україні відбувається відродження народних християнських обрядів і звичаїв, що пов'язані з народженням і смертю людини, створенням нею сім'ї, вихованням дітей, тощо. Важливо, щоб в кожному місті та селі дотримувалися і передавали наступним поколінням свої традиції, які всі разом творять самобутній родинний лад українців. Саме завдяки міцній християнській сім'ї український народ через віки

лихоліть зумів зберегти свою національну свідомість, психологію і культуру. Її традиційні демократичні засади повинні бути основою побудови незалежної демократичної держави.

Крім родинних, кожна селянська родина відзначала календарно-побутові обряди. Таку назву вони отримали через зв'язок з календарними циклами (зимою, весною, літом, осінню), від яких безпосередньо залежав побут наших предків. Про календарно-побутові обряди ви можете докладно ознайомитися з книжки В. Т. Скуратівського «Місяцелік: український народний календар».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Чому сім'я у наших предків була основною виробничою клітиною сільського господарства?
2. Які обов'язки у сім'ї вважалися «чоловічими», а які «жіночими»?
3. Як здійснювалось виховання дітей у селянській сім'ї?
4. Виберіть з художніх творів замальовки про шановливе ставлення та піклування дітей до батьків.
5. Що таке звичай, обряд? Яка між ними різниця?
6. Як здійснювався шлюбний обряд у наших предків? Зберіть перекази у місцевих старожилів про цей обряд у вашому населеному пункті.
7. Які риси цінувалися у жениха і нареченої?
8. Як здійснювався обряд уродин в старі часи і як здійснюється тепер?
9. Які традиції проводів до армії збереглися до наших днів?
10. Які календарно-побутові обряди і звичаї відзначаються у вашій родині тепер? Як вони святкуються у вашому населеному пункті?

МІСЬКА ЕТНОГРАФІЯ (XIV–XVI ст.)

На сучасному етапі основним об'єктом етнографії, як правило, є вивчення матеріальної і духовної культури сільського населення і сільських поселень. Та й це не випадково: адже у сільській місцевості в силу об'єктивних обставин найбільш повно збереглися традиції і звичаї нашого народу. Разом з тим етнографи-дослідники недостатньо приділяють уваги вивченню побуту і культури міських поселень. На Волині і Поліссі, зокрема на Житомирщині, де збереглася мережа стародавніх поселень, для цього є благодатний грунт.

Перші писемні згадки про древлянські «гради» знаходимо в літописних джерелах. Так, у «Повісті временних літ» літописець під 945 р. згадує Іскорость (тепер Коростень), 977 р. — Вручий (Овруч), 1150 р. — Мичеськ (Радомишль) і Ушеськ (тепер с. Ушомир Коростенського району). Перше повідомлення про Взвягель, або Звягель (тепер Новоград-Волинський) відноситься до 1257 р. Перша документальна згадка про Житомир відноситься до 1392 р. у зв'язку з походом Великого князя Литовського Вітовта на Київ. Стародавніми містами Житомирщини були також Олевськ, Городецьк, Норинськ, Колодяжин та ін.

Соціально-економічного основою розвитку міських поселень було поглиблення суспільного поділу праць, відокремлення ремесла від землеробства, виникнення товарообміну.

У 40-х роках XIII ст. через Житомирщину пролягав горезвісний Батиїв шлях, що йшов з Києва на Захід. Під час першої татарської навали в 1240–1241 р.р. були зруйновані всі міські поселення краю. Частина стародавніх міст після спустошень зовсім не відбудувалась або існувала пізніше як сільські поселення.

Більших руйнувань зазнавали південні, лісостепові райони, бо в північну, заболочену та залісену місцевість татари заходили рідко. Це зумовило посилену міграцію населення з півдня України в райони Полісся.

Період розквіту ремесла і торгівлі в містах за часів Київської Русі змінився періодом їх повного економічного занепаду. З цього скористалися сусідні держави, що не зазнали руйнації з боку татар, і захопили українські землі.

У середині XIV ст. територія краю у складі Київського князівства

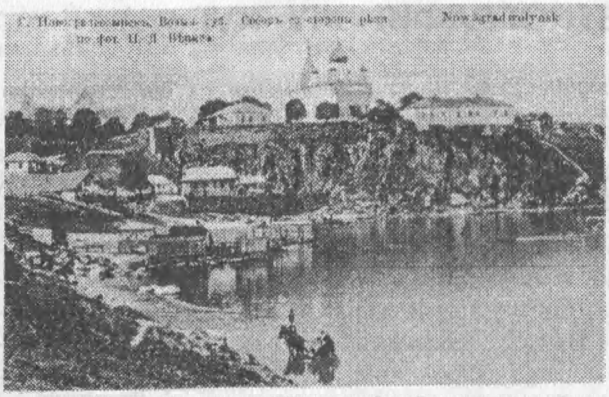

Панорама Звягеля (Новограда-Волинського). Кінець XIX ст.

потрапила під владу Великого князівства Литовського. У XV–XVI ст. йде процес відродження міст, посилювалися торгово-грошові відносини. Через територію сучасної Житомирщини пролягали важливі торгові шляхи, що з'єднували Київ зі Львовом і Польщею. На цей період припадають перші систематизовані відомості про розвиток економіки, матеріальної і духовної культури міст краю. На кінець XV ст. на території Житомирщини було чотири міста (Житомир, Овруч, Звягель, Чуднів). В економіці цих міст велику частку займало землеробство. Так, згідно люстрації Київської землі, що проводилася у 1471 році, в Чуднові обробляли землю 32 чоловіки, які виплачували на користь замкової адміністрації по 20 литовських грошей. Решта міщан Чуднова також займались землеробством, хоча на деякий час були звільнені від уплати податків, поскільки знаходились на слободі — «еще воли не выседели». Всі чуднівські міщани, незалежно від їх правового статусу, за наказом місцевого старости періодично виходили на польові роботи під час літньої стради.

В деяких містах концентрувалась більш значна кількість населення, що створювало сприятливі умови для заняття міщан ремеслами, промислами і торгівлею. Наявність щільної заселеності було, зокрема, передумовою розвитку винокурного промислу. Згідно даних люстрації Київської землі 1471 р. в Чуднові нараховувалось 53 корчм, Житомирі — 20. В кінці 80-х років XVI ст. арендатори корчм в Овручі виплачували значну суму грошей за право займатися винокурінням — 36 кіп і 40 литовських грошей. Вірогідно, місто в той час відрізнялось відносною щільністю заселення. Тим більше, що через декілька десятиріч в Овручі нараховувалось не менше 500 будинків (1519).

На підставі джерел визначено, що у XVI ст. на українських землях, що знаходились під владою Великого князівства Литовського, нараховувалось близько 150 міст і містечок. З них міста становили 45 населе-

них пунктів. За численністю будинків їх можна підрозділити на три групи. Міста нашого краю належали до перших двох груп: малих і середніх. До малих міст (до 200 будинків) належали: Овруч і Чуднів; до середніх (від 200 до 700 будинків), — Житомир. До містечок належали: Звягель, Олевськ, Черняхів, Романів, Івниця і Левків.

В кінці XVI — на початку XVII ст. до числа міських поселень увійшли Котельня, Любартов. В останньому було 112 чоловік, що сплачували податок.

Соціальна і етнічна структура міського населення. Населення міст і містечок збільшувалось за рахунок трьох основних джерел: притока переселенців, біглих від феодалів селян і природного приросту. Міщанська родина, що складалась з шести-семи членів, була звичайним явищем.

Разом з тим природний приріст населення не відіграв вирішальну роль у збільшенні чисельності міських жителів, поскільки при феодалізмі на ріст міського населення впливали набіги кочівників, епідемії, голод, пожежі, інші стихійні лиха, що забирали життя тисяч людей.

Після перетворення у 1475 році Кримського ханства на васала Османської імперії почалася смуга вторгнення орд татарських феодалів на українські землі. Зокрема, такі набіги здійснювались у 1489, 1493, 1502–1503 рр. За таких умов відбудова господарства і зростання населення міст відбувалися насамперед за рахунок переселенців, а також поповнення міщанського стану біглими селянами. У містах проживала велика кількість новоприбувших поселенців — «прихожих». Наприклад, більшість членів міщанської громади в Житомирі в 1552 р. становило прийшле населення — 3/4 всіх мешканців. Багато з них прибули в місто з Овруча, Полонного, Милятина, Корця, Слободищ, Луцька. В Житомирі проживало також багато вихідців з Білорусії — Бобруйська, Турова, Мозиря, Слуцька, Копиля.

На верхніх соціальних щаблях в містах знаходились порівняно небагаточисельна, але найбагатша верхівка купців-ростовщиків і заможних магістрацьких урядників. Частина міського населення належала до «посполитства» — середніх верств городян, які мали міське право; середні і дрібні торговці, ремісники, особи, що займалися промислами і сільським господарством. Дуже велику групу населення становила біднота, плебс: малозабезпечені і розорені ремісники, торговці, міщани-коморники, жителі, що проживали в убогих будинках «халупах», батраки, жебраки, декласовані елементи.

В середині XVI ст. служиві люди все більше втягувались у вироб-

6 2599

Олевськ. Свято-Миколаївська церква. Пам'ятка архітектури XVI ст.

ничну сферу. Вони грали певну роль у ремісничому виробництві, промислах, займались землеробством. Зокрема, в Житомирі всі «кутні» бояри (7 чоловік) володіли великими ділянками орної землі.

У значних торгово-ремісничних центрах виділялась заможна верхівка міських жителів, між якими і міськими низами лежала велика прірва. Крім крупних купців і ростовщиків, заможних магістрацьких урядників, до привілейованої частки населення великокнязівських міст належали світські і духовні феодали, що мали свої будинки, підданих. Вони володіли великими ділянками міської території.

Феодали і шляхта, що проживали в містах, не підлягали юрисдикції міського самоуправління. Вони споруджували багаті хороми, різні господарські будівлі та ін. Часто вони селились на території замка, де вони шукали захист не тільки від нападу кочевників, але і від соціального протесту народних мас.

За етнічними ознаками більшість міських жителів відносилась до місцевого українського населення. Про це свідчить той факт, що найпоширеніш прізвища серед городян були українськими. Крім українців, у містах проживали росіяни, білоруси, а також поляки, молдавани, литовці, євреї, німці, чехи, турки, вірмени. Зокрема, в середині XVI ст. в Житомирі крім українського населення проживало лише 9 білорусів, литовців.

Архітектурно-планувальні принципи забудови міст і містечок та їх фортифікація. Планування і масова забудова міст і містечок визначалась як соціально-економічними факторами, так і необхідністю організації на-

дійної оборони поселень. Тому основними елементами їх планової структури виступали укріплена цитадель (замок) і «мєсто» — власне міське поселення.

У міській забудові, особливо при спорудженні головних укріплень, чітко простежувався тісний взаємозв'язок з ландшафтом. Як правило, при виборі місця для спорудження замка і забудівлі вулиць враховувались такі його особливості, як високі горби, урвища, природні яри, річки та їх притоки. Замки займали найбільш важливі стратегічні височини.

Організаційною ланкою внутрішнього планування поселень служив ринок. Це було природно, поскільки він був центром економічного і суспільно-політичного життя феодального міста. Від ринкової площі у різні сторони розходились міські вулиці. Поява елементів радіально-кільцевого планування зумовлено різними причинами. Зокрема, цьому служила система міських укріплень з воротами, наявність міських площ у центрі міста, навколо церков і в'їзних воріт. За міськими укріпленнями — «парканом», «острогом» — починались вулиці неукріпленого передмістя.

Між територіально-планувальною і соціальною структурою міст і містечок існував тісний взаємозв'язок. Найзаможніші жителі селились переважно в центрі, поблизу ринка, у безпечних з точки зору захисту від ворожої облоги місцях. Більшість великокняжих замків, в тому числі Житомирський і Овруцький були збудовані з дерева. Основним елементом конструкції останніх були стіни, що складались з одного або декількох рядів дерев'яних зрубів. В оборонних валах застосовувались зруби (городні), що засипались землею, а також порожні (кліті). Городні і дерев'яні башти зверху накривались і обмазувались глиною.

До числа найкрупніших замків українських земель в період феодалізму належав Житомирський. Закладений він був приблизно наприкінці XIV ст. на високому горбі у межіріччі річок Кам'янки і Рудавки, що отримав згодом назву Замкова гора. Протягом декількох століть він відігравав важливу роль в обороні та адміністративно-політичному житті міста, а також територій, що прилягали до замка. У середині XVI ст. його стіни складались з городень-зрубів, обтесаних соснових колод. У насипних земляних валах застосовувались зруби, що засипались землею. Вздовж гребеня земляного валу простягались порожні зруби, що утворювали суцільну стіну з окремими приміщеннями-клітями. У верхній частині городень були вистлані обланки (обходи) і влаштовані невеличкі навісні галерейки-підсябиття, які дозволяли обстрілювати простір у підніжжя. На бойові майданчики городен залисники підніма-

лись спеціальними драбинами. Із зовнішнього боку городні обмащувалися глиною, а зверху накривались товстими дошками. Головними вузлами захисту замка виступали триярусні башти. 14 башт були зрубані у дві стіни і мали шестикутну форму. На всіх баштах були підсябиття, бойові майданчики (помости), драбини, а також бійниці верхнього, середнього і підошвенного бою. Через дві башти проходили ворота з підйомним містом. На території замку знаходились глибока криниця з коловоротом, арсенал, господарські і живі приміщення, будинки феодальних власників, дерев'яна Хрестовоздвиженська церква.

Крім замка, як правило, міське поселення мало додаткове укріплення. Його оточував глибокий рів і земляний вал, вздовж гребеня якого влаштувався так званий паркан, який являв собою дерев'яний пліт спеціальної конструкції. Він складався з вертикально вкопаних в земляний вал колод, які переплітались міцним хмизом або поздовжньо зв'зувались жердинами. Для придання парканові більшої міцності і захисту його від вогню він обмащувався товстим шаром глини. В залежності від розмірів поселення, у паркані влаштовувались одні або декілька воріт. Основним елементом забудови вулиць у місті були будинки садибного типу. На своїх ділянках-плацах міщани зводили і різні будівлі господарського і виробничого призначення. Зокрема, це були і стебки, в яких містилася свійська птиця, повіти — зплетені із лози хліви, а також деякі ремісничі майстерні та ін.

Житлові будинки, звичайно, зводились з дерева. Вони складались з декількох приміщень, в тому числі житлових кімнат. За конструктивними особливостями будинки, як правило, були двохкамерними. У кожній з кімнат влаштовувалась піч (груба) з димоходною трубою. Іншим типом багатокамерного житла були будинки на дві житлові кімнати — світлиці, в яких розміщали такі ж печі. Світлиці розділяв коридор — сіни. У входа в дім споруджувався ганок. Покриттям для будинків служила дранка (колоті дощечки).

Крім світлиць, сіней і ганка у багатьох будинках була ще й комора, де зберігалось найцінніше майно міщан. Іноді комори будувались окремо від житлових будинків. Їх власники здавали комори внайм міщанам, які мали потребу у житлі. Найбільш простим і примітивним типом житла була так звана халупа. За своєю конструкцією халупи мало чим відрізнялися від істебок. Про це свідчать джерела, в яких терміни «істебка» і «халупа» подаються як синоніми.

Будинки заможних громадян, а також феодальних власників мали декілька житлових і господарських приміщень. Подвір'я феодалів об-

носились високими і міцними парканами. Інтер'єр будинків відрізнявся багатством і вишуканістю. Зокрема, для облицювання печей у жилих приміщеннях застосовувались керамічні кахлі з образотворчими мотивами.

Стіни світлиць оббивались полотном, прикрашались різноманітними візерунками. Розписами прикрашались також сволоки і сама стеля. Всі печі у будинку мали цегляні димоходні труби.

Пісумовуючи нашу розповідь про найбільш характерні ознаки феодальних міст краю, що знаходилися під владою Великого князівства Литовського, можна відзначити, що головною ознакою, яка дозволяє класифікувати поселення як місто є економічний фактор, а саме його вплив на суспільний поділ праці. У містах концентрувався значний контингент торгово-ремісничого населення, внаслідок чого між містами і навколишнім регіоном виникав стійкий товарообмін. До міста належали також важливі адміністративні центри, у тому числі повітові. Перелічені дві ознаки є провідними при розмежуванні понять «місто» і «містечко».

Загальною рисою міст і містечок була їх фортифікація. В архітектурно-планувальній структурі міст і містечок виділялись два головних елементи: оборонна цитадель (замок) і укріплене поселення. Для внутрішнього планування міста і містечок було характерне садибно-вуличне планування. Роль композиційного центра забудови належало ринку. На території, що примикала до ринкової площі, а також на кращих вулицях селились багаті міщани, шляхта. Основна маса малоімущих і бідних міщан мали будинки на вулицях, що розходились від ринку, провулках і передмісті.

Конструкція оборонних споруд зберігала окремі риси, що були притаманними військовому зодчеству древньоруських часів. Разом з тим внаслідок удосконалення вогнепальної зброї у фортифікації міст і містечок відбулися зміни. Головними вузлами оборони ставали багатоярусні башти.

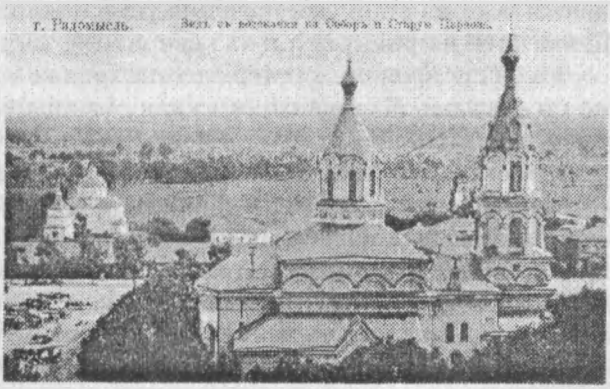

Стародавній Радомисль (Радомишль). Кінець XIX ст.

Розвиток ремесел і цеховий уклад їх організації. Ремісниче виробництво було одним з найважливіших елементів економіки феодальних міст правобережної України кінця XV — 60-х років XVI ст. На цей час за підрахунками вчених нараховувалось понад 130 спеціальностей у різних галузях міської економіки. Більше всього спеціальностей припадало на ковальсько-слюсарне виробництво, збройну і ювелірну справи. У цих ремеслах існувало понад 20 спеціальностей. В інших галузях виробничої сфери міської економіки, а також торгівлі і ростовництві кількість спеціальностей була такою: харчове виробництво і винокуріня — 16; спеціалізовані промисли — 13; шкіряне виробництво і виготовлення виробів із шкіри — 12; деревообробне виробництво — 11; спеціальності, пов'язані з веденням сільського господарства — 9; будівництво і керамічне виробництво — 8; обробка вовни і виготовлення полотна — 5; виготовлення одягу і шапок — 4; транспорт — 4; інші спеціальності — 18. У торгівлі і ростовництві виділялось 12 спеціальностей.

Найбільш масовими були ремісничі спеціальності, а також близькі до ремесла спеціальності у промислах, зв'язані з виробництвом продуктів харчування, одягу, взуття та ін. За неповними данними (поборовий реєстр 1571 р.) в Овручі з 39 ремісників і торговців нараховувалось 14 чобітників, 4 лучника, 3 кушніра, 2 шевці, 2 коваля, по одному збройнику, пічнику, гарматнику, тесляру і сабельщику.

Концентрація у містах значної кількості ремісників, в тому числі і однорідних спеціальностей, об'єктивно сприяла зміцненню зв'язків ремесла з ринком, орієнтації його на товарне виробництво. Ці зв'язки виявлялись вже на етапі забезпечення ремісника сировиною, коли він купував його на ринку.

Частина сировини і матеріалів надходила з-за кордону. Насамперед це стосувалось різноманітного краму і металів, зокрема високоякісної сталі.

У містах і містечках Волині набув поширення такий стародавній вид ремесла, як гончарний. Гончарі у великій кількості виготовляли глиняний столовий і кухонний посуд — глечики, миски, блюда, а також робили кахлі, глиняні іграшки, інші керамічні вироби.

Високого рівня досягла металообробка. Деякі ремесла цієї галузі мали високу ступінь товарності. Чимало ремісників було зайнято виробництвом зброї. Розвиток цього складного у технічному відношенні ремесла стимулювався попитом на зброю серед різних соціальних верств феодального суспільства.

Зростання товарно-грошових відносин в економіці феодального суспільства і накопичення значних коштів міською верхівкою створювали сприятливі передумови для розвитку ювелірного ремесла, поскільки його продукція являла собою предмети розкоші. Золотарі (так в джерелах називаються ювеліри) працювали в Житомирі. Майстри-золотарі належали до більш заможної категорії ремісників.

Не дивлячись на велику конкуренцію з боку імпортних тканин, в містах і селах існувало ткацтво і суконне виробництво. Ремісники цієї галузі обслуговували широкі верстви населення, в основному незаможного.

У більшості міст і містечок краю проживали ремісники, основним заняттям котрих було виготовлення одягу, взуття та інших предметів чоловічого і жіночого костюму.

Важливою галуззю міського ремесла регіону була деревообробка. Дерево як сировина для своїх виробів, а також матеріал для будівництва використовували бондарі, каретники, теслярі, колісники, столяри і ремісники інших спеціальностей.

У багатьох містах краю проживали іконописці, які розписували церковні іконостаси, писали ікони і виконували інші художні роботи. Мистецтво іконопису, народної вишивки, різьби по дереву і інших видів декоративно-прикладного мистецтва здійснювало вплив на формування художніх і естетичних смаків українського етносу.

У розвиткові міського ремесла суттєву роль відігравали цехи. В цілому класичний цеховий устрій торкнувся ремесла обмеженого числа феодальних міст України, що знаходились під владою Великого князівства Литовського. Окремі дослідники вважають, що цехові організації ремісників існували в Житомирі, Чуднові, Зв'ягелі. Організаційна структура цехів в цілому була типовою для середньовічного ремесла.

Дослідник ремесла XVII–XVIII ст. П. В. Клименко зазначає, що кожний цех жив своїм життям, організація і форми зумовлялися відповідними статутами. Функціонування цехів і зміст статутів затверджувалися привілеями королів. Цехи формувалися згідно з певною соціальною структурою. На чолі цеху стояли старший і молодший цехмістри, які обиралися в цеху щорічно. Обиралися також «скринькові брати», які несли відповідальність за стан казни цеху. Кожний цех мав свій суд. Доречно визначити, що «демократичний принцип» виборності цехового уряду замикався в рамках лише цехової верхівки. А остання була джерелом поповнення членів міського уряду. Верхівка цеху походила із досить вузького кола заможних майстрів.

До цеху входили також підмайстри і учні. Питання прийому і звільнення учнів розглядалось на зборах, де повинні бути присутніми всі його члени. Призначався день і година зборів, на які скликав цеховий посланець. Відкривав і вів збори цехмістр. З пропозицією про прийом учнів до цеху або «визволення» їх після закінчення навчання, виступав хтось із членів цеху. Якщо учень вступав до цеху, то виступаючий ремісник знайомив його з присутніми, повідомляв, звідкіля учень прийшов, якому ремеслу бажає навчитися тощо. Після цього збори призначали майстра, до якого учень приписувався. Майстер забов'язаний був навчити учня того, що сам умів. Навчити «як належить краяти кожухи та шити, а також іншої штуки ремесла». Учень або родичі повинні були заплатити до цехової каси вступний внесок, розміри якого іксувалися в цеховій книзі. Майстер, до якого приписувався учень, видавав йому на період навчання одяг.

Переважно це були: кунтуш, чоботи і шапка, або матеріали для пошиття цих речей. Після закінчення навчання недоношений учнем одяг майстер забирав. Визначався і термін навчання учнів, який також фіксувався в книзі. Строки навчання коливались від 1 до 5 років.

Прийнявши учня, майстер міг використовувати його як допоміжну робочу силу, про що засвідчують неодноразові факти — сплата вступних внесків за учнів самими майстрами. Цікаво зауважити такий факт, що майстер мав право приймати в науку лише одного учня і двох підмайстрів. Досягти звання магістра було справою досить важкою. Вступ учнів на навчання носив обмежений характер. Кандидат повинен був належати до міщанського стану, мати свідоцтво про народження від законного шлюбу. В іншому разі магістрат міг вигнати його з цеху у будь-який час.

Після закінчення строку навчання учень повинен був декілька тижнів служити в майстра, а потім в ранзі підмайстра (товариша) відправлявся на декілька років в інші міста і цехи на роботу. Після повернення він подавав до цеху, де навчався свідоцтва іногородніх цехів на оцінку його робіт. А для отримання звання майстра повинен був виготовити пробне завдання — «штуку» під наглядом майстрів. Якщо пробна робота схвалювалася цехом, то підмайстер забов'язаний був заплатити до цехової каси «вступне». Такий внесок досягав 120 злотих. Крім того, підмайстру необхідно було організувати бенкет («трункал») на суму до 50 злотих. І лише після виконання всіх названих умов ремісник ставав майстром. Йому надавалося право мати вивіску, користування цеховими привілеями.

Учні, які не дотримувалися договору з майстром, залишали навчання. Найчастіше вони тікали. В цьому випадку цехове законодавство виступало на боці майстра. Згідно його заяви («трибовки»), хлопцю загрожував магістратський суд. Майстер мав право «В кожному місті відібрати його».

Слід торкнутися і такого аспекту, як взаємовідносин цехових ремісників з партачами (позацехові ремісники). Виявляється, що партачі щодо своєї кваліфікації не поступалися цеховим майстрам. Однак, щоб позбавитися конкуренції з їх боку, цехове законодавство обмежувало діяльність партачів у всіх сферах ремісництва. В першу чергу, партачам заборонялось мешкати в межах міста і його околицях. По-друге, партач без дозволу цеху не мав права реалізувати свої вироби. Ну, а якщо він бажав продати їх на ярмарці в місті, то на це повинен був мати дозвіл відповідного цеху і внести до його каси належну суму мита. Без такого дозволу вироби конфіскувалися, а партача судив суд цехового братства. Якщо цеховий майстер без дозволу цеху прикривав партача, то він обкладався великим штрафом.

Обмежившись від стороннього суперництва, цехи досить чітко розмежовували функції своєї діяльності. Характерно, що навіть у сфері одного і того ж ремесла відбувалася спеціалізація майстрів по окремих видах робіт.

Усунувши конкуренцію, цехове законодавство обмежувало доступ до цеху, ставило споживача в такі умови, що він вимушений був звертатися до малочисельних майстрів навіть в таких випадках, коли їх вироби були досить низької якості. Наприкінці XVIII ст. консерватизм цехів ставав вже гальмом розвитку міського ремесла.

Промисли. У феодальних містах краю поряд з ремеслом розвивались різні промисли. Окрему групу складали міські промисли, на яких працювали наймані робочі, що не володіли ні засобами виробництва, ні результатами своєї праці. Насамперед це відносилося до промислів по виробництву поташу, селітри, заготівлі ділової деревини, клепок, соління риби. У процесі виробництва відбувалася промислова переробка природної сировини переважно у напівфабрикати.

До іншої групи входили такі промисли як винокуріння, гужові перевезення, а також проведення по річках ком'яг, човнів, інших річкових суден.

Жителі міст займалися також промислами, що за своєю природою були близькими до сільськогосподарського виробництва. Це — бортництво, відлов диких звірів, мисливство та ін. подібна діяльність, що не вима-

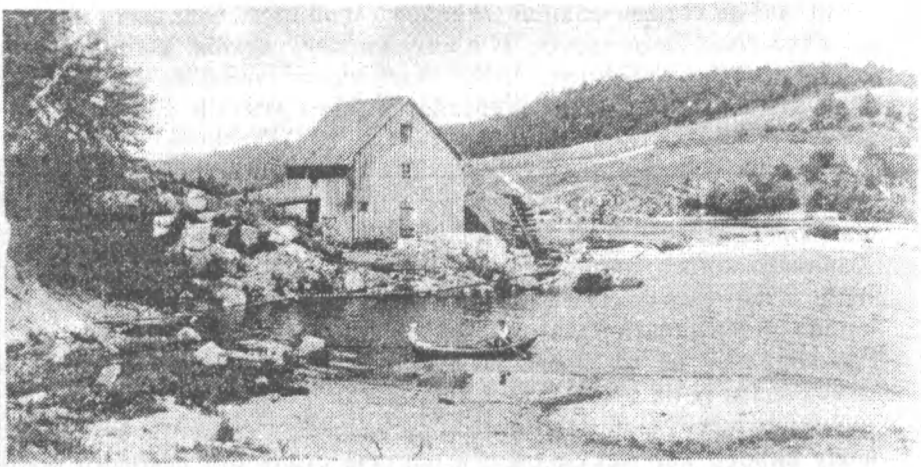

Житомир. Млин на Тетереві. Кінець XIX ст.

гала складної ремісничої праці або промислової переробки сировини.

Одним з найбільш розвинутих з точки зору форм організації виробництва, а також технічного рівня був поташний промисел.

Успішному розвиткові поташного промислу сприяла кон'юнктура на західноєвропейських ринках. У першій половині XVI ст. один лашт попілу, що вироблявся на поташних виробництвах, коштував 32 золотих. Ціни на попіл і поташ швидко зростали. Продукція поташного промислу находила збут у Польщі, Німеччині, Нідерландах, Англії. Як правило, поташ застосовувався при виготовленні скла, мила, фарб, використовувався у шкіряному, суконному та інших виробництвах, вживався для лікування шкіряних захворювань у тварин, миття посуду тощо. Вихідною сировиною для отримання поташу служив попіл, який отримували при спалюванні берези, сосни, ялини.

Своєрідними підприємцями по переробці деревини в поташ були так звані буди. Вони являли собою промислові установи, які засновувалися на ручному виробництві. Враховуючи залежність промислу від сировинної бази — лісу — поташні буди споруджувалися у лісових масивах. Ще й досі про цей промисел нагадують на території області топоніми: Поташня, Зольня, Буда, Попільня.

З поташним промислом особливо тісно був зв'язаний гужовий узвіз. На поташних будах працювала значна кількість фурманів.

Якщо гужовий транспорт відігравав переважно роль місцевого транс-

порту, то на водний припадав основний обсяг перевезень товарного зерна, ділової деревини, клепок, поташу та інших вантажів, які призначались для продажу за кордоном.

Поширеним промислом у містах бууло винокуріння (виробництво спиртових напоїв — водки, пива, а також хмільного меду, солоду). Про цей промисел й досі нагадує топонім «Винокурний провулок» в Житомирі.

Розвиток винокуріння у містах і містечках нашого краю зумовлювався ростом товарно-грошових відносин в економіці феодального суспільства і появою лишків сільськогосподарської продукції в господарствах феодалів і селян.

В описах українських міст, проведених державними чиновниками Великого князівства Литовського в кінці XV ст., відзначалося, що чимало корчм (таку назву мали приміщення, де вироблялось і продавались спиртові напої) знаходилися у Житомирі, Чуднові. Біля однієї з таких корчм на Замковій площі у Житомирі відбуваються події відомої історичної драми «Алмазне жорно», яку написав український драматург, наш земляк І. А. Кочерга.

Певний розвиток у містах Волині отримав промисел по виробництву селітри, яка йшла на виробництво пороху.

Важливу роль в економиці міст і містечок відігравало млинарство. Млинарське колесо, як механічний двигун, що приводився в рух енергією води або вітру, застосовувався при помолі зерна, солоду, валянні сукна, розпилюванні дерева, нагнітанні повітря в ковальські горни та ін. найбільш поширеними були водяні млини на 4 колеса: 3 — борошняних і 1 ступне.

Млини належали до найбільш складних технічних споруд свого часу. У них широко застосовувались різноманітні механізми і пристосування. Для роботи млина на водоймищі споруджувалася гребля. Наприклад, на р. Норинь в районі Овруча (1545 р.) довжина греблі становила 145 саженів. Всі жителі міста з селянами волості брали участь у ремонті.

Важливу роль в економічному житті міст відігравали селянськи залізовидобувні промисли. Селяни-рудники заготовляли болотну руду і варили залізо в ручних домницях. Отримані напівфабрикати — крицеве залізо — продавали шматками («шанами») міським ковалям, поставляли у великокнязівськи замки і фольварки, у господарства феодалів. Так, розташовані поблизу Житомира залізовидобувні промисли, на яких працювали селяни, у великій мірі забезпечували металом ковалів Києва, Житомира та інших міст.

Поряд з ручними домницями, в 60-х роках XVI ст. з'явились більш досконалі металургійні устаткування — рудні. В них використовувалось колесо від млина. Рудні влаштовувались поблизу покладів болотної руди, у басейні верхньої течії Тетерева, Ужа, Уборті, Случі.

Звичайно, рудня складалась з двох виробничих приміщень. У першому роміщувались плавильні печі (горни). В одній з них розігрівали руду, в іншій варили крицеве залізо. Плавильна піч була невисокою, чотирикутною за формою, з димоходними трубами. У задній стінці печі знаходилось два міхи, які приводились в рух за допомогою млинового колеса. Отримані безформенні криці віджимались під великим молотом. Потім їх розігрівали у горні і піддавали обробці механічними молотами з метою більш повного очищення заліза від шлаків. Отриманий метал поступав до другого виробничого приміщення рудні — кузню, де з нього виготовляли різноманітні вироби.

За припущенням деяких дослідників, на такій рудні було зайнято 10–13 чоловік. Навіть наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. рудні так і не перетворилися у великі підприємства.

Таким чином, спеціалізовані промисли розвивались в тісному зв'язку з економікою феодальних міст, що виявлялось у характері їх виробництва і збуту. Промисли відрізнялись порівняно високим ступенем товарності і стали сферою прикладання купецького капіталу.

Розвиток міської торгівлі. Розвиток товарно-грошових відносин і поглиблення суспільного поділу праці спонукали зростання ролі міст як центрів торгівлі. Серед торгового населення проявлялась соціальна диференціація. Заможні купці і ростовщики, особливо верхівка використовували працю найманих працівників.

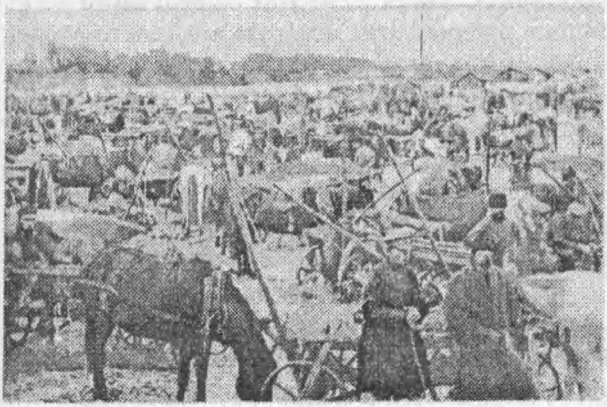

Ярмарок.

Основними формами міської торгівлі виступали ярмарки, торги і щоденна лавкова торгівля. Зокрема, щорічні ярмарки проводились в Звягелі, Чуднові, по два ярмарки — в Овручі, Житомирі. На ярмарках продавались сільськогосподарські продукти, худоба, рем-

існичі вироби, продукція промислів. В містах і містечках краю проводились щотижневі торги, на яких жителі міст купляли продукти харчування, сировину для ремісничого виробництва і промислів, що доставлялась на міський ринок з окремих сіл і містечок. Як було відзначено вище, у великих і середніх містах постійно функціонували торгові лавки, в яких можно було придбати все необхідне, не дочікуючись ярмаркового чи торгового дня.

Важливим предметом торгівлі була сіль як продукт першої необхідності. Сіль користувалась сталим попитом на внутрішньому ринку. Жителі міст краю широко займались також торгівлею зерном, продуктами промислів. На хлібні ринки Волині приїздили міщани з українських міст, які часто відчували нестачу хлібу внаслідок спустошувальних набігів кочівників. У 1545 р. міщани Житомира скаржились у цьому зв'язку королівському люстратору. Разом з тим, при сприятливих умовах житомирські міщани поставляли борошно в Київ, а також в інші міста цього регіону.

Після входження Волині в 1795 році до складу Російської імперії волинський хліб упродовж всього XIX століття і далі залишався головним експортним товаром. Основним напрямом його експорту був шлях до Гданська по Західному Бугу і Віслі. Крім того, частково використовувались Турія і Стир, а також сухопутний шлях в Галичину і далі в Європу. Добре була розвинена також торгівля худобою.

Поступово визначалися ринки, що формувалися в містах краю.

Сільськогосподарські заняття місцевих жителів. У XV–XVI ст. сільське господарство в економіці більшості міст відігравало все ще важливу роль. Обробіток міщанами поля, города, садка, господарське використання гумна, сіножатних і лісових угідь було складовим елементом специфічного соціально-економічного устрою феодального міста, який у великій мірі визначався недостатнім розвитком виробничих сил.

В містах краю, як і в містах всієї України, умови для ведення сільського господарства були не однаковими. Скажімо, якщо у приватновласницьких містах і містечках феодали були зацікавлені в аграрних заняттях своїх підданих, то у великокнязівських містах не вщухала жорстока боротьба між міщанами і феодалами за право використання лісів, сіножатей, орних земель та інших угідь.

В окраїнних містах, де гніт феодалів був слабшим, міщани мали більш сприятливі можливості для землеробства і заняття відхожими промислами: рибальством, мисливством, бобровництвом, відловом диких коней, бджолярством та ін. Є відомості, що міщани Житомира

активно займалися відхожими промислами.

Сільське господарство займало велике місце в економічній структурі містечок, які по суті, були аграрними поселеннями. Тут важливу роль відігравало скотарство. Міщани тримали у своїх господарствах тяглову худобу, інших свійських тварин, птицю.

В економіці міст сільське господарство відігравало меншу роль, тому що тут був зосереджений більший контингент ремісників і торгівців. Це підтверджує, зокрема, дані поборових реєстрів 1570–1576 р.р. про землекористування міщан. Так, у Чуднові сільським господарством займалося 63 відсотки жителів, в Овручі — 59.

Процес відокремлення ремесла, промислів і торгівлі від землеробства у великих містах, де торгово-ремісниче населення мало мінімальні зв'язки з сільським господарством, був більш глибоким. Останнє було лише незначним додатком до міської економіки, що об'єктивно сприяло закріпленню на провідних позиціях ремесел, промислів і торгівлі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Які найдавніші міста виникли на території нашого краю? Зберіть легенди про їх заснування.
2. З яких соціальних і етнічних груп складалось міське населення нашого краю у XIV–XVI ст.?
3. З яких основних частин складалась планувальна частина середньовічних міст?
4. Яку роль у житті міста відігравали фортифікаціонні споруди?
5. Користуючись літературними джерелами зробіть опис Житомирського замку.
6. Які ремесла розвивались на території краю?
7. Охарактеризуйте діяльність цехів у середні віки.
8. Якими промислами займалось міське населення краю?
9. Які форми торгівлі набули поширення в містах?

МІСЬКА ЕТНОГРАФІЯ (XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.)

Розвиток товарно-грошових відносин сприяв бурхливому зростанню міст і містечок. У кінці XVIII ст. найбільшим містом краю був Житомир, в якому налічувалось 5419 жителів. Серед містечок найбільшими за кількістю жителів були: Бердичів (4815 чол.), Любар (4556 чол.), Чуднів (2444 чол.), Остропіль (2613 чол.), Ліщин (1821 чол.), Краснопіль (1738 чол.), Янушпіль (1667 чол.), Івниця (1508 чол.), Троянів (1565 чол.), Котельня (1183 чол.) та Народичі (1142 чол.).

За соціальним складом міське населення поділялось на кілька груп. Найчисленішими серед них були міщани. Досить значною групою населення залишалися залежні селяни. Мешканцями міст були також купці, дворяни, чиновники, військові, духовенство.

Найбільш розвинутим торгово-ремісничим центром Східної Волині наприкінці XVIII століття був Житомир. У місті нараховувалося 197 майстрів-ремісників з 11 спеціальностей. Переважну більшість міських ремісників становили кравці, шевці, ковалі, теслярі, м'ясники, ремесло яких забезпечувало потреби міста і сільскої округи. Ремісники були об'єднані в 10 цехів. Одночасно з різноманітним ремеслом існували дві шкіряні, одна сідлярська і дві шапкові мануфактури, а також дві мануфактури, що виготовляли свічки.

В Овручі у 1798 р. нараховувалося 65 майстрів дев'яти спеціальностей, в тому числі: майстрів по сріблу — 3, годинникарів — 1, теслів — 6, шевців — 17, чоботарів — 15, ткачів — 10, м'ясників — 4, столярів — 3, виробників шкіри — 6.

Інтенсивніше розвивалося ткацтво. Ткали грубе полотно, рядна, мішковину, виготовляли рушники, мереживо, одяг. У містечку Корець (тепер Рівненська область) Новоград-Волинського повіту діяла суконна мануфактура князя Чарторийського, де працювало близько 40 робітників.

У системі міського виробництва значне місце належало промислам, які постачали сировину для ремісників та продукцію для населення. Ними займалася значна частина заможних міщан (переважно євреїв), а також багато мешканців сіл. Характер промислів визначався природними умовами й розвитком торгівлі. Наприкінці XVIII ст. млинарство,

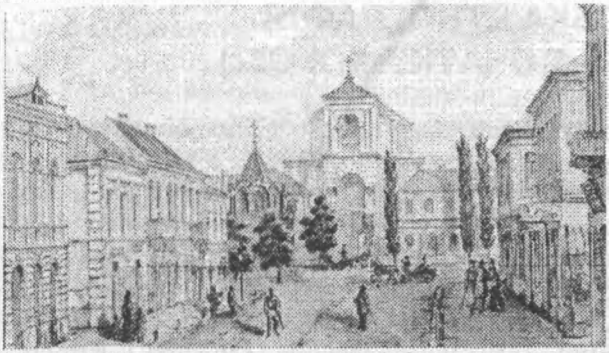

Житомир. Вулиця Кафедральна. З гравюри С. Лаутрикена (з фондів Житомирського краєзнавчого музею).

гутництво (виробництво скла), видобуток заліза, гуральництво, виробництво будівельних матеріалів набули широкого розповсюдження.

Важливим промислом було виробництво скла. Наявність сировини піску, широкий попит на скло сприяли розвитку гут. Основою гути була скляна піч, де в спеціальних глиняних горшках (дойницях) вироблялось листове скло, звичайний скляний і кришталевий посуд. На деяких гутах знали до 10 сортів скла. У виробничому процесі на гутах брали участь працівники 14 різних професій — склярі, попельники, смольники, шуляри (кочегари) та інші, що свідчить про відносно розвинутий поділ праці. Поряд з гутами виробництво скла проводилося на скляних заводах. Серед них виділявся завод в містечку Баранівка, який належав поміщиці Юзефі Валевській. Їй же належав і шкіряний завод. Прибуток від заводів становив 3200 рублів сріблом.

Наприкінці XVIII ст. широкого поширення набуло млинарство. В кожному місті чи містечку діяло по декілька млинів. Вони обслуговували переважно потреби міських гуралень, броварень та інших господарських об'єктів.

Значного поширення в промисловому виробництві міст краю набуло виробництво цегли і черепиці, які призначалися для власних потреб і на продаж. У містечках Житомирського повіту діяло три цегельних заводи (в Бердичеві — 2, в Кодні — 1) і одна пилорама. У Новоград-Волинському працював один цегельний завод.

Характерною особливістю розвитку ремісництва XVIII ст. стає поділ праці та високий рівень спеціалізації виробництва.

Будівничі професії становили своєрідний привілей міста. В селі, наприклад, кожен будував собі хату за допомогою сусідів або родичів. Хата зводилася тоді гуртом і швидко (залишки гуртового будування житла — «толока» — дійшли подекуди й до наших днів).

У місті жили ремісники, які спеціалізувалися виключно на виготовленні з дерева покриття для цехів, подекуди — облицювання для фасадів. Вони називалися тертичниками, від слова «тертиця», тобто шалівка. Будівельний матеріал для мурованих будинків виготовляли цегельники, а розчин — вапнярі. Взагалі будівельники ділилися на теслярів і муровщиків. Останні з цегли зводили житлові будинки, що іменувалися кам'яницями, подекуди оборонні стіни й башти, монументальні культові споруди й торговельні комори. Сучасники вихваляли ремесло мулярів і прославляли їхні будинки за міцність та надійність. Існувало на той час таке прислів'я: «Хто мурує, то той тільки будинки крепкие будує».

Різьбярі виготовляли орнаментальні оздоблення одвірків та сволоків. Один з іноземних мандрівників назвав різбьярів «ваятелями». Двері, що їх виготовляли різбьярі, прикрашуючи чи фільйонками, іменувалися не простими дверима, а столярської роботи. Їх ставили в будинках заможних городян. Столярської роботи були також і меблі, зроблені найчастіше з липи, що прикрашали панські покої. Різні за розміром, часом круглі за формою столи, обшиті шкірою або сукном стільці, шафи, поставці тощо.

Шибки до рам вставляли спеціальні майстри, які звалися оболонниками (від оправи для скла — оболоні). Завіси на вікнах, замки та вигадливі гачки на дверях, замки з секретами робили слюсарі. Професія слюсаря дуже славилася у ті часи. Сніцарі робили вправно двері з металу та поковку дерев'яних дверей, прикрашаючи їх декоративними мотивами. Оздоблювалися і грати до вікон.

В інтер'єрі велику роль грала піч, або груба. В місті з'являються пічники. Отже, поряд з пічниками гончари, що робили кахлі, стають необхідними спеціалістами в будівництві. До середини XVIII ст. були поширені рельєфні зелені формовані кахлі. Вони широко застосовувалися у будинках міщан і міського панства. Але з середини XVIII ст. все активніше простає тенденція виготовляти розписні або білі кахлі.

Піч була активним елементом інтер'єру. Грубу нерідко ставили в світлиці або в кімнаті й «укривали» кахлями, а піч переважно обкладали кахлями лише до причіпка, тому що кахлі дорого коштували. Кахляна груба вважалася ознакою заможності. здебільшого це був привілей багатих міщан та панів.

У містах XVIII ст. активно розвивався цілий ряд ремесел, що свідчило про поступове подолання замкненості домашнього господарства. Виготовлення тканини, пошиття одягу, капелюхів, черевиків та чобіт і,

зрештою, постачання та приготування деяких продуктів харчування (наприклад, випікання білого хліба) — все це витісняється із сфери щоденних домашніх клопотів і стає справою ремісників різних спеціальностей. У кожній ремісничій галузі в середині XVIII ст. відбувався поділ праці. Серед ткачів, що ткали вироби із вовни або виготовляли просте грубе сукно для свиток та кінських попон. Килимкарство також стає спецальним ремеслом. Від ткацтва відокремлюється фарбування як окрема галузь ремісництва — «фарбейництво». «За офарбоване сукна челяди на черкески да за 29 аршин крашенини фарбейнику дано 1 р. 40», — знаходимо запис заможного городянина в документах XVIII ст. За свідченням сучасників, фарбували тканину шерстяну й просту в чорний, жовтий, сірий та червоний кольори, зокрема фарбували шерстяні нитки для виготовлення килимів. Україна мала для цього всі необхідні матеріали, окрім квасців, барвники були натуральні. У джерелах згадуються червець, халідонія, філовник, з якого видобували червону фарбу.

Славилося в ті часи шевство. В Житомирі було тоді понад десять майстерень. У більшості селян та в найбідніших городян переважало саморобне взуття у вигляді постолів з липового лика. Найпоширенішим взуттям, що його виготовляли міські шевці, були чоботи. Майже всі заможні городяни ходили в чоботах. Це взуття було поширено також і серед жіноцтва. «Все женщины носят сапоги черные, а в праздники — красные с высокими скобками» — писав сучасник про мешканців українських міст. Колір чобіт доповнював взимку гарні кожушки, а влітку барвистий святковий одяг жінок.

Заможніші городяни шили собі чоботи з сап'яну, а дружині та дочкам, якщо вони були в родині, черевики. Сап'янові чоботи, до речі, оспівані й у народних піснях. Шили їх також з оксамиту, розшиваючи золотом.

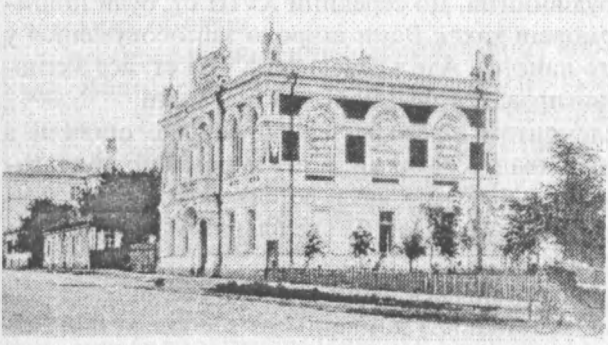

Житомир. Публічна бібліотека. Кінець XIX ст.

Кравці, як і шевці, становили численну категорію міського населення.

Кравецтво у XVIII ст. виступає також своєрідним привілеєм міста. Відомо, що селяни за-

довольнялися в основному одягом, який виготовляли самі (плахти, запаски, свити, побеняки).

Типова міська сім'я.

У міському кравецтві відокремлюється пошиття одягу від легкого (типу сорочок). Так, про якусь міщанку з Житомира читаємо в документах таке: «Пропитание имеет с пошива рубашек». Майстри верхнього одягу поділялися на тих, хто шив осінній і весняний одяг з сукна (кравці), і тих, хто для зими шив кожушки (кушніри). Від кушнірів відокремились кожум'яки, тобто ті, що вичиняли шкіру. Від останніх відокремилися тапкарі, які виготовляли лише головні убори. Кибалки-кораблики заміняли сільські намітки для жінок міста. Поряд з хустинами, вишитими шовком, зустрічаємо хутряні шапки, які «деланы манером черкесским». Так згадує сучасник. Капелюхи зимові «манером» русским» робили з куниці, з червоним оксамитовим денцем. Кількість ремісників-шапкарів досягала в окремих містах значного числа.

Поряд з жупаном найпопулярнішим верхнім одягом заможних городян був кунтуш (і для жінок, і для чоловіків). Заможні могли собі дозволити вибір тканини. Крім сукон місцевого виробництва, були й закордонні.

На кунтуші купували часто венеціанський оксамит, турецьку парчу, штоф, атлас. Палітра тканини, що їх добирали для кунтушів, була різноманітною: червоний або малиновий штоф, зелена або жовта парча, чорний або жовтого кольору оксамит. Шили кунтуші з тканини кропивного, цитринового, димчастого, вишневого та інших кольорів.

Міські кравці, працюючи лише голкою, ниткою й наперстком, виконували досить складні замовлення своїх клієнтів. Кунтуші шилися на підкладці й підбивалися хутром з рисі, лисиці, соболя, куниці тощо. Чоловічий одяг прикрашався срібними гудзиками, для жіночих застосовували срібні гаплички, а також плетене з золотоі та срібної нитки кружево.

Слід зауважити, що кольорова палітра одягу була дуже багатою: малиновий кунтуш кравці оздоблювали білим пісцевим хутром та срібним

кружевом, кунтуш кольору гвоздики підкладали рисячим хутром, що його навкруги обшивали срібним шнуром.

Розвиток цілого ряду ремесел, пов'язаних з приготуванням їжі, активно порушував замкнутість домашнього господарства. Перше місце серед них займає пекарська справа, або перепечейство. У містах вона поділялася на випічку білого хліба та бубликів. Так, у документах того часу, що дійшли до нас, зафіксовано, що один міщанин з Бердичева жив з того, що пік білий хліб і продавав на базарі. Перепечейське ремісництво у великих містах було досить поширеним.

Поруч з цим у місті розвиваються у ті часи окремі галузі промислів, що пов'язані з харчуванням. Це виготовлення крохмалю, приготування браги, меду, пива тощо. Особливо цей промисел був розвинений у великих містах. У місті XVIII ст. різників або м'ясників, рибалок також зараховували до складу ремісників. Популярною була різницька справа.

Серед ремісників, що працювали для побуту городян, велику групу становили ті, що виготовляли посуд. Серед них були точильники. До наших днsв зразків дерев'яного посуду дійшло надзвичайно мало. Він був у повсякденному користуванні й ніхто його спеціально не зберігав. Сьогодні в музеях лишилося кілька речей того часу: солонки, тарілки тощо.

У міському побуті посуд з дерева (тарілки та ложки) був надзвичайно поширеним. Документи свідчать, що його оздоблювали різбленням. Дерев'яні тарілки були предметом експорту й користувалися за кордоном великим попитом. Виточували з дерева також і чарки, тертки для перцю, макогони тощо.

Череп'яний посуд так само, як і дерев'яний належить до того виду продукції, який широко застосувався як в місті, так і в селі. Виготовлення посуду було настільки тісно пов'язане з гончарством, що в офіційних документах гончарів називали часто горщечниками. Отже, глечики, горщики, тарілки, олійниць, куманці широко застосовувалися в побуті городян (такими речами й пани не нехтували). Гончарі жили майже в кожному місті.

Поряд з дерев'яними і череп'яним посудом у місті користувалися олов'яним. Це — кубки, полумиски, збанки, тарілки, кварти, чарки. Є підстави стверджувати, що олов'яний посуд був доступніший заможнішим городянам тому, що він цінився вище череп'яного й дерев'яного.

Чільне місце в побуті городян займали вироби склярів і гутників. Зі склом пов'язані в першу чергу вироби для напоїв та взагалі для збереження всякого роду ріднини. Це найрізноманітніші збани, склянці (мож-

диво для квасу й меду), кухлі для пива, чарки для горілки. Поскільки скло дуже крихке й швидко б'ється, до нашого часу дійшли лише поодинокі екземпляри скляних виробів XVIII ст. Це барильця й штофи. Найпопулярніші серед побуту склянці збереглися тільки у фрагментах. Ф. С. Петряковій вдалося здійснити реконструкцію скляниць та кухлів їх на сторінках своєї роботи «Українське гутне скло».

Срібні кухлі й склянки прикрашалися декором, позолочувались всередині. На кухлях вибивалися «персони». Припускається що виконані вони були живописно по емалі.

Особливе місце відводилось келихам. Одні з них призначалися для вина, інші — для меду й окремо — для горілки. Різновидом посуду для напоїв є чаші. Це, мабуть, була родинна гордість, бо на чашах вибивалися герби. Посудина для напоїв нерідко оздоблювалась скульптурою малих форм і добре знайомого українським золоторям. Документи зафіксували й такий вид оздоблювання посуду, як карбування (для столового срібла). Карбувалися келихи, тарілки, ложки, ножі, особливо розкішно прикрашалися тарелі.

У XVIII ст. з'являється ряд спеціальностей, що задовольняють духовні потреби. До них слід віднести ремісників-ювелірів, музикантів та малярів. Ювеліри виробляли прикраси (в основному для заможних) у вигляді золотих ланцюжків — пласких і круглих із золотими замочками, із засувачками або зв'язаних по кінцях голубими стрічками. Популярними були прикраси з перлин. Перлини прикрашали металевими оздобами, які називали варварками. Варварки часто збагачувались фініфтю. Перлові намиста носили в 5–7 і навіть в 35 ниток. Кріпилися вони на кінці камінцями і зав'язувалися стрічками блакитного, червоного та жовтого кольорів.

Для примхливих міських пань з купецтва виготовлялися ремісниками- ювелірами також підвіски (часто «по одному зерну жемчужному большому»).

Персні ювеліри прикрашали камінням

Кобзарі.

бірюзи, рубіна (вишневе каміння), часом білим і червоним яхонтом, смарагдом, аметистом.

Найбільш популярними були сполучення золота з лазуровим камінням в обрамленні діамантових «іскор» або оздоблених фініфтю, а також сполучення срібла з червоним яхонтом. Особливою галуззю золотарської справи було виготовлення для книжок окладів.

Для окладу ремісничого населення міст входили маляри, або іконописці. В мемуарах назви «маляр» та «іконописець» подаються як синоніми. Проте робота, що їх виконували маляри, зводилась не лише до іконопису. Вона була значно різноманітнішою: маляри розписували стіни світлиць, меблі, візки тощо. Малярам замовлялись й портрети. Маляри виконуючи замовлення знатних і заможних родин міста, робили цілі галереї. Талант малярів використовувався й на малювання шпалер на полотні чи папері, якими прикрашали інтер'єр панських покоїв або житла заможних городян.

Поповнювали лави міських ремісників також друкарі, гравери, палітурники. Протягом XVIII ст. у містах розвивається книгодрукування. В містах жило чимало музикантів-професіоналів, для яких гра на інструменті була єдиним джерелом існування. Прибуток музиканта дорівнював прибутку коваля чи шевця. Дуже популярним інструментом вважалася скрипка. Музика була обов'язковим атрибутом тодішнього побуту. Прибутки музикантів, зрозуміло, залежали від найзначніших подій у житті людей, від сімейних свят тощо. У містах існували «ярмаркові» для музикантів. Були і «веселкові» та «п'ятничні». На основі міського побуту створюється своя музична культура. Так, М. В. Лисенко записав пісню про ремісників, що ввійшла до літератури під назвою «Пісня про Купер'яна»:

Зібралася кумпанія невеличка, але чесна.
Їдні сіли по один бік, другі сіли по другий бік,
Купер'ян найстарший — посередині.
Зібралися ми всі тутечки,
Не простії люди,
Всі ремісничкі:
То писарі, то малярі,
То ковалі, то слюсарі,
То музики, то звонарі, то шевчики, то крамарі,
Виновари, пивовари, Купер'ян цехмейстр над соломою...

В Житомирі було відкрито школу підготовки співаків для царського придворного хору. Учнів навчали грати по нотах на скрипці, на гуслях і на бандурі.

Ремісництво може бути темою для окремої книжки. Тому ми розглянули лише основні ремісничі професії, щоб дати загальне уявлення про майстрів міста XVIII ст. Тут нічого не говориться про римарів, шаповалів, ковалів, бондарів, цирульників, про людей «фершалської» та аптекарської справ тощо. Скажемо тільки, що жили вони як ремісники названих професій.

У XVIII ст. значно зростала мережа міських вулиць, які набували нових функцій. Умовно вулиці тогочасних міст можна поділити на зовнішні і внутрішні.

Зовнішні вулиці — своєрідні торговельні артерії. Вони йшли від брами до брами, але обов'язково проходили через ринок, а тому служили природним продовженням шляхів, що з'єднували базар з іншими населеними пунктами. Фактично, вони були центральними вулицями й одночасно шляхами до інших міст. Наприклад, це Радомишльський і Станишівський шляхи в Житомирі.

Цікава деталь про те, що ніяких доріг за містом, тобто в об'їзд то чи іншого міста в Україні не було. А та дорога, що йшла через місто й з'єднувала найважливіші шляхи, була й головною вулицею. В усіх документах так і зазначалось: «улиця й дорога». Такою вулицею-дорогою в Житомирі була Михайлівська (до 1886 р. — Пилипонівська) вулиця.

Характерно, що й назви центральних вулиць часто відповідали назвам тих міст, до яких вів шлях. Таким чином виникли у Житомирі: Київська, Велика Бердичівська, Чуднівська, Петербурзька, Львівська вулиці.

Здебільшого центральна вулиця була єдиною зовнішньою магістралью міста. У деяких містах до центральної вливалися біля базару й інші зовнішні вулиці. Такі вулиці часто іменувалися за назвою найближчих, хоч і невеликих, містечок або сіл. Так, у Житомирі вулиця, що вела до Новограда-Волинського мала назву Вільської — від назви села Вільськ, що лежало недалеко від Житомира.

Центральні магістралі міст мостили деревом. Так, у 1936 р. під час підготовки Михайлівської вулиці під асфальтове покриття, на глибині одного метра були виявлені дубові гаті від дерев'яного шосе, прокладеного ще у XVIII ст. Окремі вулиці вимощувалися дерев'яними брусками, щоб уникнути грязюки. В цьому таїлася й небезпека розповсюдження пожежі в сухі періоди. Під час великої пожежі 1825 р. вигоріла більша частина Житомира. Більшість же вулиць були немощеними. По них у дощову погоду неможливо було пройти, а влітку засипала очі пилюка.

Вулиці, котрі йшли до замку від в'їзної брами, називалися Замковими.

Вище говорилося, що зовнішні вулиці були своєрідними торговими артеріями. Це, звичайно, позначалося на їхній забудові. Основні міські магістралі були забудовані торговими подвір'ями, майже всі вулиці були «прикрашені» шинками. Гуральництво буквально заполонювало міста. Продаж горілки й пива давав колосальні прибутки. Державні монополії на продаж горілки не існувало.

Міські типи.

Внутрішні вулиці. Крім зовнішніх, тобто центральних, були й другорядні, внутрішні вулиці, котрі на відміну від зовнішніх, що були природним продовженням шляхів і вели до інших міст, призначалися для обслуговування потреб мешканців міста: під'їзду до дворів, виходу до валу тощо. Внутрішні вулиці часто вели до води, яка була потрібною не лише в побуті, а й у ремісничому виробництві, зокрема гончарам, кожум'якам та кушнірам. Але не кожний мешканець міг мати власний колодязь з питною водою. Найчастіше ніяких назв внутрішні вулиці не мали. Подекуди їх називали за прізвищем першого мешканця або за фахом людей, які жили там.

Внутрішні вулиці в основному забудовувалися ремісниками та торговцями. Торгові подвір'я зустрічалися рідко. Основне заняття городянина — це ремесло. Дехто з них мав ниви чи сіножаті, проте сам ніколи землі не обробляв, а віддав в оренду. І таке сказати б «орендаторське» ставлення до землі — типове явище у XVIII ст.

Розташовувалися двори і в провулках. У містах кількість таких провулків була досить значною, особливо у великих. Переважно вони йшли від оборонних башт, від головних вулиць, від ринку, від базару та від брам.

Провулки вели також до вилазок і з'єднували найбільш важливі для життя міста центри із «зовнішнім світом», тобто з територією поза міськими валами. Деякі провулки зв'язували важливі громадські та адміністративні установи. Іноді провулки тянулися від однієї культової споруди до другої. Часто провулки являли собою своєрідні під'їзди до

тупикових дворів. В провулку міг стояти один будинок або кілька. За характером провулкові будинки — це в основному житлові садиби, зрідка, правда, траплялися й торгові.

Справжнім центром міста була площа. Власне площу міста у XVIII ст. сприймали як більш широку ділянку центральної вулиці й не виділяли її в описах. Таке розуміння площі тоді було традиційним.

Слід зауважити, що взагалі слово «площа» у XVIII ст. городянами не вживалося. Власно ринок і був площею. Центр площі ділився на земельні ділянки зайняті під комори та лавки. Вони, до речі, так і називалися «коморні місця» та «лавочні місця». Комори на таких ділянках тулилися одна до одної рядами, інколи — під прямим кутом, утворюючи літеру «Г». Розмір такої ділянки коливався в межах 11—35 м. У менших містах чи містечках коморні місця були значно більшими. Між ними часто лишалося досить вільного місця.

Отже, на кожному такому клаптику землі стояла дерев'яна торгова комора. Заможніші мешканці могли собі збудувати навіть кам'яні комори. В основі конструкції комори лежала знайома вже нам кліть. Торгові комори найчастіше робили рубленими, іноді, як зазначалося, кам'яними. Комори переважно утворювали ряди. Їхня назва залежала від товару, що продавався, або від якихось інших причин наприклад, від назви міста, звідки походили купці. Так виникають крамні, кушнірські, гончарні, рибні, хлібні, різницькі, полотняні ряди. Коморні ряди стали прототипом торгових, що виникали пізніше.

Незважаючи на те, що коморні ділянки були невеликими, вони дуже дорого коштували. За таке місце треба було заплатити 50—60 рублів. Закономірно, що його міг придбати заможніший люд, витісняючи, звичайно, бідніших городян.

Ринок у тогочасному місті по периметру був забудований цеховими будинками, торговими дворами, житловими подвір'ями. Характерними для ринку були торгові або шинкові подвір'я. Слід зауважити, що слово «шинкувати» у XVIII ст. мало набагато ширший діапазон вживання, ніж сьогодні, якоюсь мірою воно перебирало на себе функції слова «продавати» й було його синонімом. Принаймі його (і тільки його) вживали, коли малося продавати горілку, олію, дьоготь та інші рідинні товари.

Усе адміністративне та громадське життя також зосереджувалося на ринку, тобто на площі. Житомир, як і інші важливі центри, мав Магдебурзьке право. Отже, ці міста були ратушними та магістраторськими центрами з суто цивільним міським урядом на чолі з війтом. Ратуша

розташована в центрі міста, на ринку. Біля ратуші був спеціальний майдан. Зауважимо, що слово «майдан» для XVIII ст. означало вільне від забудодови місце. Тут збиралася громада для обговорення своїх прав.

На ринку, тобто на площі (площа розумілася як місто, про що йшлося) завжди відбувалися своєрідні народні гуляння. Ця добра традиція «перемандрувала» і в наступне століття й була відтворена в одному з віршів Т. Г. Шевченка:

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто.
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста.

Крім ринкової центральної площі, в місті було ще декілька площ торговельного призначення, які переважали її за розміром. Знаходились вони на околицях, наприклад, в Житомирі — Путятинська площа.

Підварки оточували міста і часто в декілька разів перебільшували їхню територію. На відміну від міської площі з торговими рядами, ці території були вільні від забудови і називалися, як ми вже згадували, майданами. Забудовувати майдани було заборонено. Майдани, на підварках ставали в пригоді під час пожежі в місті. Тут можна було рятуватись від вогню. Ось чому міська влада пильно стежала за тим, щоб ця територія не забудовувалась.

На вулицях-дорогах, які тягнулися від брам і майданів, переважно жили ремісники і торговці.

З XVIII ст. вулиці міста з нагоди урочистих подій або свят розквітали зеленими, малиновими, жовтими, червоними, блакитними кольорами. Це прапори, що виставляли цехи. На деяких регаліях можна було побачити вишиті ножиці — ознаку кравців, шевці зображували найчастіше чобіток, різники — сокиру, музиканти — скрипку і т. ін. На вулицях міста можна було купити чимало потрібного. Торгові комори пропонували гостю горіхи, сальні свічки, м'ясо, рибу в'ялену, завезену з Росії, шовкові тканини.

Міські будинки. Дерево — основний будівельний матеріал, який застосовувався у XVIII–XII ст. для зведення будинків. Поскільки переважна більшість будинків була з дерева, в документах про це не згадувалось. У тому випадку, коли будинок був не дерев'яний, у реєстрі зазначалося дерев'яний або плетений («мазка»).

Скромність і одноманітнсть міської забудови — характерна для XVIII сторіччя. Основним будівельним матеріалом були сосна, осика, липа.

З цих порід виготовляли стіновий матеріал для будинків. Цікаво, що найбільшим попитом користувалася липа. Липове дерево було податливим у роботі, і тому його часто використовували різьбярі для декоративних оздоб будинків та робили з них рами для картин. Липові дошки любили й маляри. У заможних верств ми зустрічаємо згадки про «хоромне строєніє». Ніхто спеціально ніде не визначав того, що таке «хоромне строєніє», але всілякі купчі документи проливають на це світло. Один купець в купчій частково розкриває цей термін так: «...двор... с хоромным строением, состоящим из двух хат, с сеньки рубленными под соломеною крышею... в одном дворе погреб рубленный один, ледница одна». Більшість дворів з хоромним строєнієм розташувались на околиці міста і коштували досить дорого — від 50 до 160 рублів.

Планування міського двору ремісника не відзначалось складністю. Це залежало від кількості споруд. Часом в джерелах можна зустріти згадку про те, що на подвір'ї стоїть сама хата. Були також інші варіанти планування, дещо складніші. Скромна номенклатура будинків на подвір'ї міста досить відрізнялася від сільських дворів, що містили 3–4 хати, в яких жили родичі в суто патріархальному укладі життя. Такий уклад в місті зустрічався хіба що на підварках.

В основі всіх житлових, господарчих та виробничих будинків лежала «кліть». Кліті будувалися в Україні за давньоруськими традиціями з давніх-давен. Тоді під кліттю також розуміли універсальну будівельну одиницю: кліть—хата—комора—погріб—клуня. Отже, кліть була основною будівництва в період Київської Русі й залишилась такою у XVIII ст.

В друкованих джерелах кліть як житло часто підміняє слово «покій» (мається на увазі житлове приміщення в найширшому розумінні цього слова). У заможної частини населення покої називалися світлицею. Що означає це слово? За Б. Д. Грінченком, це «чиста кімната без кухонної печі». Ознакою заможності вважалися також кімнати. Так було і в XIX ст. Досить пригадати слова народної пісні:

У вдовиці дві світлиці,
А третя кімната.

Документальні дані називають це приміщенням, що було «збоку». Кімната могла служити спальнею, у міської верхівки — вітальнею, кабінетом. Значення терміна «кімната» розходиться з сучасним розумінням цього слова. Отже, типовою одиницею виміру міського житла були покої.

Поширеним типом будівлі в заможних городян було житло, в якому дві світлиці розташовувалися разом, за типом світлиця—сіни—світлиця,

під одним дахом. Також популярним для заможних городян було житло за типом покої—сіни—пекарня. Воно означало повну диференціацію покоїв відокремленням кухні від житлових приміщень.

Житло ж рядових городян характирезується відсутністю будь-якої диференціації приміщень. Переважна більшість городян-ремісників мали один покій, одне приміщення — кліть, або зруб, котре служило одночасно й за кухню. Найпростішим типом житла були просто покої, можливо, з сіньми. Найпоширенішим варіантом міського житла, очевидно, був тип споруди двокамерної (кліть, або покої — сіни — комора). Часто в описах подвір'їв її називають просто кліттю. Не важко збагнути обстановку, що панувала в ремісничих будинках. Покої були одночасно і майстернею, і житлом. Отже, в тій самій хаті, де жили люди, ткали полотно, шили чоботи, робили смужкові шапки, пекли хліб, видували скло, приміряли сукні, готували прикраси із золота та срібла.

Більшу частину дня ремісник проводив у приміщенні. За таких умов виключне велике значення мала не лише кількість покоїв, але й якість житла. І в першу чергу — освітлення хати. Вікна вважалися своєрідним паспортом тодішнього житла. Залежно від їх кількості приміщення поділялися на півтемні та світличні. Нестача природного освітлення в будинку було найтяжчим лихом для рядового ремісника: адже працювали вони переважно вдома. Часто вікна мали надзвичайно малий розмір і завширшки не перевищували 5 см. Чималу роль відігравала і якість скла. Шибки вставляли з білого та простого — зеленого, іноді блакитного скла. Біле скло вважалося привілеєм заможних городян. Великі вікна з білим склом іменували «красним».

Найбільш популярним було просте, або зелене, скло. Про нього зустрічаються неодноразові згадки в літературі. Основний його недолік — погана прозорість.

Велику роль відігравали рами, або «оболони», для вікон. Шибки вправлялися в рами з дерева або ж з олова. Для рядового городянина типовою була рама з двома круглими за формою шибками. Рами могли бути глухими або відчинятися. У заможних городян згадуються вікна з рамами і крючками на шурупах і завісах. Таке вікно могло відчинятися, а приміщення провітрюватися. То був, звичайно, комфорт.

Значного поширення набрав звичай влаштовувати грати або затуляти вікна дерев'яними та залізними ставнями.

Неважко собі уявити той вічний морок, напівтемряву, серед якої існували тогочасні люди. Треба, очевидно, вірити, що в таких хатах

можна було якось існувати, виконувати певну роботу, але бути здоровими — ні. Зауважимо побіжно, що в тодішньому місті люди, котрі мали 45 років і більше, був невеликий відсоток.

Для ремісника чималу роль відіграло штучне освітлення, адже йому часто доводилося працювати вночі. Особливо довгими зимовими вечорами, коли рано смеркалося. Тоді й потрібно було світло. І його давав каганець — фітиль, що встромлювався в череп'я з олією. Заможні оселі мали свічки, дерев'яні ліхтарі та металеві шандали (на зразок канделябрів), в яких горіли свічки.

Колядники.

Підлога залежала від матеріальних статків тодішних громадян й мала бути дерев'яною («на помостках»), цегляною аба земляною, яку називали долівкою. Переважна більшість ремесників і торговців міста мала домівку. Дерев'яна підлога вважалася великою розкішшю. Легко уявити холод і голод в тодішних покоях (сирості сприяла відсутність фундаментів у хатах). Для більшості громадян джерелом опалення була піч з каміном. Зустрічалися й «чорні» хати, в яких палили «по-чорному» — дим йшов у приміщення. Для заможних опалення світлиць розв'язувалося за допомогою груби. Поширеною системою опалення була комбінація каміну й печі.

Сіни займали особливе місце в житлових покоях XVIII ст. Вони чітко розділяли і разом з тим з'єднували різні за функціями приміщення — світлицю й комору або світлицю й кухню. Вони не давали так швидко вихоладжуватися хаті. Першими «приймали» гостей, даючи їм можливість освоїтися. Сіни могли бути холодними і теплими. Холодні найчастіше зустрічалися в будинках рядових городян. Очевидно, з розрахунку на те, що комора часто грала роль складського приміщення, а тому холодні сіни тут були на своєму місті.

На подвір'ях заможних городян і особливо міської верхівки функціонально роль сіней розширювалася — вони часто з'єднували парадний двір із задвірками, оскільки мали двоє дверей. Від задвірків іноді до сіней прибудовували туалет. Частіше задні двері сіней виходи-

ли в сад, що оточував панський будинок. Теплі сіни з опаленням відігравали роль також передпокоїв. В цьому випадку вони перебирали на себе значення невеликої вітальні.

Надійний дах над головою завжди вважався першою та найголовнішою ознакою житла. Житлові покої ремісників і торговців вкривалися деревом. Це покриття вважалося традиційним. Цікаво, що арабський мандрівник XVII ст. Евлія Челебі в своїй праці «Книга путешествия» зазначив, що будинки в містах на Україні вкривалися дранкою. Про те, що «обывательские», тобто міські, дахи були дерев'яними, знаходимо згадки і в інших літературних джерелах.

Дахи, як правило були двосхилими за конструкцією. Для тримання стелі на зруб клали міцну й товсту балку-сволок, а зверху на неї накладали ряд поперечних тонших балок, на яких робили настил з дощок. Саме настил найчастіше мастили глиною й білили.

З давніх часів в Україні існував звичай записувати на різбленому сволоці час побудови будинку, ім'я господаря або любий для всієї родини якийсь текст. Іноді записували також важливу подію з життя сучасників.

Для покриття даху використовували різноманітні матеріали: шалівку, тертиці, дранці, гонт, солому, очерет. Для міського житла типовими, звичайно, були дерев'яні покриття. Пластину даху збагачували баштоподібні прикраси над ганками, а також приміщення на горищі, де влаштовувалися світлиці. Дахи відігравали важливу роль в художньому оформленні хоромів. Наприклад, відомий дослідник-етнограф І. Забелін зауважував, що найбільша краса ізби для людей в старовину — це дах. І зрозуміло чому: високі паркани ховали будинок від ока перехожих, а дахи виднілись над парканами дворів.

Слід зазначити, що дахи відігравали визначну роль у створенні міського ансамблю. Завершення монументальних вертикалей церков і оборонних башт-укріплень та огорож подвір'їв об'єднував один матеріал — дерево, в основі якого лежали гонт або драниця.

Дахи будинків і хат на околицях міста (підпарках) виділялися солом'яними стріхами. В місті з протипожежних міркувань покривати дахи соломою заборонялося. Більшість допоміжних споруд на подвір'ї, особливо на околицях міста, також вкривалося соломою.

Інтер'єр житла городяни намагалися прикрасити різбленим сволоком та розписами печі. Столи покривали «цератью». У заможних на ліжках лежала гора подушок та вишиті прстирадла чи набійчаті ковдри. У менш заможних ліжка не було, а постіль лежала на полу й покривалась рядном.

У кутку висіли ікони, на дерев'яних дошках, іноді у срібних або мідних оправах, над ними рушники, вишиті заполоччю, перед іконами — кришталева лампада або мідний ліхтарик. Це було й дзеркало на стінці. У кімнати, а іноді в коморі, стояли скрині, оковані залізом, де переховувався найкращий одяг і посуд. Заможні міщани мали для одягу мальовану дерев'яну тару. На столі стояли ліхтарі.

У різних верств міського населення існували свої традиції, звичаї, норми і правила етикету. Ось як описує ритуал прийому гостей у шляхетських родинах, відомий мемуарист, наш земляк Ян Дуклан Охоцький. Тож скористаємося сторінками його спогадів, які є справжньою енциклопедією життя Волині, і зокрема Житомира кінця XVIII — першої половини XIX ст. «Не зважаючи на те, що шляхетські двори стояли досить близько один від одного, мало було взаємних відвідин. Всі були зайняті працею стараючись добути як найбільше доходу з маєтку. В буденні дні мало хто куди їздив, хіба що в справах. Але в свята завжди чекали на гостей. Приймали гостей у відповідному вбранні. Господар зазвичай ходив вдома тільки в жупані, але завжди мав під рукою кунтуш, який одягав поверх на пас і жупан, що звалося «наопашки». Не випадало пасти задніх і господині, яка теж мала кунтуш, хутром обшитий, а до нього — оторочена соболем і з китицею шапочка. Лежала святкова одежа на видному місці, щоб в один момент могли господарі вбрати відповідні шати, як тільки козачок, що зрання чатував на драбині біля комина крикне: «Гості їдуть!» В ту ж мить в господі все оживало, а гайдук швиденько натягав на себе чекчери і лейбик, щоб з прислугою біля пляшок не спізнитись. Тим часом поволі посувався повоз до двору. Невдовзі заїжджала коляска, або «гданська карета», перед ганок, де вже чекали гостей господарі і сердечно запрошували до спеціальної кімнати для забав.

Не обходилось тут без компліментів, церемоній у дверях, на порозі і в самій кімнаті, далі господар просив, щоб гість зняв палаш, при цьому не минались довгі умовляння господаря і відмови гостя, але переконаний умовами гість здавався і господар ставив зброю у головному куті кімнати. Ось тут саме і входив гайдук, несучи на таці кілька пляшок і один півлітровий келих. Коли через певний час всі ємкості були сухі, гайдук вносив наступні, а до них келих трохи більшого розміру. А щоб гість не відмовлявся і не запідозрив сусідів у негостинності, хазяїн двору так мусив переконливо вмовити сусіда, часом прибігаючи навіть до латинських мудростей, що гостеві не залишалось жодних шляхів до відступу.

Якщо сусід був з дружиною і доньками, господиня приймала гостей в іншій кімнаті. Там для них подавали каву (чай тоді вживали лише як ліки). Дами собі тихо розмовляли, а в першій кімнаті розчулені сусіди спорожняли келихи, не ведучи їм ліку. Коли часами збирались три-чотири щирих приятелі, під веселий настрій і приємні розмови в бочці з вином залишався тільки осад. Підхмелені гості, вже в колясці чи в кареті, змушені були вихилити ще «стременного», гостинність продовжувалась ще і за брамою двору.

Після від'їзду гостей, якщо господар був у змозі провести іспит синам, одразу ж випитував: про які матерії розмовляли з сусідом, яких саме було вжито фраз, яких сентенцій латинських. Якщо сини щось забули, не минала їх різка, бо мусили цілий час побиту гостя слухати розмов уважно, стоячи здалека, ні сісти, ні навіть обпертися не дозволялось. З кімнати, без дозволу батька чи матері, не можна було виходити під жодним приводом».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ УЧНЯМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ:

1. Які функції у місті виконували зовнішні і внутрішні вулиці?
2. Які ремісничі професії з'явились у XVIII ст.? Коротко охарактеризуйте найпоширеніші.
3. Яку архітектуру мали міські будинки у XVIII–XIX ст.?
4. Зробіть опис вулиці, на якій ви живете, за таким планом: її назва, історія назви вулиці; що розташовано на цій вулиці (сквери, сади, парки, пам'ятники, обеліски, споруди, підприємства, установи, транспорт тощо).
5. Вулиці, на яких мешкають близькі та рідні вам люди (бабуся, дідусь, тітка, сестри, брати тощо), їхні назви, історія назви цієї вулиці.
6. Головна вулиця міста (селища, села). Зробіть їх опис за зразком першої позиції.
7. Проспекти і майдани міста, історія їх назв. Які цікаві об'єкти там розміщуються?
8. Бульвари міста, історія їхніх назв, що цікавого є на кожному бульварі?
9. Пам'ятники, історичні споруди, обеліски міста, їхня історія, музеї міста.
10. Підприємства, установи, навчальні заклади, транспорт міста.
11. Природний ландшафт міста (селища, села), парки, сквери, сади.

ІЗ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ВИДАТНИХ ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ

- *М. Ф. Біляшівський*
- *В. Г. Кравченко*
- *В. Г. Скороход*
- *В. І. Вернадський*

72599

З ЛЮБОВ'Ю ДО ВОЛИНІ
(М. Ф. Біляшівський)

Ім'я подвижника української культури Миколи Федоровича Біляшівського (1867–1926) становить нашу національну гордість.

Уродженець Умані, М. Ф. Біляшівський ще юнаком у 1885 році вирушає у подорож селами України. Як справжній дослідник, заводить щоденник, вміщуючи на першій сторінці своєрідний наказ собі: «Головним його змістом буде опис побуту, звичаїв жителів... Головну увагу звертаю на історичні пам'ятки, які зустрічаються в цій місцевості». І справді, старанно занотовує і замальовує все, що здається йому важливим. На Волині М. Ф. Біляшівський збирає народні пісні і думи. Зокрема, з його щоденника дізнаємося, що від поміщика Спиридона Осташівського у Новоград-Волинському повіті він записав думу про весілля.

Набувши життєвої практики, юнак восени того ж 1885 року стає студентом Київського університету св. Володимира. Через два роки під час літніх канікул Микола Біляшівський разом з професором В. Б. Антоновичем досліджує древлянські могильники біля села Ягнятин (тепер Ружинський район). З цього часу археологія, етнографія, стали головним сенсом життя дослідника. У Варшаві, куди він отримав призначення після університету, доля зводить його з відомим меценатом, бароном Ф. Р. Штейнгелем, одним з активних членів Товариства дослідників Волині. На запрошення Федора Рудольфовича М. Ф. Біляшівський приїздить на Волинь, в Городок (тепер Рівненська область), де розгортає активну діяльність в організації музею.

Протягом 1895–97 років дослідник сходив і об'їздив майже всю Центральну Волинь. Збирав і вивчав багатющий етнографічний матеріал — старовинні побутові речі, вишивки, писанки, записував народні пісні, легенди, переказки. Серед експедиційних досліджень маршрути вченого пролягли до містечка Чуднова. Унікальний опис Чуднова зберігся серед небагатьох інших матеріалів вченого у фондах Державного архіву Рівненської області. Тепер ми маємо приємну можливість здійснити подорож у Чуднів у пасхальні дні 1897 року. Мову оригіналу збережено.

Н.Ф. БЕЛЯШЕВСКИЙ

Описание местечка Чуднова в пасхальные дни

В м. Чуднове я пробыл 2 дня — 14 и 15 апреля 1897 г. — второй и третий день пасхи. Переночевав на станции Чуднов—Волынский и осмотрев рано-утром лежавшую возле станции деревню Ольшанку, населенную евреями и чехами-колонистами, я отправился в Чуднов. Еще на станции пришлось поторговаться с извозчиками-евреями, которые сначала запросили за 3-и версты 1 руб., но потом один согласился ехать за 25 коп. Хотя дорога была хорошая — от Ольшанки до Чуднова идет шоссе, но мое путешествие в бричке не обошлось без остановок: несчастные клячи чего-то испугались, дернули, и перегнившая веревочная упряжь оборвалась, пошли в ход веревочки, и после еще нескольких остановок и перевязываний мы кое-как дотянулись.

После сухого шоссе пришлось, попавши в местечко, сразу окунуться в глубокую черную грязь, с большим трудом пробираемся по главной Житомирской улице и, наконец, останавливаемся у постоялого двора г-на Иося, считающегося лучшим в Чуднове (слова моего извозчика). Житомирская улица — широка, застроена сравнительно хорошо, но на всем протяжении ее непролазная грязь, так что сообщение одной стороны ее с другой представляется зачастую затруднительным. Кое-как в грязи проложены прутья и жерди, но по ним, постоянно балансируя, можно кое-как пробраться. Я снял вид этой Житомирской улицы по направлению приблизительно от юга на север, на этой фотографии дом с левой стороны, возле которого видны жидкие деревья, — и есть заезжий двор Иося. О чудновской грязи может дать некоторое понятие снятая мною моментально бричка с пассажирами, переезжающая через плотину, тут нужно обратить внимание на колеса.

Заезжий двор Иося (мне как-то не пришлось спрашивать о его фамилии) устроен на обычный манер заезжих дворов Юго-Западного края: дом во всю длину разделен широким проездом, в конце которого устроен навес для повозок и лошадей. По обеим сторонам проезда идет ряд дверей, ведущих в комнаты и клетушки приезжающих. Мне отвели большую светлую и сравнительно чистую комнату. Распоряжался старший сын хозяина, так как сам Иось отсутствовал; я попросил поставить самовар, на что отозвалась хозяйка — пожилая полная еврейка с медлительными движениями. Пока ставили самовар, я отправился раздобывать пропитание: как раз против моего заезжего двора красова-

лась вывеска колбасной. После небезопасного перехода через улицу, причем пришлось делать порядочный крюк, я, наконец, попал в колбасную. Хозяин ее — немец из местных колонистов, но сносно говорит по-русски; товару в лавке немного, купил я какой-то солонины, «приготовленной для себя», и вернулся той же окольной дорогой назад, однако приступить к еде пришлось не сейчас... Мои хозяева не могли дать свой нож, пошли поиски по местечку, и, наконец, у доктора был раздобыт нож.

За чаем затем в течении первого и следующего дней у нас происходили частные беседы со старшим сыном Иося, миловидным человеком лет 20–22. Как он, так и все местные евреи говорят на смеси малорусского, польского и русского языков, немилосердно перевирая и первый, и второй, и третий, так что иногда трудно бывает уловить смысл фразы. Из наших разговоров отмечу то, что касается общего положения евреев. Положение это не завидное, в большинстве случаев граничащее с бедностью. Главный источник жизни — торговля, но она, по-видимому, превышает спрос. Вот подлинные слова моего собеседника: «Сделает человек сто рублей и зараз закладывает лавочку, а потом мучится, мучится, пока не умрет: лавок у нас больше, чем людей». И, действительно, осматривая местечко, я на каждом шагу встречал ничего не делающих евреев. Они сидели, грелись на солнце, курили, но больше собирались группами и вели разговоры (одна из таких групп снята мною моментально, это по-видимому, более зажиточные обыватели). Несомненно, что в базарные дни местечко приобретает совсем другой вид. Вялые фигуры оживают, пускают в ход комбинации, обдуманные в течение свободного времени, но в те дни, когда я был в Чуднове, среди еврейского населения его царила полная или почти полная бездеятельность.

Перекусив и напившись чаю, отправляюсь осматривать Чуднов, захватив с собой моментальный аппарат. Местность действительно чудная, местечко расположено по обеим берегам Тетерева. На правой стороне — «старе місто», на левой стороне — «нове місто», берега здесь высокие, скалистые гранитные глыбы образуют живописные группы, по склонам гор и по вершинам лепятся еврейские дома — это в «старом місті», в новом — еврейские дома построены... на ровном месте.

Боле просторно расположены крестьянские усадьбы, белые, чистые хаты их выделялись красивыми пятнами на черневших бугорках. Из-за домов и хат виднелись купола церквей и колоколен. Церквей здесь четыре: 2-е в «старом місті» — Петро-Павловская и Воскресенская, и 2-е в

новом: Рождества Богородицы и Троицкая; есть также и костелы в новом «місті».

По дороге мне то и дело встречались разряженные по-праздничному девчата, направлявшиеся на ту сторону Тетерева к церкви Рождества Богородицы. Оказывается, что они отправляются на «цвинтар» (погост) «Гулять». Направляюсь и я за ними. Еще издали, поднимаясь в гору, можно было видеть мелькавшие из-за церковной ограды ряды девичьих голов, доносились песни. Гулянье было в полном разгаре, «грали» почти исключительно только дивчата, парубки стояли и сидели по сторонам, балагурили, пересмеивались с дивчатами. Я застал, как раз когда дивчата играли в «щумака», они ходили вокруг церкви, держась за платки, причем одна партия проходила под поднятые руки другой и затем вторая в свою очередь проделывала то же. Я снял один из моментов этой игры.

При этом поется песня, я записал ее от одного парубка:

Зелений шум.
Ой нумо, нумо шума заплітати.
Є в нашого шума зеленая шуба,
А шум ходить по діброві,
А шумиха рибу ловить.
Що зловила, то й пропила,
Доні шуби не справила.
Пожди, доню, до суботи —
Справлю шубу, ще й чоботи.
Вже субота минає —
Доці шуби не має.
Ждала доця сім собіт,
Нема шуби і чобіт.

Затем дивчата начали играть другую игру: взявшись за хустки, образовали круг, в середину круга вошли две девушки, изображавшие из себя мужчину и женщину. Образовавшие круг, начинают ходить то в одну сторону, то в другую сторону и при этом поют. Стоящие в средине изображают действиями то, что поется в песне: садятся, стелют «постіль» (разстилают платок), обнимаются. При чем все это сначала проделывается по отношению к «нелюбу», а затем «для милого»; я снял и эту игру; на последней фотографии в круг вошел один из парубков. Отправившись затем к священнику этой церкви, от прислуги его я записал и песенку к этой игре:

«Ой як, як по садочку ходила?
Ой так, так.
Ой як, як нелюбонька виглядати?
Ой так, так (припев этот повторяется за каждым стихом).
Ой як, як нелюбоньку постіль слати?..
Ой як, як нелюбонька посадити?..
Ой як, як коло нелюба сісти?..
Ой як, як нелюбонька обійняти?..
Ой як, як нелюбонька цілувати?..
Ой як, як од нелюбонька встати?..
Ой як, як нелюбонька підвести?..
Ой як, як од нелюба постіль зняти?..

Затем, как уже сказано, повторяется все сначала, только «нелюба» заменяет «милий».

Посмотрев на игры, захожу к священнику — его дом тут же, сейчас около церкви. Священник — Яков Никонорович Ягудинский — молодой сравнительно человек, и матушка очень радушно приняли меня и, не смотря на то, что собирались уезжать, остались, заставили меня закусить и пообедать (суп из курицы) и с первых же слов поняли, что мне нужно: о. Яков сообщил, что в старой церкви, построенной в 70-х годах прошлого столетия, никаких памятников старины не сохранилось, что новая, еще не освященная, построена из кирпича разобранного Бернардинского монастыря; что возле Чуднова есть урочище «Шереметиха», где был разбит Шереметьев; что в Чуднове есть гора «Замчисько», которой мне к сожалению не удалось осмотреть; сообщил затем несколько адресов лиц, занимавшихся изучением Волыни и, вообще, отнесся вполне сочуственно к моему предложению помогать устройству Городецкого музея. Как мне сообщила потом О. Р. Четыркина, о. Яков — наиболее симпатичный из всех чудновских священников. Матушка также не осталась в долгу — сейчас же вытребовала из кухни по-видимому кухарку, и та, облобызавшись со мной троекратно, «соромлячись», сообщила мне как выше приведенную песню, так и еще одну из «великодніх», именно:

По камені льон сію,
По камені та по білому,
Коня воджу — кінь льон топче.
Скажи мені, коню вороненький,
Кому воля, кому неволя?
Парубкам уся воленька:

В комору та за дудочку,
На улицю та за дівочку.
Дівчатам уся воленька:
В садочок за барвіночок,
На вулицю та й у таночок.
Молодицям та й уся неволя:
Під порогом кабат кричить,
А в печі борщ біжить,
А в колисиці дитя кричить,
А в запіку та воркун ворчить.
Кабан каже: «Нагодуй же мене»,
А борщ каже: «Помішай же мене,
Та поволі — не розлий мене»,
Дитя каже: «Колиши ж ти мене,
Та поволі — не тряси ж ти мене»,
Воркун каже: «Нагодуй же мене,
Та поволі — не вдави ти мене».

Возвратившись к себе, забираю большой аппарат и снимаю несколько снимков с намеченных пунктов. Под вечер отправляюсь к владелице Чуднова — Ольге Романовне Четыркиной.

Помещичья усадьба расположена в дали от центра местечка, на его окраине. Если ехать от Ольшанки, то с левой стороны виднеется парк, среди этого парка находится обширный одноэтажный деревянный дом. После некотрого ожидания ко мне вышла хозяйка дома О. Р. Четыркина, «барышня», как ее называют местные крестьяне. Внешний вид ее произвел на меня приятное впечатление: седоватые волосы обрамляют румяное лицо, в движениях — простота; дальнейшее, более близкое знакомство только усилило это впечатление.

Под ее руководством осматриваю дом — он полон художественных предметов, перешедших вместе с домом и имением от последних владельцев Чуднова — Ржевусских. В столовой, например, стоит очень старый черного дуба резной шкаф с изображениями святых и латинскими надписями. Зала и гостиная сплошь увешаны старинными картинами, зачастую художественной работы, да и вообще, вся обстановка, включая и кровати, переносит нас к началу настоящего, а то и к прошлому столетию.

Целую комнату занимает старинная библиотека на иностранных и польском языках, она, по всей вероятности, составлена известным польским писателем — Ржевусским. Мне не удалось подробно рас-

смотреть ни вещей, ни библиотеки, на что нужно было много времени, — я же всего пробыл там несколько часов. За осмотром дома следовал осмотр парка с хорошо сохранившимися траншеями, как говорила Ольга Романовна, — шереметьевскими. Парк расположен на самом берегу Тетерева, берег которого иногда превращается в отвесные гранитные стены. Поразительно хороши виды из парка, сам парк немного запущен, но это только увеличивает его прелесть. Держать его в таком более или менее диком виде входит в планы самой владелицы. Из парка отправляемся осматривать оранжерею, фруктовый сад. Хозяйка — большая любительница цветов (особенно разнообразны папоротники) и, видно по всему, что и вообще хозяйство ведет умело. Из наших разговоров выясняется, что Ольга Романовна, как говорится, «живой человек», каких еще очень немного среди интеллигенции нашей провинции. Очень печальный вывод получается из ее характеристики местной жизни. «Наш край — богом оставленный край», — часто повторяла она среди разговора. Местные помещики, по большей части поляки, держатся замкнутым кругом и никакого участия в местной жизни не принимают. Русская же, чиновничья интеллигенция живет так, как везде в России. Ольга Романовна, по всем данным, очень энергичная. Помимо того, что она самолично ведт большое хозяйство, она состоит попечительницей школы и относится к делу не только с формальной точки зрения, напротив, близко интересуется ходом занятий. Девочек учит рукоделиям, мальчиков — садоводству, устраивает для детей елки, игры; по ее инициативе при школе организована учительская библиотека, которая помещается даже в ее доме, так как теперешняя учительница отказалась заведовать ею. Устройство библиотеки стоило больших хлопот: в Киеве не дали согласие на открытие ее, и, только будучи в Петербурге у товарища министра, Ольга Романовна исхлопотала разрешение. Очень симпатичны отношения Ольги Романовны к местным крестьянам: отношения эти гуманны и просты, никаких преград, разделяющих два разных света, не существует, она входит в их жизнь. Очень жалко, что мне не пришлось услышать мнения крестьян об Ольге Романовне. Вечером к Ольге Романовне приехали знакомые, беседа затянулась, и я уже только сравнительно поздно вернулся в мою временную квартиру. Тут поджидал меня сам господин Иось, не старый еще еврей. Он очень интересовался тем, зачем я приехал в Чуднов. Я, насколько мог, удовлетворил его любопытство. Допытывался также, зачем я накупил в лавке целую кучу образцов материй, употребляющихся местными жителями, — ответил и на этот вопрос. Затем — сон.

На следующий день — 15 апреля — с утра снова отправляюсь в странствование по Чуднову. Кроме старшнго сына Иося, мне сопутствует и меньший его братишка, очень милый мальчуган с нежным и умным лицом. Очень комичен внешний вид его: серенький пиджачок, штанишки на выпуск, на голове нечто вроде жокейской шапочки с пуговкой наверху, тоненькие ножки заканчиваются большими, широкими калошами. Два наследника господина Иося распредилили между собой различные принадлежности фотографических аппаратов, и мы гуськом, целой процессией, привлекая всеобщее любопытство, путешествовали по чудновским улицам.

Прошли мы сначала переулком от Житомирской улицы к месту, где был Бернардинский монастырь, построенный в начале 17 века. В настоящее время он весь разобран, из кирпича построена новая церковь Рождества Богородицы, частью же кирпич пошел на постройку еврейских домов. Обширная когда-то площадь, на которой стоял монастырь с костелом, застроена кругом домами, позади их остался небольшой пустырь, сплошь занятый фундаментами монастырских зданий. Они образовали четыреугольник с внутренним двором, под всеми зданиями шли сводчастые подвалы, частью обвалившиеся, частью сохранившиеся и до сих пор. На возвышенности, на которой ранее был монастырь, и в настоящее время, немного дальше, стоит Петро-Павловская церковь. Спускаемся мимо деревянной синагоги, построенной года четыре тому назад, к плотине. Это очень живое место: постоянно шумят колеса водяной мельницы, взад и вперед снует народ, переезжают возы, брички, экипажи и, нужно прибавить, переезжают с трудом: плотина состоит из беспорядочно набросанных больших камней, промежутки между которыми наполнены грязью. С плотины очень красив вид на Тетерев, в это время еще полноводный, на противоположный (левый) берег с гранитными скалами и возвышающейся церковью Рождества Богородицы, возле которой приютилась старая трехкупольная церковь с разбросанными домами и домишками. Если прибавить еще, что все это освещено ярким весенним солнцем, усиливающим краски, то станет понятным, почему при виде всего этого невольно останавливаешся и подолгу любуешься. У плотины мной и было сделано несколько моментальных снимков за один день. Тут же и меня увековечил старший сын Иося, которого я научил, как обращаться с затвором.

Перебираемся на ту сторону. Я взбираюсь на новую колокольню церкви Рождества Богородицы, на которой хлопцы немилосердно трезвонили, и снимаю вид на «нове місто» и наношу визит ксьондзу, о кото-

ром слышал от о. Якова и г-и Четыркиной. Дверь мне отворил гимназистик, спросил: «Вам нужно видеть прелата?», — после чего я был введен в залу. В соседних комнатах были слышны голоса — я как раз попал на семейный праздничный обед. Немного спустя вышел ко мне и сам «прелат» — ксендз-декан Шиманский, старик низенького роста, с умным лицом, с крестом на груди и с амметистовым перстнем на пальце. Я ему сообщил, что интересуюсь прошлым Чуднова и пришел к нему за сведениями. Ответив в общих чертах на мой вопрос, ксендз Шиманский перешел на осторожный разговор вообще о польском вопросе и, в частности, о положении поляков в Юго-Западном крае. Беседа продолжалась, вероятно, более полутора часа, и мы распростились.

На обратном пути взбираемся на «Солом'яну гору» — так называется часть «нового міста», лежащая над Тетеревом с левой стороны дороги, ведущей к церкви Рождества Богородицы. Здесь снимаю хату с несколькими крестьянами, захожу в эту хату, тревожу от сна хозяина и от него, а также от зашедшей в хату дивчины собираю кое-какие сведения об устройстве хаты, названиях частей ее и о костюмах (об этом смотрите ниже).

Дома меня ждал обед, сваренный супругой г-на Иося — суп из мяса с густой кашицей из мелко наломанных кусочков мацы, довольно вкусная вещь.

После обеда осматриваю часть Чуднова, лежащую с левой стороны Житомирской улицы. Побывал я здесь в церкви Воскресения, был и на колокольне. Там валяются старые иконы, железный крест, метрические книги начала этого столетия. Оказывается, что сегодня — храм этой церкви, был крестный ход, много народу, а я прозевал — можно было понаблюдать, сделать несколько моментальных снимков. На «цвинтарі» вертелось несколько дивчат и парубков, приглашал их сниматься, но уломать не удалось.

Отойдя немного от церкви, перелезши через забор и очутившись на какой-то леваде, снял эту церковь так, как она виднеется на старой фотографии Чуднова, где видны еще и развалины Бернардинского монастыря, чтобы сравнить (фотография эта к сожалению не вышла). Когда я возился с аппаратом, через леваду проходил какой-то человек с солидной бутылкой водки. Он зазвал меня в хату, находящуюся невдалеке, эта часть Чуднова называется «Микитський куток».

В хате было порядочно народу, кроме своих явились гости, видно было, что приготовлялись к пирушке, ждали только главу семьи. Наконец, явился и он, очень подозрительно отнесся ко мне и, несмотря на то, что я ему разъяснил, в чем дело, и даже, для вящего убеждения,

дал прочесть его сыну (тому, который зазвал меня) свидетельство, выданное мне из «Общества любителей естествоведения, и тот по слогам начал «им-по-ра-тор-ское» и т. д., он так-таки и остался при убеждении, что тут что-то не спроста. Но не смотря на это, пригласил меня принять участие в трапезе: «Ви сідайте, їжте, пийте, але-ж»... С его приходом приготовления пошли более энергично, видно, что Михайло Затько (так его звали) держал семью в страхе божием. По всему видно было, что я попал к зажиточному крестьянину: внутренность хаты просторна, за хатой сделана еще комната, на полу до потолка высится ряд подушек. О богатстве можно было судить и по заискивающему тону гостей, какого они держали в разговоре с хазяевами. При мне в последствии были выгнаны на пашу четверо или пятеро сытых лошадей, что также говорит о зажиточности. После нескольких визитов в комору и печь было приступлено к пиршеству: подавалось горячее свинное мясо, громадные вареники с сыром и сметана к ним; водка была заправлена наливкой, была даже и бутылка крепкого вина.

На почетном месте сидел 70-летний старик, одетый также как и хозяин, «по старому». Между молодым и старым поколением завязался разговор или правильнее спор, от лица молодых говорил старшый сын Затько, уже выделенный. «Ми більш знаем від вас», — сказал он между прочим, на что старый Затько упомянул, что хорошо было бы для таких, как он, вернуть крепостное право. Пошли затем воспоминания о крепостном праве, был поднят вопрос, что было бы, если бы снова его ввели? Молодой Затько тогда горячо заметил: «Біда тоді була б.» И стоило только взглянуть на его глаза, чтобы поверить, что была бы «біда». После таких «принципиальных» разговоров, после того, как чарка сделала несколько кругов, дело перешло на более мирную почву. Между старыми и молодыми Затько начал довольно «серйозний» разговор о какой-то леваде, на которую молодой пускает лошадей, а старый грозился перегородить ее, нападал больше старый, молодой довольно убедительно ударил себя кулаком в грудь и произнес: «Ой, тату!» — я счел делом вмешаться и прекратил натянутое положение, а то пожалуй было бы плохо. После пирушки я предложил снять всю семью Затько, долго пришлось убеждать, «стара», наряженная в ярко вышитую рубаху, наотрез отказалась, старика же и некоторых членов семьи я снял (неудачно). Как мне сообщила потом Четыркина, Затько — деревенский кулак, подставное лицо евреев в разных сомнительных операциях.

Вернувшись на заезжий двор укладываю свои пожитки, расчитываюсь и отправляюсь к Четыркиной, чтобы оттуда прямо ехать на вок-

зал. Но перед этим отправляюсь еще на место Бернардинского монастыря, чтобы захватить кирпич для образца. Думал, что сделаю это с помощью палки, но не тут то было: известка превратилась в камень, пришлось обратиться к какой-то женщине, которая вынесла железную лопату, и только после больших усилий удалось отбить один кирпич.

У Четыркиной меня ждал сюрприз: несколько десятков писанок, которые ей поднесли при поздравлении крестьяне, — ими положено основание собранию писанок Городецкого музея. Вскоре после моего приезда пришла с визитом местная учительница, и мы целой компанией в сопровождении нескольких собак и баранов — обычных спутников Ольги Романовны, отправились гулять. Местом привала избрали угол возвышенности, на которой расположена усадьба, оттуда чудный вид на Тетерев и его берега, как вверх, по направлению к Ольшанке, так и вниз к Чуднову. С учительницей мы договорились, что она будет собирать расстения и записывать местные названия их.

Вернувшись в дом, я отправился смотреть архив. В конце коридора, в корзинке и в сундуке в страшном беспорядке навалены были кучи документов, некоторые еще были повязаны в папки, но большинство разрознены.Это все, что осталось от большого некогда чудновского архива. Ольга Романовна мне рассказывала, что когда чудновское имение находилось в опеке за несовершеннолетием двух дочерей Ржевусского, то более ценные доркументы были выкрадены. Замечу также, что г-н Иось мне говорил, что он купил еще у Ржевусского 15 пудов старых бумаг. Не знаю, какие это были бумаги, но не думаю, чтобы Ржевусский, образованный человек, согласился продать на обертки имеющие значение бумаги. К. В. Болсуновский также побывал в Чуднове и видел часть документов; как мне передавала после К. В. Мельник, он продал их в Киевский Центральниый архив, и между этими бумагами были автографы кн. Острожского (забыл какого). Я убеждал Ольгу Романовну передать архив в городской музей, на что она в принципе согласилась, но предлагала раньше разобрать документы (как мне сообщил впоследствии В. Б. Антонович, она еще раньше обещала передать архив ему.) С целью познакомиться с характером бумаг, я взял две пачки. В одной оказались копии актовых записей конца 17 в., в другой — инвентари чудновских имений XVIII в.

Вечером беседовали. Воспитанница Ольги Романовны — Марья Васильевна — давала мне указания относительно названий и употребления накупленных мной образцов материй, затем определии название писанок, и в часов 11 я уехал, оставив программу Юго-Заподного

отдела Географического общества с просьбой собирать этнографические материалы.

Внешне вид хат, виденных мною в Чуднове, везде одинаков, они все обмазаны глиной и выбелены, крыши на 4-е ската, соломенные. Хата разделяется сенями на две половины: с одной стороны жилое помещение, собственно хата, с другой-комора. Но бывает и так, что с одной и другой стороны сеней — жилая хата, так бывает, например, если жениться сын и не имеет своей хаты. У зажиточных, кроме хаты, устраивается еще одна комната. 1/10 всех хат в Чуднове имеет «ванькір»... «Ванькір» образуется перегораживанием хаты от печи до стены толстой глинянной перегородкою, не доходящей до потолка; одна половина этой перегородки служит вместе с тем грубкой.

Что касается костюма, то нужно различать старый и новый, особенно по отношению к мужчинам.

Женщин в старом костюме я не видел. Старики носят белые рубахи из грубого холста своей работы, грудь рубах украшена мережкой (я хотел купить такую рубаху у Затько, но старуха — гостья заметила, что такая рубаха пригодиться при отправлении на «той бік»), рубаха всовываеться в белые или темные широкие штаны, собранные у пояса на очкур. Лаптей в Чуднове я не видел — все сапоги. Сверху свита из темного сукна, до колен, с небольшим стоячим воротником, сшита в талию, сзади боков — складки. Зимой — кожух. Я видел один с широким отложным воротником. На голове — шапка черного барашка.

Молодое поколение (мужское) носит рубашки из более тонкого холста (и б. м. из коленкора), пазуха и рукава густо вышиты красными и черными нитками, обычный рисунок — крупные цветы. Рубаха также запускаеться в штаны, но не такие широкие; затем идет жилетка и сверху — «маренатка», — все из покупных материалов. На головах — «козырки» (картузы). Свита — та же.

Костюм девушки состоит из вышитой в те же цвета рубашки. Вышивками украшены плечи — «полыки», «грудь», «пазуха» и обшлага — «чохли». Затем «спідниця» из покупных материй — ситцевая (перкаль), бумазейная (мильта или байка), по праздникам шерстяные (гладкая краская шерстяная материя называется «вишневий терен» или «бурачковий терен», в клетку — «картатенький терен»). Мечтой дивчини, достигшей 16-ти лет является юбка из ярко зеленой шерсти (из «гайдамачки»), верхнее платье дивчины — «кафтанчик», который бывает «до стану» (в талию) и «не до стану» (в талию) и «не до стану». Девушки ходят в сапогах на высоких каблуках, причем голенище остается жел-

тым, чернятся только «чоботки». На шее — «намисто» или «коралі». Голова девушки убирается следующим образом: волосы заплетаются в две косы, которые закладываются в кружок на задней части головы. Сверху волосы повязываются лентой, которая идет к затылку, там к этой ленте привязывается целый пук разноцветных лент. Ленты берутся аршина четыре длиной и перегибаются надвое (ленты — «бенды»). Задняя часть головы, где сложены косы, убирается «квітками». «Квітка» приготовливается так: делаться из красного или зеленого гаруса (гарус — «лучка») шарик, к которому на мелаллических проволоках цепляются позолоченные или посребренные дутые бусы. В шарик продевается головная шпилька и ею «квітка» прикалывается к волосам. Таких «квіток» делается иногда до 20-ти штук, они прикалываются одна возле другой и издали задняя часть головы буквально горит. Две «квіткі» прикалываются спереди, возле ушей (по одной). «Квітки» девчата изготавливают сами, но есть еще более дорогие — «крамнышни квітки» (?) (я таких не видел). Квітками украшаются дівчата только в праздники, обыкновенно же причесанную голову покрывают платком, завязывая под подбородком. Носят также и серьги — «кульчики». Замужние женщины носят «чипець», а сверху хустку. Видел я женщин, которые кроме этого перевязывают голову под подбородком платком, сложенным в неширокую полосу.

В остальном женский костюм, по-видимому, ничем не отличается от девичьего, разве только цвета материй потемнее. Свиты и кожухи у женщин такие же, как и у мужчин.

Возле Чуднова, почти сливаясь с ним, находится старообрядческая слобода. На улице Чуднова я видел типичных стариков-великоросов, даже снял одного. Когда снимал на «Соломенной горе», то мимо меня прошли девушки, кто-то из окружающих сказал: «А це кацапкі». На вопрос, чем отличаются в костюме девушки — «кацапкі» от «наших» мне ответили, что покроем «кафтаника» (кажется, не «до стану») и платками, но в общем особой разницы я не заметил. Видел также одного парня, который одинаково хорошо говорил по-русски и по- малорусски, очень возможно, что он великоросс, так был уж очень подвижен. По дороге к Четыркиной видел издали, как на выгоне «кацапы» водили хороводы, но ближе познакомиться с бытом местных старообрядцев мне, за недостатком времени, не удавалось, — постараюсь сделать это в другой раз, если случится снова побывать в чудном Чуднове.

ПРОФЕСОР З НАРОДУ
(В. Г. Кравченко)

Життя і діяльність видатного етнографа, професора Василя Григоровича Кравченка (1863–1945) понад 30 років були пов'язані з Житомирщиною.

Уродженець приморського Бердянська, випускник Феодосійського вчительського Інституту, В. Г. Кравченко вже у зрілому віці завдяки примхливій долі опиняється на Волині, що стала його незрадливою любов'ю. В Житомирі, на переломі віків він бере активну участь у створенні Товариства дослідників Волині, зокрема його етнографічної секції. Вже в першому томі «Трудов общества исследователей Волыни» з'являється його дослідницька праця «Народне весілля в селі Курозванах Острозького повіту Волинської губернії". Дослідником проводиться велика робота по збиранню пісень, прикмет, прислів'їв, легенд, переказів, загадок, знахарських замовлень. Згодом ці матеріали В. Г. Кравченка були видрукувані у 5 і 12 томах «Трудов...». Можливо, що Товариство дослідників Волині через обмеженість коштами і не спромоглося б видати цих матеріалів, але значення їх вже тоді оцінив академік О. Шахматов. Російська Академія Наук виділила 400 карбованців виключно на друкування матеріалів В. Г. Кравченка. Рішенням Академії Василю Григоровичу за великий внесок у розвиток етнографії було присвоєно звання професора.

Разом з дружиною Олімпіадою Михайлівною Орловською Кравченко брав активну участь у створенні Волинської «Просвіти» в Житомирі. Саме за цю просвітительську діяльність вчений врешті й постраждав. У 1914 році його було зіслано у Володимирську губернію. З м. Коврова у листі до Д. І. Яворницького В. Кравченко просить вченого, щоб той допоміг йому повернутися до Житомира і зайнятися улюбленою справою.

Врешті у 1916 році це Кравченку вдалося, він ще з більшим завзяттям береться до громадської і наукової роботи.

У роки громадської війни разом з тодішнім редактором Волинського Інституту народної освіти П. Н. Абрамовичем Василь Григорович рятує

від знищення книжкові скарби приватних бібліотек, займається громадською діяльністю, його обирають членом губпродкому. Вчений багато подорожує по Житомирщині, збирає експонати для музею. У 1920–1931 роках керує етнографічним відділом музею в Житомирі, читає лекції з народознавства в Інституті народної освіти. Серед його учнів — відомі дослідники краю як Н. Дмитрук, К. Черв'як. Обидва згодом були репресовані. В. Г. Кравченко створює в начальних закладах і підприємствах Житомирщини мережу краєзнавчих гуртків. У 1928 році в Житомирі виходить його праця «З побуту й обрядів Північно-Західної України».

Енергія і працездатність вченого вражали. У рукописних фондах Інституту фольклору та етнографії НАН України зберігаються збірки обрядів, пісень, матеріали до методики збирання етнографічних матеріалів, літературні твори дослідника.

На початку 30-х років, коли процес українізації за вказівкою з Москви, був згорнутий, В. Г. Кравченка звинуватили у націоналізмі і він вимушений був у пошуках роботи виїхати до Дніпропетровського Історичного музею, де дав йому притулок відомий дослідник України академік Д. І. Яворницький. Та й на Дніпропетровщині розраховувати на спокійне життя також не прийшлося. Дамоклів меч сталінських поплічників робив свою чорну справу.

Восени 1933 року академіка Д. Яворницького і професора В. Кравченка було звільнено з роботи: музейний осередок був затаврований «як кубло націоналістичної пропаганди». За короткий час вони втратили все, до чого йшли протягом всього життя — улюблену роботу, друзів, близьких людей, а В. Кравченко ще й квартиру, засоби до існування. Останнє примусило його залишити Україну і переїхати в Ростов-на-Дону до сина, де й помер В. Г. Кравченко 20 березня 1945 року.

Етнографічну розвідку В.Г. Кравченка «Пікна діжа» ми передруковуємо з видання 1928 р. Стиль автора збережено.

ВАСИЛЬ КРАВЧЕНКО

ПІКНА ДІЖА

Посуд, в якому українська селянка завдає тісто й місить хліб, має назву — «діжа», «діжка», «пікна діжка», «пікальна діжка» й т. і.

Часом на селі, щоб висловити задоволення з того хліба, що гарно

вдався, порівнюють його з тим-же посудом, висловлюючись: ото, паляниця, як «пікна діжка»!

Якщо повної ночі випливе гарний місяць насеред неба, то теж кажуть: «от гарний, як діжка»!

Звідси-ж і відома загадка про той-же місяць — «за лісом-перелісом золота діжа сходить».

Саме набування діжі , способи користування нею в межах північно-західної України свідчать про особливу пошану до того предмету. Пошана та до пікної діжі виявляється не тільки, як до певного начинання хатнього користування, а й як до чогось живого. Те живе з власної ласки ніби-то може допомагати людині в її добробуті.

Все те видно з нижченаведених прикладів:

1. На клепки для діжі беруть дубові або жовті — смілні соснові дошки; дно — дубове, а обручі — з ясенини.

2. Купуючи діжу, годиться додержуватись певних правил і спостережень, наприклад, клепок в діжі мусить бути 9 пар.

3. В с. Кленовій кажуть: «як що клепок в діжі чіт, то це «діжа» (ж.), а нечіт — «діж» (ч.). А в с. Сліпчицях ті самі поняття замінено — «діжка» (ж.) — «діжун» (ч.).

4. По цих-же місцях кажуть, як що «діж», то хліб не буде вдаватися, і таку діжу не беруть.

5. Часом покупець робить так: наблизившись до діжі, кладе пальця на першу клепку, що впала йому на око й каже — «Діж!» — Далі, переставивши того-ж пальця на другу клепку, що поряд, проголошує — «Діжа!» — Далі — те саме, с. т. — «Діж» — «діжа» й т. і. — Якщо остання клепка припала на слово «діжа», то таку посудину забирають.

6. Проте, застосування за словом «діжа» здібности до того, щоб то в такій посудині вдавався хліб, не скрізь однакове. Напр., у Солотвині кажуть, що як тільки «діжа», то буде «з'їжа», с. т. хліб хутко з'їдатимуть, і його не хвататиме. А коли «діж», то — «хліб їж», с. т. — буде доволі хліба й він ніколи не зведеться.

7. «Вдався» хліб чи «невдався», це, як відомо, залежить од сили різних причин, а головніші з них можуть бути такі: якість зерна, спосіб розмелювання його на муку, якість розчини, води, умов, за яких завдали тісто, відповідна температура і певні санітарні умови. Найголовніше-ж це — уміння, здібність господині доглянуть і т. д.

Людина не завжди уміла все те бачити, а тому, як тільки в неї хліб не вдався, або вийшло його менше, ніж то буває звичайно, то, розшукуючи винного, вона в першу чергу бачить у цьому для себе якусь

приховану ворожу силу. Як тільки купили нову діжу, її відразу-ж ставлять біля криниці. Це на те, щоб добре вимокла. Увесь час, коли діжа вимокає, корова мусить з неї пити воду. Це на те, як зазначають у с. Вел. Браталові, «щоб діжа багато хліба давала».

8. В с. с. Солотвині й Бехах у нову діжу насипають гречаної полови й наливають теплої води. Це, «щоб витягувало смолину». В тій з половою діжа вимокає дев'ять днів. Інша господиня на протязі того часу, як воду, так і полову міняє. Але маються й такі, що ту саму діжу, разом з водою й половою, відразу ставлять у тепле місце, і всі ті дев'ять днів вона стоїть там непорушно. Після того діжу миють гарячою водою й допіро підкурюють її житньою мукою таким чином: у покришку кладуть жар, а на нього згори сиплють муку. Сама діжа мусить бути перекинутою догори дном так, щоб дим з покришки йшов у неї. Потім кроплять свяченою водою. Часом просто вливають свяченої «іорданської» води. Конче також годиться вкинути дрібочок солі й прочитати молитву «отче наш».

9. В с. Луці, щоб випарити нову діжу, ллють у неї окріп, кладуть гарячий камінь і кидають кропиву з корінцями.

10. Щоб завдати першу розчину в діжі, беруть кавалок кислого тіста з старої діжи й завдають у новій.

11. Нова діжа, хоч і спекли з неї хліб, мусить певний термін стояти з мукою, а потрібний для майбутньої розчини кавалок тіста в той-же час перележує в старій діжі.

12. Діжу добре мити на підповню. Це на те, щоб завше була повна.

13. Як-же хліб у діжі не вдається, то її тоді перекідають на порозі дном догори, в дно встромляють ніж вістрям, і ллють на нього окріп згори.

Воду, що затрималась на вторах, ллють під те дерево, «що добре родить».

В натурі-ж, частина з тих чарів (окріп) — несвідомо для людини — нищить зародки несприятливих мікробів, які часами переховуються в утробах і тим затримають нормальне розвинення грання тіста в діжі.

Виливання води з уторів під дерево — офіра цьому останьому за те, що воно частину своєї родючості повинно передати діжі.

Чомусь саме ту воду годиться вилити до східсонця.

Тут можна гадати надвоє: по-перше — з господарського досвіду відомо, що коли-б рослини поливати за сонця, то ніжні корінці спаряться. Друге припущення може склонятися до того, що тут можливо заховано якийсь культ що-до самого сонця.

14. Часом щоб хліб «удавався», вмочають цибулю в сіль і нею витира-

ють діжу з середини, або підкурюють діжу вощиною.

15. Якщо в новому господарстві спромоглися набути діжу, і в ній розчина завдається вперше, то господиня перший кавалок кислого тіста позичає в сусідки, а розчину з нього робить у себе.

16. В Мечиславінці й в Бехах, як тільки завдали тісто вперше, то щоб воно сходило гарно, діжу обмотують хмелем, а в Солотвині, як тісто вже замішане й має сходити, то, при закритому віці, ту-ж таки діжу оперізують червоним поясом, це — припрошування на ту посудину «благословення божого».

17. Щоб хліб удавався цілий рік, то, коли його вперше печуть з нової муки, треба вимить діжу. Як-же беруться місить, то її годиться оперізати білим рушником або червоним поясом і по-за рушником (чи по-за поясом) обтикають квітками й допіро місити.

18. Насипавши сіяної муки в діжу, хрестять і допіро розчиняють. А як завдають тісто в діжі, то примовляють:

Боже, поможи
І спір покажи...
Хто перше почав,
Щоб у мене позичав.

19. Як з нової діжі спікся хліб, то спостерігають — чи багато осіб того дня їстиме його. — Якщо багато, то хліб ніколи не зведеться.

20. Як-що біля діжі не пораються з тістом, то в с. Вел.-Браталові кажуть, що тоді вона повинна стояти під столом або — на покуті. А в Солотвині того переконання, що в зазначеному випадкові той-же посуд мусить стояти в холодному місці, «щоб не запарилась». В Бехах для неї спец. місце — на лаві біля ліжка, а часом, то ще і в подушках.

21. В господарстві взагалі пікна діжа, — «особа», так-би мовити, першої ранги. Це відзначається тим, що на «пісну (голодну) кутю», коли господар з хлібом і кропилом обходить свою господарку, то першого хреста крейдою пише на діжі, а звідти переходить уже до горщика, що в ньому варилася кутя й т. д.

22. В чистий четвер діжу «сповідають». Хоч саме слово «сповідають» не скрізь чуємо, але звичай заховався майже в більшості селищ кол. Волинській губернії і в кол. Радомиському повіті, Київської губернії <...>

Загальне правило того обряду полягає в тому, що в чистий четвер усяка господиня повинна попарити й вимити діжу; а далі, причепуривши, винести її на двір. Отже, де в чому деталі того звичаю не скрізь однакові, тому більш характерні й подаються тут.

а) В Бехах, Виступовичах, і внизці інших селищ північної сучасної

Коростенщини господиня миє діжу вдосвіта, а в середину кладе окраєць хліба й дрібок соли. Накривши чистим настілником поверх віка, до східсонця виносить на двір. Разом-же виносять і «пікну лопату», ложку, що нею розчиняють тісто, і ті ночви, що над ними сіють муку.

А в той самий час, як діжа, разом з іншими приладами, стоїть проти сонця, господиня з дітьми замітає кругом хати, біля хлівів і т. і. — Вся господарка звільняється від бруду. — Це прибирання робиться на те, «щоб така нечистота, як блохи, блошиці, пруси, павуки, стоноги й т. і. не заводились у обийсті».

А далі, — як зазначає оповідачка з с. Бехів — Настя Бех-Казчукова, «сонячко зійде, встрик обвєйє, то вже діжка висохла на сонці, то це вже воуна буде чиста цели год — йє вже зібрат треба у хату».

В хаті діжу накурюють ладаном або воском і кроплять свяченою вооою, і допіро в ній розчиняють тісто з білої муки.

б) В с. Мечиславівці ще за сонця звечора виносять діжу на двір і залишають її там на ніч. У п'ятницю ранком, до східсонця господиня, забираючи діжу знадвору, обносить її кругом хати. Це на те, «щоб усяке діло в хаті було чисте».

в) В с. Гладковичах вимиту вдосвіта діжу накривають віком і оперізують червоним поясом, а зверху кладуть буханець хліба й дрібок солі. Виносять на двір і ставлять десь високо проти того місця, де сходить сонце. Як тільки це останнє своїми першими променями «поблагословило» діжу, то господиня враз забирає її до хати, учиняє тісто.

г) В с. Вел. Хвосні звичай майже тотожній з Гладковичським, тільки-ж у Хвосні, разом з діжею, виносять ще коцюбу й п. лопату. Обидва ті предмети стоять близько до вогню, тому й повинні собі одержати «благословення» від сонця.

д) Звичай тотожній з хвосенським — відбувається і в Браженці, тільки там — у стр. четвер, а тут — на великодному тижні, хоч теж у четвер, на «Невський Великодень».

23. Може, найбільш цікаві обряди з «пік. діжею» відбуваються на весіллі — підчас «бгання» та краяння короваю. Напр., коли молода в'їздить до молодого в двір, то свекруха виносить проти неї пікну д. — Як-що молода «чесна», то — вискочить, а «нечесна» — не вискочить, а всі присутні тоді сміються.

24. Але оригінальний звичай почитування діжі відбувається під час весільної «перезви». — Марашалок тоді, як мають уже коровай краяти, іде в комору, накриває віко чистим настільником, а зверху кладе коровай. Поставивши все те собі на голову, під музику, пританцьовуючи, на

кожному порозі обкрунається так, як «сонце крутиться». Ясно, що молодятам в їхньому наступному житті мусить весело крутитися сонце.

25. Для того, щоб одшукати потрібне місце для криниці — кладуть кавалок вовни під пікну діжу, і як-що на тій вовні з'явиться роса, то криницю можна копать і — навпаки.

26. Щоб забути якогось прикрого самогубцю, годиться, як винесли його з хати, одкрить вікно, зазирнути у діжу й зараз же закрить. А часом те саме роблять, як що хочуть забути того, за ким тяжко сумують.

27. Хто поставить або посадить дитину на діжу — в того не вдаватиметься хліб.

28. Як-же на ту посудину сяде дівчина або парубок, то підчас одруження котрого з них — у них ні коровай, ні хліб не зійдуть.

29. Хто хоче розвести якесь подружжя, той бере обруча, що луснув на діжці, палить його й тим попелом сипле межи тих двох осіб. При тому треба сказати: «щоб ви так розійшлись, як цей попіл по вітру». — Подружжя розійдеться.

30. Щоб з хати не забрали «спору», власну діжу в позику не годиться давати. Взагалі на таке позичання дивляться несприятливо. Але в доброму приятельському сусідстві, як-що хтось не має замісити в себе тісто на хліб, іде до сусідки — пече в неї.

31. Як-же часом молода, недосвідчена господиня дасть свою діжу в позику, то, коли її переносять, годиться чимсь закрить, бо відкритою нести — гріх.

32. В певних-же випадках та сама діжа буває не досить зичливою для людини — особливо для чоловічого роду. Це засвідчено й примовкою: «не зазирай у п. діжу, бо вуса й борода не ростимуть». Хоч тут, очевидяче, малось на увазі застерегти діжу від того, що хлопці недбайливо поводяться з посудиною.

33. Насіння годиться тримати в діжі, бо в ній же сходить хліб, то сходитиме й насіння, якщо його посіють.

34. Як-що на діжу покласти бруса, то й хліб буде, як «брус».

35. Як-же господар набув для себе вола, то відразу-ж його годиться напоїти з п. діжки — «вийде добрий віл».

36. А колись хтось то чув, що русалка бігла на «брикси» й співала:

«Не мий ніжки об ніжку,
Бо то — гріх,
Ни сій муки над діжкою,
Бо то — гріх».

«Цей гріх наші баби знають, а з промеж них і моя мама, бо вона коли я, бувши малим, намагався мити свою — ногу об ногу, тією піснею застерігала мене від «гріха».

37. Як-що п. діжа лускає, то в хаті буде лихо.

38. Як-що хтось піднімає пиху, то щоб присадити такого, кажуть: «ну й людей було на гобіді — на два столи й на діжку, і габелків (пітвори) півсотні».

39. Про зажерливу особу кажуть: «ти йому хоч діжку з рочинами (з пирогами) дай, то йому буде мало».

40. Витребеньок, у яких згадувалась би та ж таки пікна діжа, — безліч, наводимо одну з них — весільну:

«Тупу-тупу коло діжечкі,
Че вродили сироїжечкі, —
Че сироїжки брати,
Че нивістки ждати?»

41. Як-що вкрадуть коні, то п. діжу кладуть «запряг» і переплутують його там. Ставлять туди запалену свячену свічку й закривають віком. З цього «злодієві заплутається розум, і він признається в злочині».

Крадіж коней у селянина позбавляє його можливості працювати. Той крадіж тільки хутко поширюється на своє село але він вмить лунає по всіх інших навколішніх селищах. — Та сама звістка несе з собою й різні дивовижні чутки про ті засоби, яких вживають на те, щоб повернути собі страчене. Не раз при тому згадується й прізвище місцевого «заслуженого» знахаря й т. і. Зляканий злодій, довідавшись про те, з'явитися сам.

42. Діжею, часом віком з неї, відшукають втопленого в річці. Для того — на дно посудини ставлять засвічену свічку й пускають з того місця, де лежить втоплений, і спиниться. Треба гадати, що тут відіграє ролю певний фізичний закон, що до течії води в річці.

43. Нижче наводимо два оповідання про пікну діжу. Щоб не втратити їхнього гумору, вони подаються діалектично. З обох тих оповідань видно, як під натиском життєвого досвіду певні забобони повинні самі по собі зникнути.

а) «Один раз жоунка стала журиця чоловыку, що колись в її дьеіжці виходило дванайцат хлібоув, а тепер товко шість.

Чоловьеік каже:

— «Треба йе висповыедат».загадав, щоб жоунка вичистила й вимила дьіежку.

Як жоунка вимила, то чоловьеік звелів рощинити і напекти разом і

хлієба, щоб занести за сповідь.

Жоунка рощинила і в її вийшло знов дванайцат хлієбоув.

Тоді чоловьеїк каже:

— «Тепер не треба і дьієжки споведат, коли вона знов стала дават дванайцат хлієбов».

б) «Колись одна жоунка місила-місила да й домісилась до того, що й руки не всадить — так забруднила дьієжку.

Аж чоловьєік — зір!.. да каже:

— Жоунко я пойду до батюшки, щоб одчитав «чисту молитву». — Привів батюшку да й каже:

— Одчитайте, батюшка, «чисту молитву», бо вже не можна хлієба йести — моуя жоунка не всадит рукі.

А батюшка, як побачив дьієжку, каже:

Дякі-дякі,

Беріть дьієжку на руки,

Да несіть дьієжку до ріки, —

Бо й правда, що хазяйка руки не всадить».

З наведених оповідань спостерігається, що чоловік більше за жінку «вміє бачити», а це тому, що він часто буває по за межами свого села, щоразу він зтикається з новими людьми й новими ідеями.

Не те жінка, — з великого рання й до пізньої пори — «як день, так ніч» — невпинна й дріб'язкова праця заідає 11 часом до того, що вона іноді не може бачити тих звичайних речей, що ввесь час у неї-ж перед очима.

В. Г. Кравченко у колі працівників Волинського науково-дослідного музею. Кінець 20-х років. (З фондів Житомирського краєзнавчого музею.)

Вчений, педагог, музикант (В. Г. Скороход)

Всеволод Григорович Скороход (1889–1969) посідає особливе місце у культурно-мистецькому житті Житомира 10–20-х років XX століття. Випускник Першої житомирської гімназії Всеволод Скороход у 1907 р. поступив до Київського університету св. Володимира, який закінчив у 1911 р. Але на цьому юнак не зупинився і продовжив навчання в Москві, закінчивши у 1913 р. одночасно два вузи: Петровсько-Разумовську (тепер Тимірязівську) сільськогосподарську академію і консерваторію за класом скрипки.

З 1913 р. В. Г. Скороход працював вчителем біології в школах Житомира, активно реалізуючи у навчально-виховному процесі. краєзнавчий принцип. Він систематично проводив з учнями близькі і далекі екскурсії, свій досвід краєзнавчої роботи узагальнив у ряді книжок і науково-методичних статей. У 1918 р. в Житомирі було видано книжку В. Г. Скорохода «Краткое руководство к практическим занятиям и лабораторным урокам по ботанике», у 1922 р. — «Экскурсия в природу. Весна».

З 1921 р. Всеволод Григорович очолив педагогічний колектив 7-ої трудової школи в Житомирі, яку було відкрито на базі колишньої Анастасіївської жіночої гімназії. Як знаний педагог і краєзнавець, крім своєї основної роботи, В. Г. Скороход брав активну участь у музичному житті міста. Яскравий слід залишило камерне тріо у складі композитора В. С. Косенка (фортепіано), В. Г. Скорохода (скрипка) та В. Ю. Коломойцева (віолончель). Тріо дало сотні концертів, в яких був виконаний без перебільшення увесь світовий камерний репертуар. Афіші для концертів малював відомий житомирський художник О. Г. Канцеров. Кожна афіша була своєрідним витвором мистецтва. Деякі з них зберігаються у київському музеї В. С. Косенка.

У 1929 р. В. Г. Скорохода запросили до Луганська, де на базі колишньої сільгосппрофшколи і дослідних ділянок було організовано сільськогосподарський інститут. Тут він до 1949 р. працював директором цього інституту, а потім до 1962 р. завідуючим кафедрою цього ж інституту,

професором. За великі заслуги в озеленінні Донбасу Всеволода Григоровича було нагороджено орденом Леніна.

Помер В. Г. Скороход у 1969 р. в Ленінграді, не доживши лише тиждень до свого 80-річчя. В. Г. Скороход залишив у спадщину 3 книжки, понад 200 статей у наукових збірниках, журналах, періодичній пресі. У нашій книжці ми пропонуємо методичний матеріал В. Г. Скорохода з досвіду організації екскурсійного дослідження с. Баришівки Житомирського району, здійсненого учнями 7-ої трудової школи у 1928 р. Досвід цієї роботи є досить цікавим і вважаємо не втратив свого практичного значення як щодо методики організації власне екскурсії, так і за фактичними етнографічними матеріалами, зібраними учнями у далеких 20-х роках. Авторський стиль збережено.

В. Г. СКОРОХОД

Село Барашівка: Спроба дослідницької роботи учнів 7-ї трудової школи в галузі краєзнавства

І. Загальний план роботи обстеження села був намічений в такому вигляді: вивчення природи, історія села, заняття селян, скотарство, польове і огороднє господарство, промисли на селі і обмін з містом, адмміністративне управління, комітет незаможних селян, сільрада, самоврядування до жовтня, освіта, медицина, побут, статистичні відомості обстеження хат та господарств незаможника, середняка та заможника, малюнки та нариси. З цим загальним планом ознайомили дітей і почали по класах детальну розробку тем на лекціях природознавства, суспільнознавства і т. д.

Дальша організація робот полягала ось в чому: 1) приблизно намітили день екскурсії; 2) попередили сільську школу та сільраду про екскурсію; 3) намітили вчителів, які керуватимуть тими чи іншими галузями роботи; 4) учнів 5–6 класів було розподілено на групи. Учням добровільно було запроновано записатись в ту чи іншу групу. Пересічно на одного керівника припадало 9–15 учнів, що давало змогу продукційно налагодити роботу на місці. Всіх учнів 5 і 6 класів було 91, а керівників — 7. Група для дослідження природи складала 15 чоловік; для обстеження освіти, медицини, сільради, сільбуда — 12 чол.; для статистичних відомостей та для обстеження занять мешканців — 12; для географічної роботи — 6 чол.; для збирання літературно-побутового матеріалу — 12 чол.

07 год. 45 хв. учні вийшли з школи. Через 3/4 години зробили невеликий перепочинок. Другий відпочинок біля самого села. Закінчили роботу до 5-ої години.

II. Далі в школі на лекціях та поза лекціями почалася обробка матеріалу. Деякі учні, коли це було необхідно, робили самостійно групами обстеження села вдруге; вчителі використовували здобутий матеріал для лекцій. Приблизно через три тижні групи склали в письмовій формі доповідь, додали до них малюнки та інший матеріал. Після цього на загальній конференції учнів 5 і 6 класів усі матеріали було зачитано та обговорено. Як наслідок такої роботи, залишилися в школі колекції та книжка біля 150 стор. з малюнками під назвою «Обстеження села Барашівки». Робота учнів 7-ї Трудшколи 5 і 6 груп.

Деталізація плану робіт:

1. Природа Барашівки. Місцевість; загальний вигляд села, план села; ґрунти Барашівки; лісова рослинність; польова, городня; садки; бур'яни; тварини, комахи і т. д.

На що необхідно звернути увагу, вид села віддалений; що кидається в очі, коли дивишся на село; які будинки помітно виділяються; садиби, вулиці.

Рослинність. З яких порід складається ліс, підріст, підлісок, рослинне вкриття, рослинність на полях, луках (зібрати зразки; провести обстеження садків на селі; які овочеві дерева розводять, чи є ягідні кущі, догляд за садком; городина; які розводять городні рослини; культура, урожайність тощо).

Тварини. Запитати в лісника, селян, які птахи, тварини їм зустрічались простежити за птахами в лісі та полі (коли не знаєте назви пташок, опишіть їх); простежте за тваринами, які вам зустрічаються; збирайте комах, метеликів, жуків тощо; чи пошкоджують комахи, й які саме сільськогосподарські рослини; чи вживають заходів селяни до знищення цих шкідників; птахівництво, чи є породисті кури; як ведеться птахівництво, тощо.

Ґрунти. Зібрати зразки ґрунтів у різних місцях села. Описати ґрунти. Взяти для аналізу зразки ґрунтів. Дослідити засміченість городів, полів, зібрати гербарні зразки. Запитати у селян, як обробляється ґрунт, які є машини.

2. Історія села Барашівки. Розглянути в Сільраді матеріали, які свідчать про минуле села. Розпитати про це селян. Чи є селяни, що пам'ятають панщину. Що знає вчитель школи з історії села?

3. Заняття мешканців. Сільське господарство: як ведуть селяне гос-

подарство; чи вживають сівозмін, травосіяння. Збут продуктів. Скотарство. Яку худобу тримають селяни. Як годують її. Догляд за коровами, кіньми тощо.

Городництво. Які розводять на городі рослини. Де беруть насіння. Догляд за культурами. Збут овочів. Зберігання овочів удома взимку. Садівництво та ягідні культури. Чи є сортові дерева?

Бондарство. Чому на селі багато бондарів. Як проводиться робота; матеріали для роботи; умови праці; чи є артільні об'єднання; збуток виробів.

Стельмашство.Чи багато є стельмахів; як проводиться робота; матеріали для роботи; умови праці, збуток.

4. Обмін села Барашівки з містом. Що вивозять з села: сільськогосподарські продукти, городні, садовину, продукти скотарства та птахівництва; ягоди, гриби, лікарські рослини; що вивозять з села бондарі та стельмахи; кому продають вироби, й де.

Що привозять до села: споживні продукти для худоби, різне насіння, посуд, одяг, крам, речі розкоші (дзеркала, шафи тощо); запитати в кого і за яку ціну купують їх селяни.

5. Кооператив. Чи давно заснований; кількість членів; розмір паїв, чи одержує кооператив допомогу від державних установ, і яку саме; що продають у кооперативі, що охоче купують.

6. Адміністративний устрій Барашівки. Адміністративне управління на селі; помешкання Сільради; які справи вирішуються, кількість членів Сільради; засідання.

7. Комітет незаможних селян. Роль комітету незаможних селян на селі; діяльність КНС; члени КНС; які вирішують питання КНС.

8. Освіта. Школа, помешкання; кількість учнів; розподіл за національними і спеціальними ознаками; вік учнів піонер-організації; чи існують гуртки; яку суспільно-корисну роботу проводить школа; чи є бібліотеки, журнали. Хата-читальня; помешкання; хто одвідує хату-читальню; відсоток чоловіків, жінок, юнаків, яка робота проводиться, хто керує, які досягнення та хиби в роботі.

9. Медицина. Чи є лікарня, амбулаторія, аптека, лікар, запитайте в лікаря або фельдшера про відвідування лікарні або амбулаторії, які більш розповсюджені хворості серед населення; смертність; на що хворіють діти; що знають селяни про звичайні санітарні заходи; знахарство на селі, чи є «бабки», «шептухи» та інші «лікарі»; чи вживаються лікарські трави.

10. Новий побут на селі. Що нового з'явилося на селі півсля революції яку тепер роль виконує церква; забобони серед населення. Вплив молоді та червоноармійців; роль КСМ та ЮП. Весілля на селі. Похорон. Як

проходять різні обряди. Одяг старих людей та молоді.

11. Селянська хата та господарство. Обстежити господарство незаможника, середняка й заможника. Прізвище, ім'я та по-батькові господаря, його вік, національність. Склад сім'ї, її вік, працездатність. Опис садиби і будівель. Їхня якість. Внутрішній вигляд хати. Господарство хазяїна: скільки землі має, які культури завів, чи має город, садок, як ведеться господарство. Прибутки в хазяїна, витрати. Коли є діти, то чи ходять вони до школи, або ж вчились раніше в школі. Хто з дітей був у Червоній Армії. Чим займається господар крім сільського господарства. Умови його праці. Елементи побуту. Які взаємовідносини між членами сім'ї, як харчуються, як проходять свята революційні та церковні; одяг у господаря та членів сім'ї, саморобні вироби з вовни. Чи виносить господар або дружина молочні продукти, городину тощо на продаж у місто. Яке враження від господаря та його сім'ї.

На підставі цих спостережень складіть оповідання в літературній обробці, користуючись фантастикою у виборі фабули; але зміст оповідання, фабулу його, обов'язково візьміть з життя селян. Додайте до всього малюнки, рисунки, діаграми тощо.

Село Барашівка знаходиться за 6 верстов од міста Житомира і 9 верстов від залізниці. (Тепер ця відстань менша — до міської межі Житомира на Богунії — близько 3 кілометрів). До 1923 року село знаходилось у районі вузькоколійної експлуатаційної залізниці, яку нині розібрано й зовсім зруйновано. Барашівка оточена зо всіх боків лісами і через те являє собою чудовий краєвид. Гарно в'ється річка Лісна.

При в'їзді в село з боку Житомира у вічі кидається на роздоріжжі старанно утримана фігура. Це фігури католицькі; іноді на хрестах висять сорочки, рушники. Ліворуч від фігури — на горбі мальовничо стоїть церква з камінноюю огорожею і природньою стіною з берез і кленів. Далі ідуть дві хати сільської школи.

Вулиці не дуже широкі, піскуваті на поверхні й болотяні в долині, лежать вони безладно, не під прямими кутами: через річку Лісну лежить новий примітивний міст, який вводить у мальовничо розташоване на другому боці сільське кладовище. Село розподіляється на урочища, які йдуть у напрямку Житомира в такому порядкові: «Селисько», «Нива», «Рибочки», «Стависько». Численні шляхи ведуть із села в Богданівку, Олянівку, Катеринівку, Звягель, Вільськ, Альбінівку.

Хати стоять досить близько одна від одної й часто зеленіють своїми залізними покрівлями. Солом'яних стріх порівняно мало. В будні село

мертве. Всі на роботі. Святами строката й чепурна юрба збирається на цвинтарі сільської церкви.

Сільрада займає невеличку типову українську хату і в дні виборів увесь двір і прилегла до нього широка вулиця зайняті гомінкою і зворушеною сільською громадою: майже все доросле населення збірається біля сільради. Вечорами в хаті-читальні, яка міститься в одному приміщенні з сільрадою, збирається другий народ: це молодь, яка прийшла почитати газету, взяти книжку, послухати, що говориться членами гуртків — наукового, агрономічному й політичного, або подивитися виставу і послухати музику.

В селі є свої музики: Рибачок Дементій (грає на скрипку), Рибачок Микола (грає на кларнеті). Тут у хаті-читальні збираються і ведуть.

Історія села Барашівки така. Коли в 1607 році в Житомир приїхав князь Сільвестр Заславський із Острога, в склад старостату м. Житомира входили села Станишівка, Барашівка, Псище, Вацьків, Газинка. Отож вже в 1607 році бачимо, що на землях старостату були «Рудні» й одна з них знаходилася над річкою Лісною в с. Барашівці. Тут же оброблювалось залізо. Первісне селище лежало в місці, яке називалося «Рибочки».

Звідсіль населення розселялося на південний схід в урочище, яке називалося «Селиськом». Ще недавно на цьому урочищі було старе кладовище й стояли 8-кутні кам'яні хрести, а барвінок, що ріс на могилах, перекочував до лісу. Розказують, що до наступу татар тут була церква, але потім вона «ввійшла в землю». Зараз це місце розоране, й на горбі один раз виорали кусок олова в півпуда.

Заселятися село почало 1866 року, коли Уряд виселив із Тригір'я, Бондарівки й Богданівки селян з казенних земель. Вони осіли в Барашівці, як коморники, а потім їх було наділено землею. За переказами, в тих же місцях в одній могилі викопали козака, що добре зберігся, озброєного, який на повітрі далі зотлів. В Барашівці є церква «святих Петра і Павла». Стоїть вона на урочищі «Селисько» й збудована в 1849 році. При ній рахувалось раніш 49 десятин парафіяльної землі.

Свято-Петропавлівська церква. 1849 р.

Селяни пам'ятають себе казенними —

державними, а проте старі люди (Софія Ільченко та інші) пам'ятають, що в селі, за оповіданням ще більш старих людей, жили «підпанки» поляки: на скелі була панська садиба і недоліток Вацько гонив селян на панщину. Коли визволили селян, то Вацька ще довго дрочили, говорячи: «через що ти не гониш тепер на панщину». Вацько не так давно помер, але на скелі живуть люди, які його пам'ятають. На урочищі «Стависько» пам'ятають прізвища поляків: Журавських, Курят та інших.

Тепер Барашівка — велике село з 1053 чоловіками населення; більшість з них українці; є 45 поляків і 10 євреїв. Все це населення живе в 211 дворах і має 641 десятину землі. З них 80 чоловік — комітет незаможних селян, а решта середняки.

Через малоземелля хліборобська праця не може прогодувати селян; і займаючись хліборобством, кожна сім'я старається приробити ще кустарним виробництвом або торгівлею. Вся земля обробляється безпосередньо селянами. Земля в черезсмуговому володінні. Добре родить тільки одна картопля. Лишків хліба не буває, а картоплю продають в місто; її охоче купують через те, що вона доброї якості.

Хліборобські знаряддя прості: плужок, борона, коса, серп і ціп. Машин хлліборобських нема ні в приватному, ні в колективному користуванні. Всі знаряддя машинового й почастки кустарного виробництва (борони); зустрічається соломорізка. Худоби в селян Барашівки дуже мало. Вони тримають коней, корів і овець. Худоба пасеться в лісі; за право користування лісовою травою селяни одробляють у лісі на роботі. Так, за випас 4 корів сім'я Ільченка ходила в ліс працювати два дні; один день сажати жолуді, а другий день — сажати сосну. Худоба у селі не породиста, дрібна і погано утримується. В стайні для коней і в коровникові худоба стоїть тільки взимку.

Для догляду за худобою виряджають дітей вже з семи років. Звичайно, пастух одержує свитку, торбу, батога і з ранку виганяє худобу в ліс, де вона пасеться до полудня; потім худобу приганяє додому і, після відпочинку, гонить знову до лісу. Інші діти тяжуться обов'язками пастуха. В сім'ях, де нема дітей, пастуха наймають: умови найму на протязі сезону різні: або пастух одержує одежу, або харчі, або гроші (5 карбованців з голови). Худобу тримають для себе; продають тільки у випадках негідності в Житомирі, на Сінному базарі. Овець тримають селяни мало; вовну прядуть вони для власного споживання. Свиней тримають майже кожна сім'я. Влітку їх годують гичкою, а восени відгодовують картоплею, покиддю і товчею. Відгодований кабан важить пудів 6—7. Сало солять, складають у мішки і вішають на горищі; іноді сало складають у бодні (вели-

ка дерев'яна ємкість, бочка — авт.)

Колись селяни баришували худобою, купували волів, передержували і перепродували їх з баришами. Звідси село одержало сучасну назву «Барашівка». Волів у селі багато; це — робоча худоба, нарівні з кіньми. Воли запрягають у ярма. Ярма є старовинні, вирізні, кустарної роботи і відзначаються красою (у селянина Стасюка ярмо зробив син з великою умілістю).

За худобу селяни платять податок: за корову, як за 1/2 дес. землі; за коня як за 3/4 дес. Утримання худоби супроводжується стародавніми звичаями: селяни вірять, що нечиста сила мучить худобу ночами, що корову можна наврочити, що не треба розказувати, скільки молока дає корова, а то вона зменшить і таке інше.

Підсобним заняттям мешканців с. Барашівки є бондарство. Земля дає поганий урожай і її мало; треба приробити чим небудь іншим. Ліс навкруги села дає матеріал для обробки. З заходу тягнеться чорний ліс (дуб, осика, ясень, вільха, береза), а з півночі — сосна. У себе вдома, в тій самій хаті, де селяни живуть, вони у вільний від польових робіт час займаються виготовленням дерев'яного посуду різних сортів. Навесні і в кінці літа в сусідньому лісі заготовляється матеріал для обробки. Кращий матеріал — це дуб, потім сосна, осика, липа; все це (0,044 метри — авт.) коштує 4 крб. 20 коп. а в 7 вершків — 3 крб. 25 коп. Обробляє один чоловік пересічно 1/3 сажня (мається на увазі, напевне, кубічний сажень, що дорівнює 9,7 куб. метри — авт.) на рік. Спочатку йде заготівля клепок, які потім сушаться на сонці. Влітку робота йде на вільному повітрі. Знаряддя виробництва: сокири, пили, струги. Виробнитство індивідуальне й розповсюджено серед населення на 98 відсодків; ніяких кооперативних об'єднань поміж кустарів нема.

Близько до бондарства стоїть виготовлення луб'яних кошиків, матеріал для яких добувають у лісі. Лісництво дозволяє селянам здирати кору, за що селяни повинні оддати лісництву половину кори. Збирання кори йде в травні. Луб деруть чоловіки, приблизно — 20 родин. Кошики різних розмірів шиють жінки. Кошики виносять велику вагу. Коробки виходять міцні і не бояться води. Знаряддя для праці такі: струг, ніж і швах.

Крім цих виробів, селяни виготовляють постоли для власного вживання. Жінки під час останьої війни стали виготовляти полотна для решіт. Це полотно вони виготовляють із камбия дуба. Матеріал заготовляють навесні; полотно тчуть узимку. Знаряддя — ніж. За полотно можна одержати на протязі року 20—30 крб.

Отож селяни зайняті весь рік. Жіноче населення, крім того, пряде

нитки і тче кустарне полотно. Для цієї мети селяни сіють коноплю і льон. В селі ткацький верстат, але він зараз вакує через те, що хазяйка його померла. Майже все село носить сорочки з кустарного полотна; полотно це старе, давнішнього виробництва. За часи війни мало ткали, намагаючись більше засіяти хліба. Білизну й убрання шиють самі хазяйки, хоч у селі є і свій кравець - галичанин Юзько, що має свою машину: він приймає до роботи верхнє й нижнє убрання.

Є на селі свій швець, Олексій Рибачок 27 років, що має машину для заготовлення й всі шевські знаряддя. Хромові чоботи коштують до 25 крб. Жіночі черевики до 12 крб. Як один, так і другий майстри працюють без помічників; роботи вони мають досить.

Дівчата взимку вишивають рушники. Полотно купують в Житомирі, нитки теж — чорні і червоні. Мережки, що ми спостерігали, частіш книжкові, не національні. Вишивають хрестом без канви. Рушники прикрашені мереживом власного виробу із французьких ниток. Давнє національне убрання зустрічається рідко: на чоловіках вишиті українські сорочки, більш рідко такі ж на жінках. Однаково зберігся старий крій сорочок і, за свідченнням селянок, зберігається ще від дідів старий національний одяг: сорочки чоловічі та жіночі, свитки з кустарного рудуватого сукна, червоні і зелені вовняні пояси. В буденні дні жінки одягнуті в старі перкальові убрання міського крою. До Великодня та інших свят селянки-дівчата виготовляють із кольорового паперу яскраві, іноді фантастичні, паперові квітки, які букетами та вінками продають у Житомирі.

Близкість села до міста дає можливість мешканцям вести торгівлю з Житомиром. Самі мешканці, пояснюючи назву села, говорять, що жителі здавна займались торгівлею й жили на «бариш». Тепер ходять чутки, що колись худоба, особливо коні, були дорогі на Херсонщині, і ті, хто мали гроші, купували їх у інших місцях, вивозили на Херсонщину і там перепродували зі значним баришем.

Цілий рік з Барашівки в напрямку Житомира тягнуться вози з дровами, що селяни купують у лісі й продають у місті возами, вже рубані. На возах вони також везуть численні дубові і соснові вироби: різної величини бочки, цебри, корита, діжки для хліба, драбини, відра, ослони, граблі, тички, лопати тощо. В гарну погоду, на призьбах майже кожної хати, ми можемо побачити дубові клепки, що сохнуть. В Житомирі проте ці кустарні вироби не користуються доброю славою через те, що бочки часто течуть. Стародавній промисел — бондарство — дає селянинові майже дві третини прибутку, а коробкарство — одну третину.

Значну частину торгівлі становлять молочні продукти. Цим торгують жінки. Спостерігається повний розподіл праці: молоді дівчата щоденно носять до міста молоко; жінки тільки декілька разів на тиждень носять до міста сир, сметану, масло.

Селяни є головні постачальники суниць, лісової малини, чорниці. Збирає ці ягоди все селяньке жіноцтво та дитяче населення села. За царського режиму право збирати ягоди в казенному лісі купувалось у лісництві. Тепер збирати ягоди дозволяють всім.

Один член сім'ї збирає всі зібрані родиною ягоди й несе до міста на продаж, повертаючи потім збирачам гроші. Восени немало продається й грибів під назвою «польських». Напровесні діти мають невеличкий заробіток через те, що продають весняні квіти: пролісок, фіалки, сон і ландиш (конвалія). Іноді конвалію збирають у великій кількості як лікарську траву. Селяни торгують городньою зеленню. Продають також молоду картоплю — американку. З давніх часів селяни торгували ще кустарним полотном, мішками. Виготовляли їх жінки з домашніх ниток, що пряли з коноплі. Тепер через дорожнечу мануфактури баби полотном торгують рідко. Худобу продають мало — в місті і на ярмарку, на Сіннім майдані.

Продаючи свої продукти, селяни купують в Житомирі речі першої потреби: сіль, мило, газ, сірники, олію, голки, нитки, мануфактуру, хустки, залізо, шкіру, речі культу — образи, посуд глиняний і порцеляновий. На їхніх мисниках і шафах є тепер міські порцелянові, іноді навіть закордонні тарілки, придбані певно на товчку в міської буржуазії.

Тут же, видно, селяни придбали деякі речі буржуазної обстановки, наприклад: трюмо (у селянина Федора Ільченка), м'які меблі, буфети, столи, картини.

Тепер помічається недостача на крам. Високо підбиті подушки, що були гордощами кожної хазяйки за старих часів, на яких, між іншим, ніколи не спали, через те, що вони знаходились у ванькирі — тепер лежать без пошивок. Жінки носять стару латану з кустарного полотна білизну, в якій почувається недостача. Взуття селяни купують рідко, більш замовляють. В селі є свій швець — А. Б. Рибачок — 28 років. Убрання шиється домашнім способом, але на селі є свій кравець із біженців (із Галичини) — Юзько. На селі є свій коваль еврей, що робить кустарні вироби із заліза, лагодить плуги, борони тощо.

У Барашівці є й своя торговельна точка: кооператив, що заснований з 1925 року. Він міститься у холодному будинкові, який раніш був хлібним магазином, де зсипали зерно. Членів кооперативу — 80. Пай

— 2 крб. Членський внесок — 50 коп. Кооператив одержав допомогу близько 100 крб. від свого шефа, що постачає кооперативові, з метою пропаганди, різні плакати. Товари купують в Житомирі в райспілці. Борошно і крупи купують у млині, на Вилах. Продавщиця одержує 15 крб. і працює більш ніж 8 годин на день. Торгівля йде жваво.

Органом влади на селі є сільрада. Міститься вона в будинку колишньої церковно-парафіяльної школи в двох кімнатах. Новиною в сільраді є те, що в ній беруть участь, як члени, дві жінки. Найважливішою роботою сільради є встановлення і збір єдиного сільськогосподарського податку. Сільрада встановлює кількість оподаткування: земля орана, луки, худоба — все переводиться на вартість хліба й розподіляється на їдця. Потім усі дані їдуть до райвиконкому і звідти фінінспектор надсилає кожному селянинові окладного листа.

Свою роль зіграв в селі й КНС. На його спиралась радянська влада, бо КНС був політичною організацією. Через те, що село не знало кріпацького права й не мало поміщика, діяльність КНС виявилась у відібранні землі у попа села Барашівки, будинків, які передано школі.

Всі мешканці села дуже гарно пам'ятають, як за царського режиму керувалося село. В селі обирали: старосту, збірщика податку, доглядача сільського запасного магазину. Обирала їх громада більшістю 2/3 голосів. Громадська повнолітність наставала з 21 року, а не з 18, як тепер. Громада складала проговори для розкладу податків, усувала ганебних членів, витрачала громадські гроші, откривала школи й переводила наділи громадською землею. У нас на Україні були громадські вигони й так звані «вакантні» землі. Ці землі перейшли до суспільства після повстання поляків 1863 року. Староста мав завжди писаря, що відігравав у селі велику роль.

Крім того, в кожному селі обирали від 100 чоловік — соцького, від 10 — десяцького. Вищою інстанцією було волосне управління й волосні сходи, що складались із волосного старшини, скарбника та писаря. Волость об'єднувала декілька сіл. На волосний схід збиралися виборні представники цих селищ — один від 10 дворів. Староста й волосний старшина мали право арештувати кого-небудь з селян адміністративним порядком до двох діб, або оштрафувати на один карбованець. При волості був суд; волосний схід обирав 12 суддів і по черзі три з них судили селян. Догляд за сільськими виборними органами належав інститутові «мирних посередників», що був уведений положенням 19 лютого 1861 року.

Тепер дещо про освіту. Школа займає два невеличких будиночки недалеко від церкви. Має 4 групи й два вчителя. Культурна діяльність

вчителя не об- межується школою і продовжується в хаті-читальні, яка знаходиться в приміщені сільради і займає більшу кімнату. В цій кімнаті стоїть стіл, дерев'яні осолони, біля стола є шафа з бібліотечкою. На стінах висять портрети революційних діячів, плакати Червоної Армії, Флоту, змички села з містом, кооперації, плакати антирелігійної пропоганди, заклик КСМ вступати в члени спілки молоді, відозв про допомогу дітям повсталого Китаю й, нареші, плакат з написом: «В чеканні світової революції будуй соціалістиичіну Україну».

В хаті-читальні утворено три гуртки — політичний під керівництвом зав. хатою П. Колесника, позапартійного червоноармійця; агрономічний під керівництвом учителя школи Т. Ткачука; літературно-науковий і хоровий під керівництвом учителя Лавренчука.

В селі немає ні аптеки, ні фельдшера, ні акушерки. Медична допомога отримується в Житомирі. Раз на рік, на весні, в село приїжджають із міста щепильник і прищеплює віспу всім дітям, що мають в цьому потребу. Але село має своїх хатніх лікарів, має декілька «гарних» і «досвічених» баб. Вони приймають у селянок дітей, що народжуються, дають їм першу допомогу. такі бабки, як, наприклад, Абрамиха, що нараховує кілька десятків онуків серед теперішніх селян. Популярна та бабка у селі, у якої діти виживають. Є на селі старий дід, років 70, Олександр Блажкевич, що лікує зіллям. На запитання, од яких хворостей і коли він лікує, селяни відповіли: «коли вітер завіє, або ліс загуде», але ми дізналися, що він також лікує тварин від скаженості: дає трави, наприклад, дрок, шалфей тощо.

Мешканці вірять у знахарство, в те, що людину можна приворожити. Особливо погано, кажуть вони, коли приворожать чоловіка до «того пня, що він пасинків не пускає». Селяни живуть не зовсім чисто, але в деяких навіть в буденні дні ми бачили в хатах чистоту. Білизну, убрання часто виварюють в лузі, в окремому посуді, в жлукті й миють в річці. Гігієнічних звичок серед населення дуже мало. Між іншим, на селі нема лазні. Їжа немовляток — жований з цукром хліб, що завернутий в ганчірку, яка дається для смоктання. Жінки, що мають довге волосся, рідко його миють, і не кожен день розчісують. Взимку в хаті буває тяжке, задушне повітря через те, що кватирок у вікнах нема.

Не дивлячись на близькість села Барашівка до міста Житомира новий побут ледь просочується в життя села: ідеологія селян перейнята ідеями християнства: при чому із них засвоєно більш за все обряди, думку про відплату на тому світі, ідею любові до всіх нещасних і пригнічених. Вдалося записати таку молитву селянки Іщенко: «Пом'я-

ни, Господи, пленних і воєнних і тих, що звір поїдав, і гад пососав, і що дерево прибивало, і що на водах потопило, і на вогнях погоряли, і ніякого рятунку не мали! Господи, пом'яни в своєму царстві небесному». Цю молитву, яка дбайливо згадує душі всіх несподівано померлих, було складено під час останньої війни і розрухи, коли село відправило на війну багатьох своїх членів, а часті зміни влади забирали багато жертв.

В селі існує релігійне брацтво, в яке входять майже всі мешканці Барашівки. Це брацтво утримує сільського попа, наймає йому хату, а восени дає йому певну кількість хліба. А проте землю церковну селяни в попа відібрали; а її було 49 десятин. Треби: шлюб, хрестини, похорон діються в попа після реєстрації в ЗАГСі. Випадки розлучень подружжія трапляються частіше, ніж раніше. Село зберегло старий культ предків: так, поминки на кладовищі проводяться в день провід так, як поганська тризна: на могилу приносять пасху, яйця, ковбасу, мед, і горілку; після панахіду частину з'їдають тут на кладовищі. Все життя селянина оповито забобонами. Проте в селі народжується новий тип селянина — тип свідомого громадянина, який, відкидаючи забобони, висміює їх і руйнує.

Значний інтерес являють й старі сільські будівлі, що зберегли давню архітектуру. Хати будують за певним шаблоном. Звичайно хата має сіни, праворуч і ліворуч кухню і ванькир. Проти вхідних дверей — стебка й хід на горище без драбини. В покуті, на стінках ряд образів. Вздовж стіни стоять: стіл, ослони, мисник для посуду. Тут ми бачимо: горщики, глечики, гладишки, макитри, ложки, стільницю, макогон, велику на всю сім'ю дерев'яну стільницю, оболоник тощо.

Над вхідними дверями — полиця, а на ній стоять випечені буханці хліба; більшу частину кімнати займає вариста піч з лежанкою іноді. Під піччю заглибина в стіні, де можна побачити на весні квочку, що сидить на яйцях, або звідки вилазять маленькі котинята. Біля печі — широки нари, де лежать кожухи, рядна, постелена солома, де сім'я спить покотом. Місце на печі займають звичайно старі і діти. Знадвору хата покрита соломою і утримується з великою чепурністю. Навіть у роки голодовки і розрухи мрією кожного було купити в місті вапна або білої глини, щоб вибілити хату. Нечепурна хата — сором для господині.

Надворі знаходиться ряд будівель: клуня соломи та сіна, шпихлір для зсипання зерна, стайня для коней і повітка з яслами для корів. Тік знаходиться при клуні або в самій клуні. Рідко в кого з селян є льох. Криниці при хатах у селі є в невеликій кількості. Воду беруть частіше у річці Лісній.

ЛЮДИНА З XXI СТОЛІТТЯ
(В. І. Вернадський)

Своїми науковими ідеями й узагальненнями Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) настільки випередив час, в якому жив, що людство лише сьогодні, і то поступово, починає осягати колосальну значущість його вчення про біосферу (сфера життя на Землі) і ноосферу (сфера впливу людського розуму на довкілля). Вчений був фундатором генетичної мінералогії, геохімії, радіогеології, космохімії, радіохімії, гідрогеології, гідрохімії. Мінералог за освітою, він зробив величезний внесок у розвиток кристалографії, генетичного грунтознавства та багатьох інших наук. Власне серед наук про Землю нема жодної, в який би видатний вчений не сказав свого слова.

В. І. Вернадський народився в Петербурзі в сім'ї професора Івана Васильовича Вернадського. Це у майбутньому дало підстави Москві вважати Володимира Івановича російським вченим. А ось що з цього приводу писав сам В. Вернадський у своїх спогадах на схилі років: «Батько і мати мої були кияни. В обох родинах були живі національні традиції. Дитячі роки (1868–1876) я провів на Україні, в Полтаві й Харкові, бував і в Києві... Батько й мати добре знали українську мову. Мати, дуже музикальна, з сильним голосом (меццо-сопрано) — прекрасно співала українських пісень, бували вдома й хори. На мене це сильно впливало...»

Бабусею В. І. Вернадського була Єлизавета Короленко (1781–1844). Короленки вели свій родовід від запорозького козака, учасника визвольної війни українського народу Івана Короля, який потім став Миргородським полковником. Рідний брат Єлизавети — Опанас Короленко — був дідом видатного нашого земляка, уродженця Житомира В. Г. Короленка.

Значний період діяльності вченого пов'язаний з Україною. Зокрема, він вивчав грунти Полтавської губернії (1893 р.), здійснив геологічні екскурсії у Полтавській, Київській (1904 р.) та Волинській (1909 р.) губерніях, проводив дослідження на Житомирщині, Передкарпатті, вивчав поклади залізних руд Криворіжжя.

Після переїзду в Україну, з 1918 р. він викладав курс геохімії у Київському університеті. У листопаді того ж року В. І. Вернадського було обрано президентом Української академії наук (УАН), він став одним із перших дійсних членів новоствореної академії, багато зусиль доклав до становлення й розвитку багатьох напрямів наукових досліджень, зокрема природничих наук.

В. І. Вернадський виробив власну філософію світобудови та суспільного життя. «Є два корінних питання народного життя, — записав двадцятиоднорічний юнак у своєму щоденнику. — Ми можемо їх визначити: економічний і духовний розвиток народу.»

В теорії В. І. Вернадського вагомо постає проблема вільного прояву природних сил кожної нації. Особливе місце в його роздумах належить Україні, з якою безперевно були пов'язані його життя і діяльність. Про це свідчить пропонована стаття вченого, написана в часи шовіністичного чаду першої світової війни. Ймовірно, це було у липні—серпні 1915 р. на хуторі Ковиль-гора, у маєтку В. І. Вернадського в Шишаках на Полтавині. Стаття під назвою «Украинский вопрос и русское общество» тривалий час лишалася неопублікованою. Вперше її в науковий обіг з фондів архіву Російської Академії наук ввів доктор філологічних наук Вячеслав Брюховецький. Йому ж належить переклад статті на українську мову.

В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ

«...Живитися корінням народного життя»

Українське питання старе, — воно ровесник появі українського етнографічного елемента у складі Московської держави. В різні часи питання це набувало різних форм.

Сутність українського питання полягає в тому, що українська (малоросійська) народність виробилася в чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності лишались і лишаються безуспішними.

Національна самосвідомість українців розвинулась на грунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь і нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, та історично зумовленого ладу народного життя, пройнятого духом демократизму.

Коли польсько-українська боротьба завершилася добровільним приєднанням Української держави до Московського царства, на підставі договору 1654 р., одночасно розпочався тривалий, донині не завершений, період тертя між українським населенням та російською владою, зумовленого централістськими прагненнями останньої.

Заходи уряду проти українського руху, крім особистого переслідування українських діячів, проявились у винятковому цензурному режимі, який обмежував вживання української мови в друкові найвужчими рамками, — в утисках української драматургії та сцени, в гонінні української мови у школі, в загальному ворожому ставленні до будь-яких доказів української національної самосвідомості чи навіть стихійного потягу до національного українського елемента.

У часткових проявах боротьби з «українським сепаратизмом» адміністрація, особливо місцева, доходила до переслідування найневинніших і найприродніших проявів української стихії — таких, як співання народних пісень, виступи кобзарів тощо.

Наскільки в цих випадках урядова політика не рахувалася з інтересами освіти й культури, видно з того, що з найбільшим озлобленням українська національна ідея переслідувалася в церковно-релігійній та шкільній літературі. Саме там, де українська інтелігенція вбачала найліпше знаряддя освіти і найпряміший шлях до морального та культурного піднесення народних мас, уряд бачив лише загрозу єдності російського народу й міцності держави.

Період інтенсивної боротьби з українським рухом тривав, з деякими хитаннями й перервами, понад 50 років, з 1847 по 1905 рр. Найгостріші моменти; 1847 (Кирило-Мефодіївське братство), 1863 (заборона релігійної літератури), 1876 (заборона всіх видів літератури, крім белетристики), 1881 (підтвердження цього режиму). Мотивувалася ця боротьба твердженнями про етнографічну, культурну і мовну спільність окремих гілок російського народу, про рівномірну участь цих гілок у творенні російської літературної мови, загальнодержавна роль якої мовби виключає потребу в паралельному розвиткові інших мов та літератур російського кореня; водночас вказувалось на державну небезпеку українського «політичного сепаратизму» та переважання в українському русі антидержавних соціальних тенденцій; нарешті висловлювалися підозри і звинувачення в інородному або чужоземному походженні українського руху, який начебто навіюється й підтримується одвічними ворогами Росії, якими є поляки, німці та ін.

Урядова політика цього періоду прагнула певної мети — досягти остаточного злиття українців з панівною народністю і знищити шкідливе для

останньої усвідомлення своєї національної особливості в українському населенні. За своєю суттю ця політика великоруського національного централізму була, таким чином, не менш сепаратистською, аніж підозрюваний у сепаратизмі український рух; тільки офіційний сепаратизм був великоруським і схилявся до перетворення величезної, багатомовної і багатокультурної держави в нівельовану за великоруським зразком країну, великої Росії — у Великоросію.

Визвольний рух за короткий проміжок 1905—1907 рр. приніс українцям свободу від спеціальної цензури, розширення рамок літературної праці, спроби організованої громадської діяльності в галузі народної освіти. Панівні кола у поворотний момент російської історії (кінець 1904 і початок 1905) пішли назустріч і українській народності в її найбільш настійних потребах, результатом чого стало порушення питання про зняття з української писемності цензурних обмежень та дозвіл на видання українського перекладу чотириєвангелія. Українська національна самосвідомість заявила про себе у цей період національним представництвом у першій та другій державних думах, від якого надходили вагомі і обгрунтовані заяви про потреби українського населення в галузі народної школи, що чекали свого розв'язання, про націоналізацію середньої та вищої освіти, а також про місцеві урядові й церковні установи, нарешті про реформи місцевого управління, економічних і соціальних відносин. Ці голоси, проте, вже не були почуті і, разом з кризою народного представництва, замовкли. Настав новий період гонінь українського руху.

Період цей збігся з посиленням націоналістичних тенденцій у російському суспільстві, на які й сперся у своїй внутрішній політиці Столипін. Боротьба з прагненнями інородців до національного самовизначення стала одним із гасел столипінського управління,— і до числа цих інородців урядом недвозначно й свідомо зараховуються українці. Сенатський указ про заборону польської «Oswiaty» як організації, що сприяє культурному відособленню поляків від Росії, став відправним пунктом для дій адміністрації щодо українських «Просвіт» та інших громадських організацій. У ряді циркулярів по відомству м[іністерства] в[нутрішніх] с[прав] Столипін оголошує війну з українством державним завданням, що лежить на Росії з XVII ст. [...]

Моментом, що ускладнював українське питання, був розвиток українського руху за межами Росії — в Галичині. Там рух почався в середині XIX ст. І мав, як і в Росії, виключно культурно-національний характер, з тенденцією до вдосконалення форм внутрішнього управління

своєї країни. Ширші рамки політичного життя сприяли успіхам української культури в Галичині. Літературні та громадські сили російської України в часи посилених репресій відпливали в Галичину і також брали участь у місцевій культурній роботі. Внаслідок цього українці засвоїли погляд на Галичину як на П'ємонт українського національного відродження, тоді як російські офіційні сфери звикли дивитися на неї як на вогнище українського сепаратизму, що підтримується чужорідними впливами. Реакційні москвофільські течії в Галичині зробились опорою такого погляду.

Ставлення широких кіл російської громадськості до українського руху пройшло значну еволюцію. Спокійно-байдуже на початку з деякою цікавістю до літератури, що народжувалася, та ідейним співчуттям до національного відродження українців з боку окремих представників слов'янофільської думки, в подальшому воно диференціювалось. Націоналістичні течії ставилися до українства підозріло-вороже, примикаючи до офіційної політики. Культурне значення руху зневажалося, соціальний бік викликав побоювання, національний — заперечувався. Прогресивні кола відсторонено співчували, але на практиці тримались пасивно, не вникаючи у позитивні сторони руху і не спиняючись на принциповій недопустимості утисків у сфері культури[,..] На цьому тлі громадської байдужості лиш іноді виділялись випадки, глибокого розуміння справи й активно співчутливого ставлення, яке мотивувалось широко тлумаченими інтересами національної єдності й цілісності Росії. Проявом такого позитивного ставлення до українського питання стала записка Академії наук 1905 р. про скасування утисків малоруського друкованого слова, що мала величезне значення як противага тому відчуженню між українською інтелігенцією та російською громадськістю, яке встигло вже виникнути.

В останнє десятиліття, з посиленням у суспільстві націоналістичних настроїв, з'ясувалося негативне ставлення до українського руху навіть серед певної частини прогресивних елементів громадськості, в очах яких основна небезпека руху полягала саме в його культурній ролі, що нібито загрожує Росії національним та культурним розколом. Ці елементи свідомо підтримують протиукраїнську політику уряду, їх не шокують адміністративні методи оцінки і розв'язання питань педагогіки, філології, культури. З цього середовища незабаром постають провісники великоруського імперіалізму, що визнають право творити культуру лише за великими націями і на цій підставі прирікають культуру 30-мільйонного українського народу на розчинення у великоруському морі.

Ворожість офіційної і націоналістичної Росії до українського руху викликала до себе інтерес і увагу ідеологів та керівників войовничого германізму, якому вона видалася сприятливим чинником на випадок можливої боротьби проти Росії.

Ця увага німецьких політиків до українського питання не лише не змусила російський уряд і громадськість змінити своє ставлення до нього і вирішити його згідно з принципами загальнолюдської справедливості, настійними потребами української народності й державною користю, але остаточно озлобила ворожі українству елементи, об'єднавши їх у ненависті до нового «мазепинства».

Війна 1914 р. певною мірою стала наслідком такого роду настроїв, бо відносини між Росією й Австрією визначалися здебільшого слов'янофільсько-націоналістичною ідеологією, в якій одне з провідних місць належало ворожому ставленню до зростання української культури в Галичині та прагненню до «возз'єднання під'яремної Русі» з Росією на засадах етнографічної єдності.

Успіхи Росії на австрійському фронті в перші місяці війни дали можливість уряду, при сприянні націоналістів розпочати знищення ненависного «вогнища мазепинства». Здійснювався цей план з чисто німецькою послідовністю й жорстокістю,— шляхом повного зруйнування української громади й культури в Галичині та насильного вигнання з неї місцевих інтелігентських сил.

Нового в цьому для української народності, втім, мало [,..] У XVIII ст. Катерина допомагала полякам придушити повстання українського селянства проти польської влади, в той час як повстанці вважали, що вони діють в інтересах Росії. У XIX ст. уряд стає на бік польських аграріїв проти українського демократизму, а сліпа боротьба з унією сприяє полонізації Холмщини. В XX ст. проведене російськими руками знекровлення східної Галичини відновило в ній попередній вплив польської культури, дещо підірваний перед тим розвитком культури української. В подібних випадках інтереси російської справи, російської ідеї, російської спільності керівниками російської політики до уваги не брались.

На думку української громади, російські прогресисти пасивним ставленням до українського питання роблять величезну історичну й політичну помилку. Вони зміцнюють тим самим позиції уряду й націоналістів, замість того щоб своєю критикою, що грунтується на тих же засадах, якими послуговується офіційна теорія, викривати її шкідливість і небезпечність. Голос української інтелігенції при глибоко вкорінених упередженнях проти українського руху не може бути переконливим для уряду й широких.

мало обізнаних з суттю справи громадських кіл. Тоді як авторитети російської науки й визнані представники російської громадськості своїм впливом могли б якщо не остаточно зняти українське питання, то все ж зрушити його з мертвої точки і наблизити розв'язання цього вікового, важкого державного непорозуміння.

Небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в трактуванні його як шкідливого і до того ж привнесеного явища в державному й національному організмі. За таких поглядів органічний, природний по суті рух, що має рівні права на існування з усіма аналогічними рухами, відсувається в ряди безправних, а отже, ворожих даному державному ладові явищ, які легко піддаються відтінкам чужих тяжінь і впливів. При відмові од традиційної політики якнайширший розвиток української культури цілком сумісний з державною єдністю Росії, навіть при відповідних прагненнях українців реформувати внутрішній устрій. Продовження ж протиукраїнської політики зберігає в державному організмі виразку безправності й сваволі, що паралізує всякий успіх прогресивних начал не меншою мірою, ніж збереження сумнозвісної межі осідлості.

Страх перед племінним і культурним «розколом» з огляду на абстрактну і проблематичну небезпеку вкорінює небезпеку реальну — примирення з насиллям і сваволею. Українці в цьому роздвоєнні культури бачать, навпаки, розквіт закладених у руському племені даних і бояться нинішнього фактичного розколу в російському суспільстві, зумовленого діаметральною протилежністю точок зору прихильників та противників української ідеї. Антагоністи українства не бажають допустити свободи українського руху з побоювання політичного й культурного ущербу для Росії, — українці бачать ущерб саме у відсутності цієї свободи і в можливості сумнівів та вагань з такого ясного і простого питання. Навіть кращі з тих, хто сумнівається, не впевнені, що варто дозволяти український рух, тоді як українці вважають злочином проти загальнолюдського права протидію освітній та культурній роботі у будь-яких живих національних формах [...].

Українська інтелігенція чекає від Росії повного визнання за українською народністю прав на національно-культурне самовизначення, тобто прав на вільну національну працю в галузі школи, науки, літератури, громадського життя; українці вважають, що в інтересах не лише місцевої української, а й загальноросійської культури не ставити перешкод їх прагненням до українізації місцевого громадського та церковно-релігійного життя, а також місцевого самоуправління. В цілому ук-

раїнці вважають, що свобода української культури зумовлюється саме інтересами російської справи і що зберегти українців як росіян Росія може, лише прийнявши їх з усім національно-культурним обличчям як українців.

Оскільки український рух органічний і живиться корінням народного життя, то він ніколи не згасне, а отже, позитивне вирішення українського питання для держави, яка не відмовляється од засад правового устрою, неминуче і будь-які відтягування та відкладання цього вирішення тільки поглиблюють внутрішній розбрат у державі, суспільстві й народі.

Питання стоїть про охорону інтересів істинної культури, до того ж здатної проникнути у народні маси значно глибше і ширше, аніж та загальноруська культура, іменем якої оперують вороги українського руху.

Питання стоїть про збереження за Росією культурного й політичного впливу на український рух, бо за нинішньої політики завжди підтримуватимуться умови, що сприяють тяжінню до зовнішніх центрів [...].

Питання стоїть, нарешті, про збереження і розвиток руського племені з його споконвічних коренів, про посилення його опору чужорідним впливам, про усунення умов, які ослаблюють і розкладають українську народність та штучно відхиляють її інтереси в бік неросійських тяжінь.

Представники тих кіл російської громадськості, які співчутливо ставляться до українського руху, повинні взяти це питання у свої руки. Необхідно визнати, що ні переслідування з боку уряду, ні відсутність громадської підтримки не спинять праці, яку несе на собі, в інтересах свого народу, українська інтелігенція. Але громадська байдужість перед фактом національної безправності може поселити в українцях переконання у цілковитій безнадійності нормального еволюційного шляху для досягнення умов, що сприяли б їхній національній справі. А звідси, як природний наслідок, можуть розвиватися, з одного боку, настрої поразки, а з іншого — тенденції до ухиляння від загальнодержавної роботи і до зосередження всіх сил на інтересах своєї народності [...].

ВИКОРИСТАНА І РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России//В 15-ти т. — СПБ., 1863–1892 — Т. 1–15.

Архив Юго-западной России//В 35-ти т. К., 1859–1914. — Т.1–35.

Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России, — К., 1848–1864. — Т. 1–4.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов — К., 1898. — Т. 1–3.

Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1830. — Т. 1–24.

Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. — К., 1887. — 232 с.

Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии: Труды XI Археологического съезда в Киеве. — 1899. — Т. 1. — М., 1901. — 132 с.: 1 карта.

Антонович В. Б. Українські міста. — К., 1869.

Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: Історіко-етнографічне дослідження. — К.: Наукова думка, 1977. — 152 с.

Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. — К., 1930. — 145 с.

Батюшков П. Н. Волынь: исторические судьбы Юго-Западного края. — СПБ, 1888. — 145 с.

Болтарович З. Є. Народна медицина українців. — К.: Наукова думка, 1990. — 232 с.

Боньковська С. М. Ковальство на Україні (XIX — початок XX ст). — К.: Наукова думка. — 110 с.

Борисенко В. К. Весільні обряди та звичаї на Україні. — К.: Наукова думка, 1988. — 192 с.

Гонтар Г. О. Традиційне харчування українців//Рад. школа. — 1990. — N 10. — с. 38–44.

Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. — К., 1971. — 164 с.

Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX в. — К.: Наукова думка, 1988. — 212 с.

Глушко М. С. Традиційний транспорт українців//Рад. школа. — 1990. — № 7. — С. 32–38.

Данилюк А. Г. Українська хата. — К.: Наукова думка, 1991. — 110 с.

Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та суміжних губерніях/Передмова М. Гладкого:/Об-во исследователей Волыни. — Житомир, 1911. — Т. 5. — XIV ст.+148 с.+80 с.

Етнографічні матеріали, зібрані на Волині та на суміжних губерніях/Передмова М. Гладкого: Труды/Об-во исследователей Волыни. — Житомир, 1914. — Т. XII. — 312 с.

Етнографія України: Навч. посібник/С. А. Макарчук, Ю. Г. Гошко, Р. Ф. Кирчів та ін.; за ред. С. А. Макарчука. — Львів: Світ, 1994. — 518 с.

Житомирська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина/Відп. редактор М. Ю. Кострица. — К.: ТОВ «Видавництво «МАПА», 1999. — 20 с.

Катернога М. Т. Українська криниця. — К.: Техніка, 1996. — 112 с.

Кострица М. Ю. Практикум з географічного краєзнавства. — К.: Рад. школа, 1979. — 160 с.

Кострица М. Ю. Географія Житомирської області: Посібник для вчителів і учнів. — Житомир: ВКО «Газ.; «Житомирський вісник», 1993. — 200 с.; іл.

Кострица М. Ю. Рідний край: Посібник для вчителів і учнів Житомирщини. — Житомир:

СМП «Житомир—РІКО—ПРЕС—РЕКЛАМА», 1994. — 192 с.; іл.
Кострица М. Ю. Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини. — Житомир: М.А.К., 1996. — 200 с.
Кострица М. Ю., Кострица Н. С. До питання про зміст і структуру шкільного народознавства//Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези II-ї регіональної науково-теоретичної конференції 18—20 грудня 1992 р. — Рівне, 1992. — С. 56—58.
Кострица М. Ю., Кострица Н. С. З історії етнографічного дослідження Полісся: історіографія, джерела, постаті//Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції. — Житомир, 1993. — С. 154—158.
Кострица М. Ю., Кострица Н. С., Рудківська Л. О. Шкільне народознавство: предмет, зміст, структура//Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової конференції. — Житомир, 1994. — С. 255—257.
Кострица М. Ю., Кострица Н. С. Розвиток і становлення етнографічного краєзнавства на Волині—Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник. — Житомир. Журфонд, 1997. — С. 99—103.
Кострица М. Ю. Кострица Н. С. Польські етнографи і фольклористи-дослідники Волині //VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: Наукові доповіді і повідомлення. Част. І. — Київ—Харків: Рідний край, 1997. — С. 251—253.
Кравченко В. Г. Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту // Праці товариства дослідників Волині. — Т. XIV. — Житомир: Робітник, 1920.
Культура і побут населення України: Навчальний посібник (В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін.) — К.: Либідь, 1991. — 232 с.; іл.
Лащук Ю. П. Народне мистецтво Українського Полісся. — Львів: Каменяр, 1992. — 134 с.
Лозко Г. С. Українське народознавство. — К.: Зодіак — ЕКО, 1995. — 368 с.
Матейко К. І. Український народний одяг. — К.: Наукова думка, 1977. — 233 с.
Полесье. Материальная культура/Под ред. В. К. Бондарчика. — К., 1988. — 448 с.
Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — 320 с.; іл.
Пйотровський М. Народні звичаї Полісся. — Житомир, 1994. — 64 с.
Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-годах XVI в. — К.: Наукова думка, 1989. — 232 с.
Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. — К., 1989. — 304 с.; іл.
Скуратівський В. Т. Берегиня. — К., 1987. — 278 с.
Скуратівський В. Т. Посвіт. — К.: 1988. — 172 с.
Скуратівський В. Т. Покуть. — К.: 1992. — 236 с.
Скуратівський В. Т. Місяцелік: Український Народний календар. — К.: Мистецтво, 1993. — 208 с.
Скуратівський В. Т. Вінець. — К.: 1994. — 240 с.
Теодорович Н. И. Историко-статистические описания церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1888. — Т. 1.
Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Имп. Географическым обществом, Юго-Западный отд.: Материалы исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. — СПБ., 1872. — 1877. — Т. I—VII.
Українська минувщина: Ілюстрований етнографічний довідник/А. П. Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т. В. Косміна та ін. — К.: Либідь, 1993. — 256 с.; іл.
Українське народознавство: Навч. посібник/За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Львів: Фенікс, 1994. — 608 с.

ЗМІСТ

Відвернути духовний Чорнобиль,
або Чому виник задум написання цієї книжки 3
Предмет і завдання етнографії 7
З історії етнографічно-краєзнавчих досліджень краю 13
Природні передумови формування матеріальної культури краю 24
Основні галузі господарства й заняття населення 33
Народні ремесла і промисли 57
Шляхи сполучення і засоби пересування 80
Поселення і народне житло 87
Народний одяг 111
Їжа і харчування. Господарське начиння. 124
Сім'я і родинна обрядовість 136
Міська етнографія (XIV–XVI ст.) 159
Міська етнографія (XVIII – поч. XIX ст.) 175
Із творчої спадщини видатних дослідників Волині 193
З любов'ю до Волині (М. Ф. Біляшівський) 194
Описание местечка Чуднова в пасхальные дни 195
Професор з народу (В. Г. Кравченко) 207
Пікна діжа 208
Вчений, педагог, музикант (В. Г. Скороход) 216
Село Барашівка: спроба дослідницької роботи учнів 7-ї трудової школи в галузі краєзнавства 217
Людина з XXI століття (В. І. Вернадський) 229
«...Живитися корінням народного життя» 230
Використана і рекомендована література 237

Науково-методичне видання

Микола Юхимович Кострица
Наталія Степанівна Кострица

Природа і матеріальна культура Житомирщини

Посібник з етнографічного краєзнавства

За редакцією авторів

. . . . .

Ця книжка побачила світ
завдяки спонсорській допомозі
Державного управління екологічної безпеки
в Житомирській області
(начальник управління ***С. П. Сіренький****),*
а також за сприяння у підготовці рукопису до друку
директора ЗОШ № 34 м. Житомира ***Н. Г. Паливоди****.*

Автори висловлюють їм свою глибоку подяку.

. . .

Комп'ютерний набір: В. Т. Івахненков, О. М. Половцева,
М. П. Циганенко

Формат 60x84 1/16. Гартнітура «Таймс». Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 13,95. Підписано до друку 28.12.1999 р.
Здано до друку 29.12.1999 р.
Видрукувано в ОП «Житомирська обласна друкарня»
Житомир, вул. М. Бердичівська, 19.

ISBN 966-7626-04-0